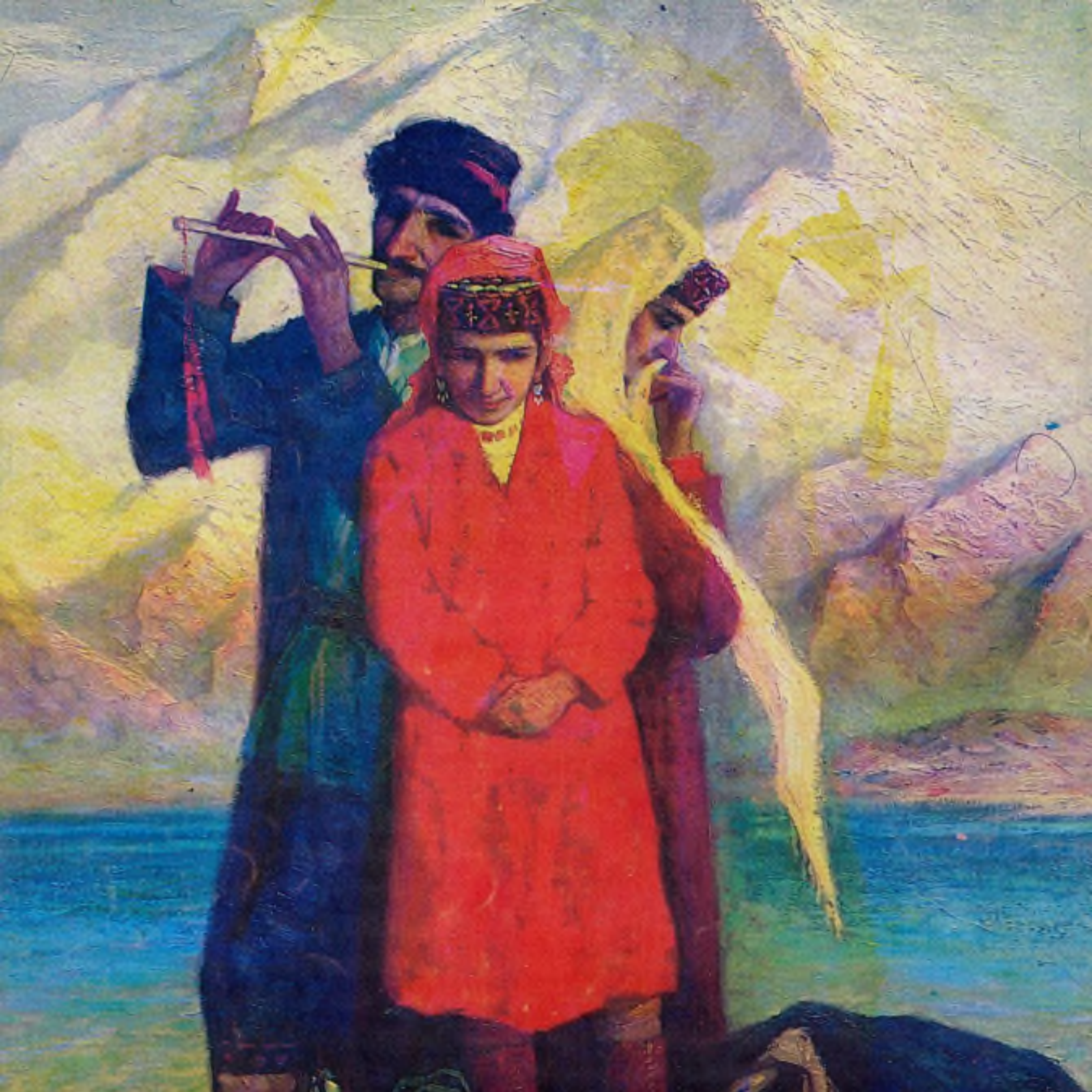
AltunOq

شىنجاڭ مەدەنىيىتى

XINJIANG CIVILIZATION

1
1993

تەبەسسۇم   غەيرەت مۇھەممەتنىڭ فوتوسى

شىنجاڭ مەدەنىيىتى   قوش ئايلىق ئۇنىۋېرسال ئەدەبىي ژۇرنال

42 - يىل نەشرى   1993 - يىل 1 - سان (ئومۇمىي 200 - سان)

بۇ سانىمىزدا

ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت نازارىتى ئەدەبىيات - سەنئەتنى بازار ئىگىلىكىگە يۈزلەندۈرۈش تەسەۋۋۇرىنى ئوتتۇرىغا قويدى .... جۇرئەت كامىل 2

مۇھاكىمە

يىپەك يولىدىكى تۇتقۇن ھېكمەت .... ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن 3

ئوقۇرمەنلەرگە جاۋاب

«مەدەنىيەت» ئاتالغۇسى ھەققىدە .... مۇھەممەت زۇنۇن 34

ئەدەبىيات گۈلزارى

ئەدەبىي ئاخباراتلار .... ئەختەم ئۆمەر 36
تول كېتىدۇ .... (شېئىر) .... ئابدۇللا ساۋۇت 58
نەسر دېڭىزىدىن تامچىلار .... ياسىنجان سادىق 60
مەھمۇت سىدىق، تەلئەت جىلىل گەنجى، مۇھەممەت خېۋىر

مەدەنىيەت سەنئەت گۈلزارى

پايتەختتىكى مۇقام تەنتەنىسى .... ئوبۇلقاسىم تۇرسۇن 72

ئۆتمۈشتىن ئاجايىپلار

ئەجدادلار ھېكمەتلىرىدىن 77

مۇقاۋىدا: ئۈرۈمچى (ھاي بوياق رەسىم) ئابدۇشۈكۈر كېرىم سىزغان.
رەسسام ۋە خەتتات: ئابدۇشۈكۈر كېرىم، ئابلىمىت ئاباز (تەكلىپ قىلىنغان).
تېخنىك سەنئەت تەھرىرى: رىسالەت مۇھەممەت

باش مۇھەررىر: مۇھەممەت زۇنۇن
مۇئاۋىن باش مۇھەررىرلەر: قۇربان مامۇت، ساتتار تۇختى
بۇ ساننىڭ ئىجرائىيە مەسئۇل مۇھەررىرى ۋە تېخرېداكتورى: قۇربان مامۇت

ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت نازارىتى ئەدەبىيات ـ سەنئەتنى بازار ئىگىلىكىگە يۈزلەندۈرۈش تەسەۋۋۇرىنى ئوتتۇرىغا قويدى

ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىشلىرىنى گۈللەندۈرۈپ، ئۇنى ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش، ئىشىكنى سىرتقا ئېچىۋېتىش ئېھتىياجىغا ماسلاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت نازارىتى ئىسلاھاتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، ئەدەبىيات ـ سەنئەتنى بازار ئىگىلىكىگە يۈزلەندۈرۈش توغرىسىدا بىر قاتار تەسەۋۋۇرلارنى ئوتتۇرىغا قويدى.

ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت نازارىتى پارتگۇرۇپپىسى ئوتتۇرىغا قويغان تەسەۋۋۇردا مۇنۇلار بەلگىلەندى:

ئەدەبىيات ـ سەنئەت تۈزۈلمىسىنى ئىسلاھ قىلىش يەنىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇلۇپ، نازارەتكە بىۋاسىتە قاراشلىق سەنئەت ئۆمەكلىرىدە ۋەزىپىگە تەكلىپ قىلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلىدۇ. ئۆمەك باشلىقلىرى ئاشكارا تەكلىپ قىلىنىپ، ئۇلارنىڭ ھۆددىگە ئېلىش توختام تۈزۈمى يەنىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈلىدۇ. خادىملارنىڭ مۇۋاپىق ئۇردە ئالمىشىپ تۇرۇشىغا ئىلھام بېرىلىدۇ. سەھنىدە ماھارەت كۆرسىتىش خىزمىتى بىلەن ماسلىشالمىغان ئارتىسلارغا قارىتا كەسپىنى ئۆزگەرتىش ياكى مۇددەتتىن بۇرۇن دەم ئېلىشقا چىقىرىش سىياسىتى يولغا قويۇلىدۇ. سەنئەت ئۆمەكلىرىدىكى تەكلىپ قىلىنمىغان ئارتىسلارنىڭ خىزمەتتىن ئىستىپا بېرىشىگە، خىزمەت ئورنىدىن ئايرىلىپ باشقا ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىشىغا ئىلھام بېرىلىدۇ. كەسپىي جەھەتتە مۇئەييەن ماھارەتكە ۋە تەسىرگە ئىگە داڭلىق ئارتىسلارنىڭ ئىجادىيەت تەققانى بىلەن شۇغۇللىنىشى، ئۇنىڭغا يېتەكچىلىك قىلىش، مەسلىھەت بېرىش مۇلازىمىتى بىلەن شۇغۇللىنىشىغا يول قويۇلىدۇ.

سەنئەت ئۆمەكلىرى بازارغا يۈزلەندۈرۈلۈپ، مۇلازىمەت خاراكتېرىدىن تىجارەت خاراكتېرىگە ئۆزگەرتىلىدۇ. شارائىتى يار بەرگەن ئۆمەكلەر تىجارەت خاراكتېرىدىكى ئويۇن قويۇش دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، تەدرىجىي ھالدا ئۆزىنى ئۆزى باقىدىغان ئىگىلىك باشقۇرۇش گەۋدىسىگە ئايلاندۇرۇلىدۇ. ئۆمەكلەردە كۆپ خىل تۈزۈم يولغا قويۇلۇپ، ئوخشاش بولمىغان شەكىل، ئوخشاش بولمىغان تۈزۈلمىلىك ئويۇن قويۇش گەۋدىلىرى قۇرۇلىدۇ. ئۆمەكلەر ھۆددىگە ئېلىش، بىرلىشىپ تىجارەت قىلىش، مۇستەقىل ھېسابات قىلىش ئارقىلىق ئويۇن قويۇپ يول ئاچسا بولىدۇ.

ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ سەنئەت سەۋىيىسىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان سەنئەت ئۆمەكلىرىنى ياخشى باشقۇرۇش بىلەن بىللە، چاپلىشىشى مۇۋاپىق بولمىغان سەنئەت ئۆمەكلىرىنى تەڭشەپ، ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا تېگىشلىكلىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدۇ، بىرلەشتۈرۈشكە تېگىشلىكلىرى بىرلەشتۈرۈلىدۇ. ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىجادىيەت فوندى تەسىس قىلىنىپ، ئىجادىيەتنى باشقۇرۇش تۈزۈمى ۋە مۇكاپاتلاش ـ جازالاش چارىسى يولغا قويۇلىدۇ. بۇ ئارقىلىق ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا مۇكاپاتقا ئېرىشكەن ئورۇنلار ۋە ئارتىسلارغا يەنىمۇ ئىلھام بېرىلىدۇ. دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ئويۇن قويۇشنى باشقۇرۇش شىركەتلىرى ئاساسىي گەۋدە قىلىنغان، تۈرلۈك ئويۇن قويۇشنى باشقۇرۇش ئورگانلىرى قوشۇمچە قىلىنغان ئويۇن قويۇش بازىرىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش سىستېمىسى شەكىللەندۈرۈلۈپ، سودا خاراكتېرىدىكى ئويۇن قويۇش پائالىيەتلىرى ئۇيۇشتۇرۇلىدۇ. تۈرلۈك شەكىلدىكى ئاممىۋى مەدەنىيەت پائالىيەتلىرى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇلىدۇ. جۈرئەت كامىل

يىپەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەت

ئابدۇقادىر مۇھەممەتئىمىن

1

«سەرگەردان مېنى جاۋاھىرلار غارىغا ئېلىپ كىردى. قولۇمغا جاھانتاماشا ئەينىكىنى ئالدىم، كۆزۈمگە قىرىق بۆلەكلىك يولدا مەرۋايىتتەك تىزىلىپ كېتىۋاتقان تۆگە كارۋىنى كۆرۈندى...»

— «جاھانتامە»دىن

80 – يىللارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى كېچىسى سەمەرقەنتتىكى «ئۇلۇغبېك رەسەتخانىسى» تەسۋىرلەنگەن ئالبومنى قولۇمغا ئېلىپ، چوڭقۇر خىيالغا چۆكتۈم. تەسەۋۋۇرۇم بوشلۇقىدا ئالتۇن قاناتلىرىنى دالا گۈلخانلىرىنىڭ ئاتەش ئۇچقۇنلىرىغا ئۇرۇپ قايتا تۇغۇلغان سىمۇرغنىڭ جەسۇر ئوبرازى چاقناپ، ئۇنىڭ خۇش بىشارەتلىك كۈيلىگەن ئاۋازى ياڭرىغاندەك بولدى. بەئەينى جالالىددىن رۇمى ئېيتقاندەك [illegible] بىلەن يەكۈنلىنىدىغان

بىر ھەقىقەتنى قەلبىم مۇھەببەت بىلەن ئالدىن ھېس قىلغاندەك، ئۈمىدۋار بىر ئىللىق روھىيەت ۋۇجۇدۇمنى شېرىن لەرزىگە سالدى. كۆز ئالدىمغا بىرەر يېڭى ئىختىرا قىلىنغان يۇلتۇز ئەمەس، بەلكى يېڭى ئىقبال — ئانا يۇرتۇمنىڭ ئىزگۈ كەۋدىسى ئۈستىگە چۈشكەن ئەنقا قۇشىنىڭ شولىسى جىلۋىلەندى، بىردىنلا ئەقلىمگە كەلدىم:

«كەلگۈسى مۇشۇ يەردىن باشلىنىدۇ!»

مەن شۇ ماۋزۇدىكى ماقالىنى ئىككى يىل كېچىككەندە «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ 1992 - يىل 2 - سانىدا ئېلان قىلىشقا مۇيەسسەر بولالىدىم. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى «كاساندىرا (رىم ئەپسانىلىرىدىكى ئالدىن بىلگۈچى — مۇھەررىردىن) نىڭ جۆيلىشى» ھېسابلانغان بۇ ھۆكۈم، مانا 1992 - يىلى سېنتەبىردە ئۈرۈمچىدە ئېچىلغان خەلقئارا يەرمەنكە يېڭىنى ئارقىلىق رېئال تارىخنىڭ تۈنجى سەھىپىسى بىلەن قوشۇلۇپ كەتتى.

ھەئە، شۇنداق! نەچچە ئەسىر «ئەسلا بۇلىكە ھەپ» دەپ ئۇخلىغان «يىپەك يولى» روھى ئويغاندى. مىلادىيەدىن ئىلگىرى ياۋروپا - ئاسىيا بوشلۇقىدا جەۋلان قىلغان «يىپەك يولى» سۇمۇرغى قايتا قانات قاقتى. تارىخ ئۆزىنىڭ ئۈچىنچى ئىراسىغا قەدەم قويدى!

ئېلىمىزنىڭ سىرتقا قارىتا ئىشىكنى چوڭ ئېچىۋېتىش، غەربتە ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن بولغان ئالاقىنى تەخىرسىز يولغا قويۇش سىياسىتىگە ئۇل سالغان ھازىرقى زامان ئېڭى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا مۇستەقىل جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى شەرق - غەرب ئالاقىلىرىنىڭ يىپەك يولى ئوتتۇرا ئۆتكەلدىكى ئەڭ ئاخىرقى مۇز قاتلىمىنى ئېرىتىۋەتتى. زامانىۋى تاشيول، ياۋروپا - ئاسىيا ئىككىنچى تۆمۈر يولىنىڭ پائالىيەتكە كىرىشى، ھاۋا قاتنىشى كېلىشىملىرى بىلەن تېلېگراف - تېلېكس ئالاقىلىرىنىڭ قايتا جانلىنىشى قۇم بارخانلىرى ئىچىگە غەرق بولغان قەدىمكى يىپەك يولى خارابىلىرى ئۈستىدە يېڭى يىپەك يولىنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە ئاماپەندە بولدى! ئالەم ژۇرۇمىيەتلىرى شۇنى تەقەززا قىلىدىكى، بۇ ئۇلۇغ ۋە بۇ مۇقەددەس تارىخىي يۈزلىنىشنى توختىتىش مۇمكىن ئەمەس!

قەدىمكى رىم ئالىمى لۇكرېتىئۇس ئىنسانىيەتنىڭ ئىپتىدائىي تۇرمۇشىنى تۇنجى قېتىم «كونا تاشقورال دەۋرى» دەپ ئاتىدى. بۇ قاراش XIX ئەسىردە قوبۇل قىلىندى. 1865 - يىلى جون. لوببوك «كونا تاشقورال (پالېئولىتىك) دەۋرى»، «يېڭى تاشقورال (نېئولىتىك) دەۋرى» ۋە مىس (برونزا)، تۆمۈر قوراللىرى دەۋرى قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويدى. 1877 - يىلى ئامېرىكىلىق قەدىمكى تارىخ تەتقىقاتچىسى مورگان «قەدىمكى جەمئىيەت» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىدە ئىنسانىيەت تارىخىنى «ياۋايىلىق دەۋرى»، «ۋارۋار (نادان) لىق دەۋرى»، «سىۋىلىزاتسىيە دەۋرى» دەپ ئۈچكە بۆلگەن. ئالدىنقى ئىككى دەۋرى جون. لوببوكنىڭ «كونا تاشقورال دەۋرى» بىلەن «يېڭى تاشقورال دەۋرى»گە تەققاس قىلىنغان، تۆمۈر ۋە دۆلەت پەيدا بولغاندىن كېيىنكى دەۋرنى «سىۋىلىزاتسىيە دەۋرى» دەپ ئاتىغاندى.

مەن يېڭى يىپەك يولىنىڭ ئېچىلىشىنى ئىنسانىيەت مەدەنىيەت ئالاقىلىرى تارىخىنىڭ ئۈچىنچى ئىراسىنىڭ مۇقەددىمىسى دەپ قارايمەن. بۇ، ئاساسسىز ئېيتىلغان ئەمەس، ئەلۋەتتە!

مېنىڭچە، ياۋروپا ـ ئاسىيا ـ ئافرىقىدىن ئىبارەت «كونا قىتئە»لەردە مىلادىدىن بىر قانچە ئەسىر ئىلگىرى باشلانغان ۋە يېقىنقى زامان تەسۋىرى ئىبارىسى بويىچە «ئۇلۇغ يىپەك يولى» دەپ ئاتالغان قەدىمكى كارۋان ئالاقىلىرىدىن بۇرۇن ئىنسانىيەت ئۆزىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى شەرق ـ غەرب يۈرۈشىنى باشلىغان. ھازىرغىچە قىسمەن ئەپسانە ئەدەبىياتىغا ئايلىنىپ كەتكەن، قىسمەن ئاسىيا، ياۋروپا، ئوتتۇرا ۋە جەنۇبىي ئامېرىكا قىيا ـ غار سىزمىلىرى، ھىندىستان ئىمپېرىيىلىرىدىن قالغان پىرامىدا ۋە قەسىر خارابىلىرى شەكلىدە ئىزاھسىز تىلسىم بولۇپ تۇرۇۋاتقان «غەيرىي رەسمىي تارىخ» ئەنە شۇ ئەڭ قەدىمكى شەرق ـ غەرب مەدەنىيەت قانىلىنىڭ تارىخىي شاھىدى ھېسابلىنىشى لازىم.

قەدىمكى سىبىرىيە كىشىلەر نەزەرىدە ئاللىقانداقتۇ «بوش ماكان»، «ئورمان پادىشاھلىقى» بولۇپ تۇرماقتا. بىز ئەگەر بۇ ماكاننىڭ 10 مىڭ يىل، ھەتتا تېخىمۇ يىراق زامانلاردىكى «غەيرىي رەسمىي تارىخ»ىغا نەزەر سالساق، ئۇنىڭدا ھەرىكەتچان ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئاللىقاچان شەرق ـ غەرب سەپىرىنى باشلىۋەتكەنلىكىنى كۆرىمىز. ھازىرقى ئورال ـ ئالتاي تىل تۈركۈمىدىكى خەلقلەرگە تۇرمۇش ئادىتى، فولكلور — ئەپسانىلىرى، سەنئەت رەسىملىرى ئوخشاپ كېتىدىغان قەدىمكى سىبىرىيىلىكلەرنىڭ بىر قىسمى تەخمىنەن 20 مىڭ يىللار ئىلگىرى ئاسىيا بىلەن ئامېرىكا قىتئەسىنىڭ ئەڭ يېقىن ئىككى تۇمشۇقى — «ئۈزۈلۈش» ۋە «ئۈزۈلدى» ئارىلىقىدىكى تۇتاش مۇزلۇق ئارقىلىق ئالياسكا ۋە شىمالىي ئامېرىكا، كېيىنچە جەنۇبىي ئامېرىكىغا ئۆتكەن. ئۇلار مايمۇنسىمان ئىنسان ئىزى تېپىلمىغان بۇ زېمىندا ئۇزاق سوزۇلغان ئىپتىدائىي تۇرمۇشنى باشتىن كەچۈرۈپ، ھىندىستانغا بارىمەن دەپ «ئوتلۇق يەر» بوغۇزىدا تۇتقۇن بولغان كولومبو تەرىپىدىن ناتوغرا ھالدا «ھىندىستان»لار دەپ ئاتالغان. ئۇلار غەربىي ياۋروپالىقلارنىڭ قىرغۇچى ۋە قۇللاشتۇرغۇچى ھەربىي يۈرۈشلىرىدە خانىۋەيران بولۇشتىن ئىلگىرى ئاجايىپ «تولمېك مەدەنىيىتى»، «تىئوتىۋاكان مەدەنىيىتى» قاتارلىق مەدەنىيەت تىپلىرىنى ياراتقان. مىسىر پىرامىدىلىرى سىياقى ئۇلۇغۋار ھەم سىرلىق «تەڭرى ماكان — تىئوتىۋاكان» پىرامىدىسى بىلەن فرانسىيىدىكى مەشھۇر ئالتامىرا غار سىزمىلىرى، ئىسپانىيىدىكى راسكو غار سىزمىلىرى، يېقىندىلا فرانسىيىنىڭ مارسېل شەھىرى يېنىدىكى كىچىك دېڭىز قولتۇقىدىن تېپىلغان سۇ ئاستىدىكى غارغا سىزىلغان رەسىملەر ئەنە شۇ ئەڭ قەدىمكى، ئەمما تېخى سىرى يېشىلمىگەن شەرق ـ غەرب مەدەنىيەت ئالاقىلىرىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ قەدىمكى پائالىيەتچان مەدەنىيىتى، مېنىڭچە، مۇشۇ قانال ساھىلىگە كۆمۈلگەن. ئۇ، مۆجىزە شەكلىدە ئېچىلغۇسى ۋە بىزنىڭ قاتمال تارىخىي قاراشلىرىمىزغا يېڭى مەنزىرە، يېڭى ئوزۇق بېغىشلىغۇسى.

بۇ بىرىنچى مەدەنىيەت ئېراسىنىڭ كېيىنكى سەھىپىسى سومېر ـ ئاندرونوۋ ـ ئارى تۈركۈمىنىڭ، سكىتاي ـ ساك قەبىلىلىرىنىڭ مىلادىدىن ئىلگىرىكى 3000 ـ يىللىرىدىن تاكى 1000 ـ يىللىرىنىڭ كېيىنكى يېرىمىغىچە ـ شەرقتە كۇڭفۇزى، غەربتە سوقرات ئالەمگە كەلگىچە ئۆتكەن دەۋرلىرىگىچە داۋاملاشقان. ۋەھالەنكى، چىن ـ خەن ئىمپېرىيىلىرى، گرېتسىيە ـ ئاخمانىيلار ئىمپېراتورلىرى غەرب ۋە شەرققە يۈرۈش قىلىپ، «ئۇلۇغ يىپەك يولى» بەرپا بولغىچە ئۆتكەن بۇ بەھەيۋەت مەدەنىيەت باسقۇچىمۇ تېخى يورۇتۇلمىنى يوقما!

رەسمىي ئېتىراپ قىلىنغان، تەخمىنەن مىلادىدىن 3 ــ 6 ئەسىر ئىلگىرى تەدرىجىي شەكىللىنىپ، XV ـ، XVI ئەسىرگىچە ئىككى مىڭ يىلچە داۋام قىلغان يىپەك يولى ئالاقىلىرىنى مەن شەرق ـ غەرب مەدەنىيەت ئالاقىلىرىنىڭ ئىككىنچى تارىخىي ئىراسى دەپ قارايمەن.

ئاتنى «جاھانكەزدى» ۋاستە قىلغان، ئەڭ قەدىمكى «ئاتلىقلار مەدەنىيىتى» ياراتقان خەلق ئەڭ دەسلەپكى شەرق ـ غەرب ئالاقىلار لىنىيىسىنى ئاچقاندىن كېيىن، تۆگىنى «جاھانكەزدى» ۋاستە قىلغان، قەدىمكى «يىپەك يولى مەدەنىيىتى»نى شەكىللەندۈرگەن يېڭى شەرق ـ غەرب ئالاقىلىرى باشلاندى. ئىككى مىڭ يىلغا يېقىن داۋام قىلغان بۇ قايناق ئالاقە يولى ياۋروپادا ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ قايتا گۈللىنىشى، دېڭىز ـ ئوكيان قاتنىشىنىڭ تەرەققىي قىلىشى، يېڭى قىتئەلەرنىڭ بايقىلىشى ۋە سانائەت ئىنقىلابىنىڭ يۈز بېرىشى بىلەن چۆلدەرەپ قالدى. نەتىجىدە، شەرقتىكى قەدىمكى مەدەنىيەت ئوچاقلىرى تەدرىجىي سۇۋۇپ، ئۇلارنىڭ مۆجىزىدار يادىكارلىقلىرى خارابىگە ئايلاندى. ئەينى يىللاردىكى قايناق مەدەنىيەت ئالاقىلىرىنىڭ مەركىزىدە پائالىيەت قىلىپ كەلگەن كىشىلەرنىڭ خاراكتېرىمۇ بارا ـ بارا تەبىئىي يۇسۇندا يىپەك يولىنىڭ سىمۋولى بولغان چۆل كېزەر تۆگىنىڭ خاراكتېرىگە ئەمەس، دەل ئۇنىڭ ئەكسىچە، بېشىنى قۇمغا تىقىۋېلىشنى ئامان ـ ئېسەنلىك بىلىدىغان تۆگە قۇشىنىڭ خاراكتېرىگە ئوخشاپ قالدى.

مانا ئەمدى «قاناتلىق تۆگە» ئوبرازىنى سىمۋول قىلغان شەرق ـ غەرب ئالاقىلىرىنىڭ ئۈچىنچى تارىخىي ئىراسى باشلاندى. ھەر بىر ئالاقىلار ئىراسىنىڭ ئۆز ئەپسانىلىرى، رىۋايەت ـ لېگېندىلىرى، ھېكايە ـ داستانلىرى، ئەقىدە ـ ھېكمەتلىرى بولغىنىدەك، ئۈچىنچى ئىرامۇ ئۆز سەھىپىلىرىنى ئۆز زامانىغا مۇناسىپ ئېگىزدە ۋە ھېكمەتلەر بىلەن بېزەندۈرگۈسى. «يىپەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەت» ــ ئىككىنچى ئىرانىڭ ــ يىپەك يولى ئالاقىلىرىنىڭ غەربىي دىياردا بىنا قىلغان مۆجىزىدار خەزىنىسىدىكى خۇددى ئەنقا تۇخۇمىدەك توققۇز گۆھىرىدىن ئىبارەت.

2

«يولدا قەشقەرچىلىك تورۇقىنى ئىگىلىگەن مىللەت مەدەنىيەتتە ئىلگىرى كەتكەن مىللەتتۇر»

ـ «خىيال دەپتىرى»دىن

«يىپەك يولى»دىكى توققۇز ھېكمەتنىڭ بىرىنچىسى، يول ۋە سىرتقى تىجارەتتىن ئىبارەت. يىپەك يولى ــ ئۆز زامانىسىدىكى سان ـ ساناقسىز تۇرمۇش رېتىملىرى، ھەيۋەتلىك دولقۇنلىرى، تېپىككۈر ئېقىملىرى، تاغ ـ جىلغا، يايلاق ـ بوستان قاتناش ئىزلىرى بىلەن سەپەر مەنزىلگاھلىرى قوشۇلۇپ ھاسىل بولغان ئەڭ ئۇلۇغ قانال سۈپىتىدە مەيدانغا كەلدى.

يىپەك يولى قەدىمكى ئاتلىقلار مەدەنىيىتى دەۋرىدىكى يايلاق ـ دالا يوللىرىدىن پەرقلىق ھالدا قەدىمكى ئىمپېرىيەلەر، شەھەر ـ قەلئە مەملىكەتلىرى بويلاپ سوزۇلدى. چۆل ـ جەزىرە ۋە بوستانلىقلار ئۇنىڭ سالودىيىسىنى تەشكىل قىلدى. بۇ خۇددى چالغۇ تارلىرىغا ئوخشاش، ئىككى مىڭ يىللىق شەرق ـ غەرب مەدەنىيىتىنىڭ گارمونىك ئاھاڭىنى چېلىپ كەلگەن ئۇلۇغ قانال ئىدى.

يىپەك يولىنى ھەرقايسى مىللەت خەلقى ئاچقان. ئۇنىڭدا كارۋانكەش سودىگەرلەرنىڭ

سۈرىيىسى لەشكەر تارتىپ، جەڭ سۈتىۋقلىرىنى ياخشىراتقان پادىشاھ — مەركەزدىكلەردىن ئارتۇق بولدى. ھەسەل ھەرىسى بىلەن رەڭدار كېپىنەكلەردەك گۈلدىن گۈلگە قونۇپ، بەرگ جامىدا شەبنەم ئىچكەن كارۋانكەش سودىگەرلەر ساراپىتىدىن يىپەك يولىدا ماددىي مەدەنىيەت ۋە ئۇنىڭغا ئەگەشكەن، ھەزىم قىلىپ تۈگىمەس - ئۆلمەس مەنىۋى مەدەنىيەت جاۋاھىراتلىرى ئالمىشىپ تۇردى. ئۇيغۇر ئەجدادلىرى بولمىش ۋە ئېلىمىز مەنبەلىرىدە «خۇرجا» (胡贾) دەپ ئاتالغان بۇ سودىگەرلەردە ئىككى ئالاھىدىلىك بولغانىدى:

ئۇلار ئۆز ماكانىدا يۆتكەلمەي دۇكان - ساراي ئاچىدىغان ھۆپىگەر تىجارەتچىلەرگە قارىغاندا يۇرت - يۇرت، تەلتۆكۈز - قەلئە، تاغمۇ - تاغلاردىن ئېشىپ خەلقئارا ئالاقىنىڭ ئۇلۇغ تۇتقۇلىسىغا ئاتاق بىلەن ئۆرلۈش ئارتاتتى. ئۇلار يىراق ئەجدادلىرى — ئارىئان - سكىتاي - ساكلارنىڭ «جاھانكەزدى» ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، شەرقنى غەربكە، غەربنى شەرققە «يۆتكەپ كېلىش» جەريانىدا ئۆلمەس ئۆچمەس قوشتى. ئۆز ماكانىدا رەستە قۇرۇپ، دۇكان - ساراي ئاچقان تىجارەتچىلەر بۇ تۇتقۇلىسىغا ئۇل چەكتى.

ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ ئىككىنچى ئالاھىدىلىكى، ئۇلار ئەينى زامان مەدەنىيىتى ۋە مىللىي ئۆرپ - ئادىتىگە تويۇنغان بولغاچقا، ئالدى بىلەن مەدەنىيەت تارقاتقۇچىلار بولغان. ئۇلار سودىغا كەلگەندە «قىلنى قىرىق يارغان» بىلەن دوستانىلىق، مېھماندوستلۇق، ساخاۋەتكە كەلگەندە «ئالتۇن چاچقۇچ چاچىدىغان» مەردانىلاردىن ئىدى.

يىپەك يولى تۈپەيلى قەدىمكى غەربىي دىيار ئادەمسىز يايلاق ياكى بوستان مەدەنىيىتى رايونى ياكى يېزا ئىگىلىكى رايونى بولماستىن، ئۇ خەلقئارا سودا - تىجارەتنى مەركەز قىلغان يېزا ئىگىلىكى — ھۈنەر سەنئەتتى - چارۋا ئىگىلىكى دىيارى ئىدى. ئاددىي يىپەك - مەشۇتقا سكىتاي - ساك ئالتۇنچىلىرى ئەنئەنىسى بىلەن ئىش قوشۇپ «زەر ھەل»، «كەمخاپ» قىلىپ، يىراق رىم - مىسىر دىيارىدا يۇقىرى باھادا ساتقان «خۇرجا» كارۋانلىرى تۈپەيلى غەربىي دىيار خەلقى ئۈچ ئالەمتەكە ئىگە بولغانىدى:

ئۇنىڭ بىرى، تەكلىماكان ئەتراپىدا ھەشەمەتلىك ئوردا شەھەرلەر، خەلقئارا ئالاقە تۈگۈنلىرى مەيدانغا كەلدى، ئەينى زاماندا رىم، باغدات، چاڭئەن، لوياڭ شەھەرلىرى ئۇلار بىلەن ھۆسنداش بولدى. ئۇ چاغلاردا ھەرقايسى ئوكيانلار ساھىلىدا «ئايغا ئاقاشقان بىنالار» بىلەن بېزەلگەن ھازىرقى پورت - شەھەرلەر بولمىغان.

ئۇنىڭ ئىككىنچىسى، غەربىي دىيارلىقلار ئۆز دەۋرىنىڭ ماددىي ۋە مەدەنىي سەۋىيىسىدە ئالدىنقى قاتاردا — نىسبىي مەنىدە پاراۋان ۋە مەئىشەتلىك تۇرمۇشتا ياشايتتى. بىز ئاتا بوۋىلىرىمىزنىڭ سەلتەنەتلىك پايتەختىدە ھەشەمەتلىك ئوردا ئالىيلىرى غەربىي دىيارلىقلارنىڭ كىيىنىش - ئارىنىش (ھەتتا گۈللۈك بۆك كىيىش)، زىبۇ - زىننەت، ئۆي - روزىغار، تاماقلىنىش، ئاتقا مىنىش، سەنئەت - مەدەنىيىتىنى ئۆگىنىش دولقۇنى قوزغىغانلىقىنى ھېچقانداق غەيرىي نورمال ھادىسە دەپ قارىمايمىز.

ئۇنىڭ ئۈچىنچىسى، غەربىي دىيارلىقلار ئۆز دەۋرىدە نەمۇنىلىك مەدەنىيەت مۆجىزىسى ياراتتى. ئەگەر غەربىي دىيار «خۇرجا» — سودىگەرلىرىنىڭ خەلقئارالىق سودا كۆرۈمىگە يۈلەنمىگەن بولسا، بۈگۈنكى كۈندە بىزنىڭ ئەقلىمىزنى لال قىلىۋاتقان مۇنداق زور ھەجىمدىكى غەربىي دىيار تاش كېمىر سەنئەت قەسىرلىرى نەزمىسىنى يارىتالمىغان بولاتتى. مەلۇمكى، شىمالىي ۋېي دەۋرىدە يۈنگۈن ۋېي خانلىقىنىڭ ئاساسلىق مالىيىسىنى سەرپ

قىلىپ، بىرقانچىلا ئاش كېمىر سەنئەت سارىيىنى سالالىغانىدى. قاراخانىيلار، كېيىنچە تۆمۈرىيلەر دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن ئاجايىپ بىنارلىق مۆجىزىلىرىمۇ (ئۇنىڭ مۇتلەق كۆپى ساقلانمىغان) خەلققارا سودا ۋە ئىقتىسادىي جۇغلانمىدىن ئايرىلمىغان. بۇ، غەربىي دىيارنىڭ ئەينى زاماندا خەلققارا سودىنى باش بولاق كۆزى قىلغان ئىقتىسادىي قۇدرىتىنى كۆرسىتىدۇ.

يىپەك يولى ۋە خەلققارا سودا — تىجارەت تۈپەيلى پوچتا، بېكەت، قانۇن ۋە پۇل مۇئامىلىسى تارىختا كىرىپ كەلدى. قاتناش لىنىيىلىرىنىڭ تاللىنىشى ۋە مۇقىملىشىشى، غول ۋە تارماق يوللارنىڭ تىزما ھاسىل قىلىشى بىلەن خەت — ئالاقە كارۋانچىلىقى، پوچتا، «خۇرجا ئۇلاغ» — بېكەت — مەنزىلگاھلىرى مەيدانغا چىقتى. يول بىخەتەرلىكى، سودا كارۋانلىرىنىڭ تۈركۈملىشىشى، قاراقچىسىزلاشتۇرۇش، قورۇل بېجى، قورۇلدىن ئۆتۈش يول خېتى، جازا قانۇنى قاتارلىق زۆرۈرىيەتلەر تۈپەيلى ئىقتىسادىي ئىگىدارچىلىق مەزمۇن قىلىنغان قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشى راۋاجلاندى. يىپەك يولى ئىقتىسادىي ئالاقىلىرى پۇل مۇئامىلىسى، ئاقچا ۋە ئالتۇن — كۈمۈش تەركىبى مەسىلىسىنى مەركىزىي ئورۇنغا قويدى. يىپەك يولى بويىدىكى ھەرقايسى ئەللەر مېتال پۇللىرىنىڭ شىنجاڭدىن كۆپلەپ تېپىلىشى، شىنجاڭدا ئەينى زاماندا قۇيۇلغان مېتال ئاقچىلارنىڭ ھەرقايسى ئەللەر تارىخ ئىزلىرىدىن تېپىلىشى بۇ نۇقتىنى چۈشەندۈرىدۇ.

يىپەك يولىدىكى بىرىنچى ھېكمەت — يول ۋە ئۇنى چۆرىدىگەن سودىگەرلەر گۇرۇھى، بېكەت — رابات، شەھەر — قەلئە، شەھەر مەدەنىيىتى، قانۇن ۋە پۇل مۇئامىلىسى مەخسۇس تەتقىق قىلىشقا تەرزىيىدىغان كاتتا تېما، شۇنىڭدەك ئۇ يېڭى يىپەك يولى قۇرۇلۇشىدا ئەتىۋارلاشقا مۇناسىپ جىلۋىدار جاۋاھىرات.

3

«ئىنسان — سەنئەتنى ياراتقان تەڭرى ۋە ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن سۇبيېكتتۇر. ھۆنەر سەنئەت بولسا ئىنسانىيەتنىڭ ئۈمىدنى ئادەم قەلب تۇرمۇشىنى جاكارلىغان تارىخىدىن ئىبارەت».

— «خىيال دەپتىرى» دىن

«يىپەك يولى» دىكى توققۇز ھېكمەتنىڭ ئىككىنچىسى، ھۆنەر سەنئەتنى مەدەنىيىتىدىن ئىبارەت. ئۇ، ئىنساننىڭ ئۆز — ئۆزىگە ئۇنىجى، سەنئەت مۆجىزىسى شەكلىدە ئىزىنىپ بېرىشىدىن تاكى ئۇنىڭ پۈتۈن ماددىي مەدەنىيەت بويۇملىرىغا ھۆنەر سەنئەتنى چېچەكلىرى نەقىش قىلىشىغىچە بولغان سېھىرلىق نەفاسەت قەسرىنى ئۆز كۆكسىدە جۇلالاندۇرغانىدى.

مەلۇمكى، ئىنسان كونا تاشقورال دەۋرىدىلا ھۆنەرۋەن سۈپىتىدە گەۋدە كۆرسىتىپ تاشقى ئالەم ئوبيېكتلىرىغا نەزەر تاشلىغان. ئۇلار كېيىنچە ھەتتا يۇلتۇزلار تولغان ئاسمان سەتھىنىمۇ ھەر خىل گېئومېترىيلىك سىزىقلار ياكى شەكلەن ئوخشىتىشلىق بىلەن «چۆمۈچ»، «تارازا»، «چولك ئېيىق»، «ئالتۇن قوزۇق»، «ئوغلاق» قاتارلىق تەقلىس ئىسىملار بىلەن ئاتاپ، ئۇلارغا ھۆنەر سەنئەتنى سىمۋولىزىم تۈسىنى بەرگەن. تەدرىجىي غار سىزمىلىرى ئەنە شۇنداق مەيدانغا كەلگەن.

يېڭى تاشقورال دەۋرى ھەقىقىي مەنىسى بىلەن ھۆنەر سەنئىتى يېڭى سۈرگەن ۋە باھار چېچەكلىرىنى ئېچىلدۇرغان دەۋر بولدى. بىز تىيا سىزمىلىرىدىن، تۆتىم قالدۇقلىرىدىن، بولۇپمۇ كۆپلەپ تېپىلغان ئارخېئولوگىيىنىڭ بويۇملاردىن يىپەك يولىدىن ئىلگىرى

AltunOq

مەركىزىي ئاسىيا ئىنسان تۈركۈملىرى ماھىر ھۈنەر سازلاردىن بولغانلىقىنى بىلىمىز. مەشھۇر ئاندوروۋوپلار مەدەنىيىتى، ئافىناشيېفلار مەدەنىيىتى، تاكار مەدەنىيىتى، قارا سۇغ مەدەنىيىتى، ئۈرۈمچى يېنىدىكى ئالغۇي قەدىمكى قەبرىگاھلىقى بىلەن ئالتاي بازىرىق، چەرچەن - لوپ زاغۇنلۇق تېپىدىكى قەدىمكى قەبرىگاھلىق قاتارلىق قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزلىرىدىن تېپىلغان ئات - ئېگەر جابدۇقلىرى، تۇرمۇش ۋە زىبۇ - زىننەت بۇيۇملىرى، ئالتۇن ۋە تۇچقا ئىشلەنگەن ئەۋرىشىم - قاتلىما ھايۋان نەقىشلىرى چۈشۈرۈلگەن سەنئەت دۇردانىلىرى، بولۇپمۇ ئالما-ئاتا يېنىدىكى كونا قورغاندىن تېپىلغان مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى ٧- ، ٦- ئەسىرگە تەئەللۇق سىكتاي تەھرىرلىرىنىڭ ئالتۇن قاسراق زەنجىردە ياسالغان نەقىشلىك جەڭ كىيىمى، دوبۇلغا ۋە خەنجىرى سىكتاي - ساك ھۈنەر سازلىقىنىڭ نادىر ئۈلگىسىنى ياراتتى.

غەربىي دىيار ھۈنەر سەنئىتى توقۇش ساھەسىدە غايەت زور تارىخىي ئۆھپە ياراتقان. بىز ئاددىي يۇڭ رەخت توقۇشتىن (مەسىلەن، زاغۇنلۇق قەدىمكى قەبرىلىرى)، پالاس-گىلەم توقۇش (مەسىلەن، بازىرىق قەدىمكى قەبرىلىرىدىن تېپىلغان ئات - تۆگە كارۋانلىرى چۈشۈرۈلگەن گىلەم جىيەكلىرى بىلەن ئاتلىق يىگىت ۋە ئۆتەڭ ئالدىدىكى تامرات كىشى كۆرۈنۈشى چۈشۈرۈلگەن رەڭدار گىلەملەر)، تاۋار - دۇردۇن، ئەتلەس توقۇش ۋە كالۇۋتۇتتا گۈل چىكىشكىچە غەربىي دىيار ھۈنەر سەنئىتىنىڭ ئۆزىگە خاس ماھارىتى ۋە ئالەمشۇمۇل داڭقىنى بىلىمىز.

ئەتلەس، جۈملىدىن ھەر خىل گۈل نەقىشلىك كىيىملەر نۇسخىلىرى شىنجاڭدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلاردىن كۆپلەپ تېپىلغان. بىز سەمەرقەند يېنىدىكى ئەپراسىياب قەلئە خارابىسىدىن، پەنجىكەنت، باراھشاھ جۈملىدىن دەندان ئۆيلۈك، قىزىل، قۇمتۇرا، شورچۇق، بېزەكلىك بۇددا تاشكېمىرلىرىغا سىزىلغان تام رەسىملىرىدىن ھەر خىل يىپەك ۋە زەرباپ كىيىملەر نۇسخىلىرىنى كۆرىمىز. بۇلار ئىچىدە ئەتلەس شۇنچە داڭ چىقارغانكى، كېيىن يىللىرى (713 — 742) چاڭئەندە «ئەتلەس ئۇسسۇلى» ئوينالغان. لى جۈلىڭ «بەش پارچە شاتۇچىلىڭ نەزمىسى» دېگەن شېئىرىدا ئەتلەس ئۇسسۇلىنى مۇنداق تەرىپلىگەن:

«پۈتتى ئەتلەس نەغمىسى ئاسماندا قوزغالدى شامال،
ئون ۋىلايەت ئۈستىنى باستى ئىپار ئۆتمەي ھايال».

شۇ نىڭ «خۇاچىڭگۇڭ قەسرىدە دۆشىرىنىڭ مۇشائىرە» ناملىق شېئىرىدا:

«ئۇچۇرۇپ ماۋۇق كەمەرنى يانكىرىسا لەرزان سادا،
تاشلايان يەڭگىل قەدەمنى ئەۋرىشىم «ئەتلەس» كىيلۇر».

دەپ يازغان. بۇ «ئەتلەس ئۇسسۇلى»نى كۆرسىتەتتى.

غەربىي دىيارلىقلارنىڭ ئەتلىسى ئوتلۇق دەشتى - چۆل ۋە يېشىل بوستان مەنزىرىسىنى سىمۋول قىلغان (象征) بولۇپ، كۆپلىگەن شائىرلارنىڭ شېئىرىغا ئىلھام بولغان. ئەلىشىر نەۋائىي ئەتلەسنى ئاسمان نۇرلىرىغا، شەپەققە ئوخشاتقان ۋە مۇنداق يازغان:

«پەلەسى ھۆزنۈمىن ئەي ئەتلەسى چەرخ،
مېنگە لايىق ئېمەس ۋالا كەماشىڭ».

(ئەي ئەتلەس توقۇيدىغان چەرختەك ئاسمان، مەن پالاستەك غەمكىنمەن. ماڭا

يۇمشاق مۇۋۇت كىيىملەر لايىق ئەمەس).

«چۈن تۈشەرلەر ئاقىۋەت ئۈستۈگە خارابىرلە فەرش،
تى ئاسىغ ئاستىڭدا گەر چەرخ ئەتلەسىندۇر فىراش».

(بېشىڭغا ئاخىرى تاش - تۇپراق چۈشىدىغان بولسىمۇ، ئەگەر ئاستىڭدا چەرخ ئەتلىسىدىن كۆرپە سېلىنغان بولسا قورقما).

«قۇياش هامانە كۆك ئەتلەس لىباس ئەتمىش.
ۋە پاكى كىيىپتۇر ئول ئاي نىلگۈن دەسىج ئىلە نەھ».

(قۇياش هامان كۆك ئاسماننى ئەتلەستەك كىيىم قىلىۋالىدۇ، پاكى ئۇل ئاي توقۇغان نىلرەڭ يىپەك رەختنى يېپىنىۋالىدۇ).

«خارا تۇبىگە ياتقۇڭ يوق سۇد ئەگەر يۈز يىل،
كۆك ئەتلەسى ئۈستىدە جىسمىڭنى يېپىپ ئاغنات».

(يۈز يىل ئەگەر يىپەك توقۇلمىدا ياتساڭمۇ ئۆلگەندىن هېچ مەنپەئەت يوق، كۆك ئەتلىسى ئۈستىدە جىسمىڭنى ئېغىنىتىۋالغىنىڭلا قالىدۇ).

بىز يىپەك يولى مەركىزىي هالقىسىدا مېتال ۋە توقۇلما هۈنەر سازلىقىنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق ئاجايىپ جەلىپكار پاۋلىشتۇنىغا نەزەر سالساق، هەر خىل كىيىم - كېچەك، مېتال توقا - تاسما، پىچاق - خەنجەر، ئاپتۇۋا - چىلاپچا، باش - ئاياغ كىيىملىرى، زىبۇ - زىننەت بۇيۇملىرى، ئاش - تاماق بۇيۇملىرى، ياغاچ قىرما ۋە قاشتېشى ئويمىلىرى، بىناكارلىق قۇرۇلما ۋە نەقىش - بېزەك هۈنەر سازلىقى، تېرە - بۇلغارى هۈنەرۋەنلىكى، مەي، مۇراببا، گۈلقەنت، ئەدرەك، پاتاسى ئىشلەش تېخنولوگىيىسىنىڭ نەقەدەر يۈرۈشەشكەن ۋە خېرىدارلىق بولغانلىقىنى كۆرىمىز. غەربىي دىيارنىڭ چالغۇ قوراللىرىنى ئىشلەش تېخنىكىسى ئەزەلدىن مەشهۇر بولغان.

يىپەك يولى ئىبارىسى كېيىنكى ۋاقىتتا ئىستېمال قىلىنغان بولۇپ، بۇ يولدا شەرق - غەربنىڭ، جۈملىدىن غەربىي دىيارنىڭ ئات، يىپەك گەزلىمە، زەر كىمخاپ، قاشتېشى ۋە ياقۇت، ئالتۇن زىننەت بۇيۇملىرى، تېرە - يۇڭ، پار - يۇڭ، چاي، دورا - دەرمەك، خۇش پۇراق ماتېرىياللار، پاختا - چىگىت، گىلەم - كىگىز قاتارلىقلار سودىسى ئاساسىي ئورۇندا تۇرغاچقا، هۈنەرسازلىق ۋە پىششىقلاپ ئىشلەش تېخنىكىسى راسا راۋاجلانغان.

يېقىنلىق - جەنگو زامانىدا جاۋ بەگلىكىنىڭ پادىشاهى جاۋئۇلىن ۋاڭ (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 325 — 220 يىللار) قوشۇن تۈزۈش ئۈچۈن تارىختا مەشهۇر «خۇلاردىن كىيىنىشنى ئۆگىنىش» هەرىكىتىنى قوزغىغانىدى. خەن زامانىسىدا ئالەمپەناھ ئىمپېراتور ليۇ چې غەربىي دىيار مۇزىكىلىرى ۋە شىمالىي مىللەتلەر پوسۇنىدا هەربىي ئوركېستىر ۋە چەۋەنداز قوشۇن قۇردى. شىمالىي سۇلالىلار، سۈي - تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە، بولۇپمۇ كەيۈەن (713 — 741) يىللىرى چاڭئەندە غەربىي دىيار مەدەنىيىتىدىن ئومۇمىيۈزلۈك ئۆگىنىش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. يۈەن جېننىڭ «فاچۈي» ناملىق شېئىرىدا:

«بولدى ئۇيغۇرچە ياسانماق قىز - ئاياللار مەشغۇلى،
زور ماهارەت بولدى چالماق سازنى ئۇيغۇرلارسىمان.
... ...
ئاتقا ئۇيغۇرچە مىنىش، زىبۇ - زىننەت، تىل ئۆگىنىش،

بولدى بەس ـ بەسلىك ھەۋەس بۇ ئەلنىڭ يىلدىن بۇيان».

خۇارۇي خانىمنىڭ «قەسىر نەزمىسى» دېگەن شېئىرىدا:

«مېنىڭمۇ ئۇيغۇر ئېتى، ئۇيغۇر لىباسى كىيگىنى،

جىلۋە قىلدى بۇ لىباسنى تال چىۋىقتەك بەللىرى».

دەپ يازغىنى ئەينى زامان رېئاللىقىنىڭ قىسمەن ئۇچۇرى ئىدى.

يىپەك يولىدىكى ئىككىنچى ھېكمەت ـــ ھۈنەر سەنئىتى مەدەنىيىتى يالغۇز ھەرقايسى ئەللەر ئېتنولوگىيە مۇزېيلىرىدا ھۆسن قوشۇپ قالماي، ھازىرقى ئۇيغۇر قاتارلىق يىپەك يولى ئوتتۇرا ئۆتكۈلىدىكى خەلقلەر تۇرمۇشىدىمۇ ئۆزىنىڭ ھاياتىي كۈچى ۋە مەپتۇنكار ئىستېتىك سېھرىنى نامايەندە قىلىپ كەلدى. يېڭى يىپەك يولى پۈتۈن دۇنيا بىر ـ بىرىگە ياندىشىش ۋە ئومۇمىيۈزلۈك ئېچىۋېتىلگەن كۆپ قانال‌لىق خەلقئارا ئىقتىساد ۋە بازارغا قاراپ يۈزلەنمەكتە. ئىشەنچ بىلەن ئېيتىش مۇمكىنكى، ھۈنەر سەنئىتى مەدەنىيىتى ئۆزىنىڭ يېڭى مۇمكىنچىلىكلىرىنى ئىشقا سالغۇسى ۋە ھۈنەر ـ سانائەتنىڭ يېڭى، ئاۋات مەنزىرىسى بىلەن ئۆز ئەنئەنىلىرىنىڭ يېڭى زامان فورماتسىيىسىنى تۈزگۈسى.

4

«ئىنسانىيەت ئۆز بەخت ـ سائادىتىنىڭ پارلاق يۇلتۇزلىرىنى ئىزدەش يولىدا ئاسمان جىسىملىرى بىلەن تونۇشتى، ئەمما ئۇلارنىڭ ئاسمان دورۇتقۇچىلىرىنى بىلىش ھالىتى ئۆزىنىڭ بەخت ـ سائادىتىگە قانچىلىك ئېرىشكەنلىكى بىلەن مۇناسىپ بولۇپ قالدى».

— «خىيال دەپتىرى» دىن

«يىپەك يولى» دىكى توققۇز ھېكمەتنىڭ ئۈچىنچىسى، تەبىئەتنى بىلىش ھېكمىتى بولدى. قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيالىقلارنىڭ ئاسترونومىيە، ھاۋارايى، جۇغراپىيە ۋە ھېسابلاش قاراشلىرى ئەڭ قەدىمكى ئالەم يارىلىش ئەپسانىلىرى بىلەن بىللە پىراق ئۆتمۈشتە مەيدانغا كېلىشكە باشلىغانىدى. قەدىمكى قاراخان تەڭرىسى، مەرگەن تەڭرى، قۇياش ئىلاھى مىترا توغرىسىدىكى قاراشلار ئۇلارنىڭ ئەپسانىۋى خاراكتېر ئالغانلىقى بىلەن يەنە ئىپتىدائىي ئالەم قاراشلىرىنى ئىپادىلەپ بېرەتتى. ئىپتىدائىي ئالەم قاراشلىرى ئىپتىدائىي كوسمولوگىيىلىك ـ ئاسترونومىيىلىك قاراشلارنىڭ بىخى ھەم ئۇرۇقى بولدى. چەكسىز ئالەم بوشلۇقىنىڭ كۆز بىلەن كۆرۈنىدىغان قىسمى ھەردەرىجىلىك ئىلاھىيەت قاراشلىرىغا ئاساس سالغاندەك، يەنە ئاسترونومىيىلىك ساددا قاراشلارغىمۇ ئاساس سالدى.

چەكسىز زېمىندىكى سەپەر مۇساپىسىدە قۇياشقا قاراپ تەرەپلەرنى، يۇلتۇزغا قاراپ پەسىللەرنى پەرقلەندۈرۈش ئېھتىمال ئىپتىدائىي ئاتلىقلار مەدەنىيىتىنىڭ ئاسترونومىيىلىك ساۋاتى بولسا كېرەك. ئۇلار 12 ئۆركەك (بۇرج) بويىچە دەسلەپكى ئاي ۋە يىلنى بەلگىلىگەن. غارلارغا ئاتنىڭ رەسىمىنى سىزىپ، ئۇنىڭ بېشىغا تەكرار سىزىق ياكى چېكىتلەرنى تامغا قىلىش، ھەتتا ئاي ـ كۈن شەكلىنى چېكىش ئارقىلىق ھەر بىر يىلدا بىر قېتىم ئات قۇربانلىق قىلىپ، يېڭى يىلنى كۈتۈۋالغانلىقنى خاتىرىلەپ دەسلەپكى سالنامە پۈتكەن. كېيىنچە، 12 يىلنى بىر مۇچەل بىلىدىغان، ھەر بىر يىلنى مەلۇم ھايۋان نامىدا ئاتايدىغان ئەھۋال پەيدا بولدى. بۇنداق مۇچەلدىكى 12 يىلنى 12 ھايۋان نامىدا ئاتاش ئارى ـ سومېر، سكىتاي ـ ساك ياكى تۈركىي خەلقلەر زامانىدا مەيدانغا كەلگەنلىكى ئېنىق ئەمەس،

شامان باقشىلىرى تۈركىي خەلقلەرنىڭ مۇنەججىملىرى ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن ۋە ھەربىي يۈرۈشلەردە خان مەسلىھەتچىسى بولغان. يۇلتۇز كۆرۈش، چۈش جۆرۈش، يادا تاش ئارقىلىق يامغۇر ياغدۇرۇش شىمالىي دىغارلار زامانىدىن تاكى يېقىنقى قۇمۇل ۋاڭلىرى دەۋرىگىچە ساقلانغان. «شەرقىي ئەسامۇل مۇسلىمىن» دېگەن كىتابتا كۆرسىتىلىشىچە، «تۈرك پېيغەمبەرلىرى» دېگەن تەرىپتە «ئامان»، «ئېمىق»، «ئۇمىد»، «پۇراخ»، «تاھىن»، «تابۇي»، «كوسان»، «ئېركىل»، «ساۋان»، «سوغۇن»، «دىئۇىل»، «سالاق»، «تاپقىر»، «ئانۇق»، «قىشىن»، «تارۇن»، «ھامۇن»، «ھىجىل»، «پاسان»، «ياۋۇق»، «ياھۇر» قاتارلىق كىشى ناملىرى تىلغا ئېلىنغان. بۇ بەلكى قەدىمكى شامان - مۇنەججىملەرنىڭ ناملىرى بولسا كېرەك. گابائىن خانىم قاتارلىقلار ئېلان قىلغان «تۇرپان تېكىستلىرى» ئارىسىدا ئاسترونومىيە، ھاۋارايى ۋە يادىكارلىق، پالنامىلارغا ئائىت پارچىلەرنىڭ ساقلانغانلىقى قەدىمكى ئۇيغۇر مۇنەججىملىكىنىڭ گۈللەنگەن مەنزىرىسىدىن دالالەت بېرىدۇ.

يىپەك يولى مەركىزىي بەلبېغىدىكى قەدىمكى ئاھالە جەمئىي قىلغان ئاسترو - ماتېماتىكىلىق بىلىملەر شەرق بىلەن غەربنىڭ ئۆلچەش - ھېسابلاش بىلىملىرى بىلەن قوشۇلۇپ، يېڭى سىنكرېتىك قاتلام ھاسىل قىلدى. ئەل خارەزمى، فەرغانى، فارابى، ئىبن سىنا، بىرۇنى، ئۆمەر ھەييام، نەسىرىددىن تۇسى، ئۇلۇغبېك قاتارلىق ئۇلۇغۋار ئىلىم ئەللامىلىرى ئۆز پائالىيىتى ۋە ئەسەرلىرى ئارقىلىق ھازىرقى زامان ئاسترو - ماتېماتىكىسىنىڭ ئىلمىي ئۇلىنى قۇردى. بۇ، يىپەك يولى مەركىزىي ئۇچىقىدا روياپقا چىققان غايەت كاتتا ئىلمىي ھېكمەت دۇردانىسى.

ئۇلۇغ تەبىئەت ئالىمى، ئاسترو - ماتېماتىكا ئىلمىنىڭ يىپەك يولىدىكى مۇبارەك ئاساسچىسى مۇھەممەد مۇسا ئەل خارەزمى (783 - 850) ئۆزىنىڭ «ئاسترونومىيىلىك جەدۋەل»، «ھىند رەقەملىرى توغرىسىدا رىسالە»، «تارىخ ھەققىدىكى رىسالە»، «يەر شەكلى كىتابى»، «ترىگونومېترىيىلىك جەدۋەللەر»، «قۇياش سائىتى توغرىسىدا رىسالە»، «مۇزىكا توغرىسىدا رىسالە»، بولۇپمۇ ئالگېبراغا ئاساس سالغان «ئالجەبىر ۋە مۇقابەلە» ناملىق ئەسەرلىرى، خەلىپە مەمۇن دەۋرىدىكى «بەيتۇل ھېكمە» ئاكادېمىيەسىدىكى ئىلمىي ۋە تەلىم خىزمىتى بىلەن مەركىزىي ئاسىيا خەلقىنىڭ جاھان مەدەنىيەت خەزىنىسىگە ئەڭ نازۇك ئىلمىي تۆھپىلەر قوشقان ئۇلۇغ نامايەندىسى بولدى.

ئەھمەد ئىبن مۇھەممەد ئەل فەرغانى (؟ - 861) قەشقەرگە يېقىن فەرغانىدا تۇغۇلۇپ، خەلىپە مەمۇن ئاكادېمىيەسىدە، كېيىنچە مىسىردا ئاسترو - ماتېماتىكا ۋە ئۆلچەش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇنىڭ «كىتابەتى ئۇسۇل ئىلمۇل نۇجۇم»، «ئالماگېستاغا بېغىشلانغان پەلەكىيات رىسالىسى»، «پەلەك چەمبەرلىرى مەۋھۇمىياتى»، «ئەلمىجەستى ھەققىدە»، «ئىلمۇل خەيئە (پەلەك ئىلمى)»، «ئەل فەرغانىنىڭ جەدۋەللىرى»، «ئاي يەرنىڭ ئۈستىدە ۋە ئاستىدا بولغاندا ۋاقىت ئېنىقلاش رىسالىسى»، «ئۇسترولاپ بىلەن ئەمەل قىلىش كىتابى»، «يەتتە ئىقلىم ھېسابى»، «ئۇسترولاپ ياساش ھەققىدىكى كىتاب» قاتارلىق ئەسەرلىرى ئامېرىكا، روسىيە، مىسىر، ھىندىستان، ماراكەش، گېرمانىيە، فرانسىيەلەردە ساقلانغان. ئۇنىڭ بىر قىسىم ئەسەرلىرى 1145 -، 1175 -، 1193 -، 1533 -، 1537 -، 1590 -، 1910 - يىللىرى ئىئوننا ئىسپىئىل، فېرارد كرېمون، گوۋل، رېگئومونتان، شيونېر، خرىستمان، كامپانى، روزېنفىلد، دوبروۋىسكى، سېرگېيېۋ، ۋېدېمان قاتارلىق كىشىلەر تەرىپىدىن

ياۋروپا تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنغان.

ئەبۇ نەسىر فارابى (870 – 950) «پەنلەرنىڭ تۈرگە ئايرىلىشى»، «شەرھى ئەل مەجەستى»، «كىتابۇل لەۋھىق»، «ئېۋكلىدنىڭ 1 – ۋە 5 – كىتابلىرىدىكى قىيىن مەسىلىلەرگە شەرھى»، «گېئومېترىيلىك نازۇك شەكىللەر توغرىسىدىكى كىتاب»، «يۇلتۇز ھەققىدىكى سۆھبەتتە توغرا ۋە ناتوغرىلىق ھەققىدە رىسالە»، «ئارىفمېتىكا مۇقەددىمىسى»، «تەسەۋۋۇرلۇق گېئومېترىيىگە مۇقەددىمە»، «بوشلۇق ۋە مىقدار»، «خىمىيە ئىلمىنىڭ زۆرۈرلىكى ۋە ئۇنى ئىنكار قىلغۇچىلارغا رەددىيە» قاتارلىق ئەسەرلىرىدە ئۆزىنىڭ ئارىستوتېلدىن كېيىنكى ئەڭ كاتتا تەبىئەتشۇناس – پەيلاسوپلىقىنى ئىسپاتلىدى.

ئەبۇ ئەلى ئىبنى سىنا (980 — 1037) فارابى ناتورال پانتېئىزملىق پەلسەپە سىستېمىسىنىڭ مۇنەۋۋەر ۋارىسى، بۈيۈك «شەيخۇل رەئىس» تىبابەتشۇناس بولۇش بىلەن بىللە، ئۇ ئەللائۇددەۋلەنىڭ تاپشۇرۇشى بىلەن بىر مەزگىل ئاسترونومىيىلىك كۆزىتىش بىلەن شۇغۇللاندى.

ئىبنى سىنا ئۆزىنىڭ «كىتابۇششىفا»، «دانىشنامە»، «كۆزىتىش ئەسۋابى ياسىتىشتا ئەۋزەل ئۇسۇل كىتابى»، «يەرنىڭ ئالەم مەركىزىدىكى ھالىتى»، «ئاسمان جىسىملىرىنىڭ كۆرۈنمە مۇساپىلىرى»، «يورۇتقۇچىلارنىڭ كېچىلىك كۆرۈنۈشى ھەققىدە»، «ئاسمان سىفىراسى ۋە ئادەملەرنىڭ ئۆي – ماكانلىرى»، «شەمس ۋە قەمەرى يىل پەسىللىرىنىڭ ھەمدە كېچە ۋە كۈندۈز زامانلىرىنىڭ قانۇنىيىتى»، «يۇلتۇزلار ھۆكۈمىنىڭ رەددىيىسى»، «جۇرجان شەھىرى ئۇزۇنلۇقىنى تونۇتۇش ھەققىدىكى رىسالە» قاتارلىق ئەسەرلىرىدە ماتېماتىكا، ئاسترونومىيە، مىخانىكا، مۇزىكا مەسىلىلىرى توغرىسىدا كەڭ توختالغان.

ئەبۇل ۋاپا ئەل بۇزجانى (940 – 998) خۇراساندا تۇغۇلۇپ، باغدادتا كاتتا ماتېماتىك ۋە ئاسترونوم بولۇپ تونۇلدى. ئۇ «ئارىفمېتىكىغا مۇقەددىمە»، «ئارىفمېتىكا ھەققىدە رىسالە»، «ئاسترونومىيىگە مۇقەددىمەل كىتاب»، «ئاسمان سىفىراسىنىڭ چوڭ ئايلىنىشىنى ئېنىقلاش ھەققىدە كىتاب»، «ئەل مەجەستى»، «دىئوفانت ئەسىرىدىكى جۈملىلەرنى ئىسپاتلاش ھەققىدە كىتاب» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان. ئىبنى سىنا ۋە بېرۇنىنىڭ بۇ زاماندىشى بېرۇنى بىلەن كېلىشىپ باغدات ۋە خارەزمدە ھىجرىيىنىڭ 387 – (مىلادى 997) يىلقى ئاي تۇتۇلۇشىنى بىللە كۆزەتكەن.

خارەزملىق ئەبۇئابدۇللا مۇھەممەد ئىبنى ئەھمەد ئىبنى يۈسۈپ كاتىپ خارەزمى مىلادى 990 – يىلى يازغان «مەفاتىھۇل ئۇلۇم» (ئىلىم ئاچقۇچى) ناملىق ئەسىرىدە ماتېماتىكا ۋە ئاسترونومىيە ھەققىدە توختالغان.

خۇجەندلىك ئەبۇمەھمۇد ھەمىد ئىبنى قىدىر ئەل خۇجەندى X ئەسىرنىڭ ئۇلۇغ ئاسترونومى ۋە ماتېماتىكى بولغان. ئۇ رەيدا فەخرۇد دەۋلە (977 — 996) سارىيىدا ئىلمىي خىزمەت بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇنىڭ «ئېۋكلىدتىن ئېغىشى ھەققىدە»، «ئۇستۇرلاپنىڭ ياسىلىشى ۋە ئىشلىتىلىشى ھەققىدە»، «ئاسترونومىيە قانۇنى»، «فەخرى سېكستانتى» (فەخرۇد دەۋلەگە ئاتالغان ئاسترونومىك ئەسۋاب) قاتارلىق ئەسەرلىرى بولغان. ياي شەكىللىك سېكستانت ئۇسخىسى ئۇلۇغبېك رەسەتخانىسىدىمۇ ساقلانغان.

خارەزملىق ئەبۇ رەيھان بېرۇنى (973 — 1045) ئەينى زاماندا خارەزمدىن چىقىپ كەتكەن كىشىلەر ئەنئەنىسى بويىچە «بېرۇنى» (سىرتتىن كەلگەن) نامىدا ئاتىلىپ ئادەتكە

AltunOq

ئايلانغان. ئەبۇ رەيھان مۇھەممەد ئىبنى ئەھمەد بېرۇنى «گېئودېزىيە»، «فارماكوگنوزىيە»، «ھىندىستان»، «مىنېرالوگىيە»، «يۇلتۇزلار ھەققىدىكى بىلىمگە مۇقەددىمە»، بولۇپمۇ «قانۇن مەسئۇد» ناملىق قامۇسىي ئەسەرلەر يازغان. ئۇ پەلسەپە جەھەتتە ئارىستوتېل ۋە فارابىغا ئەگەشكەن. ئەشەرىنىڭ دېموكرت ئاتوم تەلىماتىنى روھانىيلەشتۈرۈشكە قارشى تۇرۇپ، ئاتومنىڭ ماددىي جىسىملىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن. ھەقىقەتنىڭ ئۆلچىمى تونۇش دېگەن قاراشنى رەت قىلغان ۋە تونۇش — ئىلىمنىڭ تونۇشى، دەپ تەكىتلىگەن. پەندە تەجرىبە ۋە مۇھاكىمىنى بىللە ئېلىپ بېرىشنى تەشەببۇس قىلغان. ئۇنىڭ ماتېماتىكا ۋە ئاسترونومىيىگە قوشقان تۆھپىلىرى يەر مەركەزلىك (گېئوسېنتىر) قاراشلىرىنىڭ ئۇلىنى تەۋرەتكەن.

ئۆمەر ھەييام — غىياسىددىن ئەبۇلفەتھە (1040 — 1123) نىشاپۇردا تۇغۇلۇپ، خۇراسان ۋە ماۋرائۇننەھىردە پائالىيەت ئېلىپ بارغان مۇتەپەككۇر - شائىر ۋە ئاسترونوم ئىدى. ئۇ سالجۇق تۈرك شاھلىرىدىن مالىك شاھ ھوزۇرىدا، ۋەزىر نىزام مۇلك ھامىيلىقىدا «مالىك شاھ ئاسترونومىيىلىك جەدۋىلى»نى ئىشلەپ، سالجۇقلار كالېندارىنى تۈزگەن. ئۇ «ئالگېبرا ۋە ۋەلمۇقەبىلە ۋەزىپىلىرىنى ئىسپاتلاش ھەققىدە رىسالە»، «ئېۋكلىدنىڭ مۇقەددىمىلىك كىتابىدىكى قىيىنچىلىقلارغا شەرھى»، «ئارىفمېتىكىدىكى قىيىن مەسىلىلەر» قاتارلىق ئەسەرلەر يازغان. ئۆمەر ھەييام ئۆز رۇبائىيلىرى ئارقىلىق كوسمولوگىيىلىك چۈشەنچىلىرىنى ئىنسان تۇرمۇشى قاراشلىرى بىلەن قايتا يۇغۇرۇپ، زامانىسىنىڭ ئىنسانپەرۋەر ئىدىيىلىرىنى جۇلالاندۇرغان.

چىڭگىزخاننىڭ ئىستىلاچى يۈرۈشلىرى تىنجىغاندىن كېيىن خانبالىقتا (بېيجىڭدا) جامالىددىن ناملىق ئۇيغۇر مۇتەجەممىنىڭ شۆھرىتى شەرق ئاسمىنىنى قاپلىغانىدى.

ھۇلاكۇخان دەۋرىدە ياشىغان خۇراسانلىق ئالىم ئابدۇجاپپار مۇھەممەد ئىبنى ئەلھەسەن نەسىرىددىن تۇسى (1201 — 1274) ئوتتۇرا ئاسىيا مۇتەپەككۇرلىرى قەسرىدە ئاسترونومىيە، ماتېماتىكا ۋە پەلسەپە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇ «ئېۋكلىدنىڭ مۇقەددىمىسىگە شەرھى»، «پېتولېمىينىڭ ئەلمەجەستىگە شەرھى كىتاب» قاتارلىق ماتېماتىكىغا دائىر 12 كىتاب يازدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە «ئاسترونومىيىلىك داستان» ناملىق شېئىرىي ئەسىرىمۇ بار. نەسىرىددىن تۇسى «ئىلخان ئاسترونومىيە جەدۋىلى»نى ئىشلەپ چىققان ۋە مارغى رەسەتگاھىغا يېتەكچىلىك قىلغان. ئۇنىڭ ئەسلىددىن، پەخرىددىن ۋە سەدرىددىن قاتارلىق ئۈچ ئوغلىمۇ مەشھۇر ئاسترونوملاردىن بولغان.

تۆمۈرىيلەردىن مۇھەممەد تاراغاي ئۇلۇغبېك (1394 — 1449) يىپەك يولى ئاسترو - ماتېماتىكا ئىلمىدا ئەڭ ئاخىرقى ئۇلۇغ تەبىئەتشۇناس سۈپىتىدە پائالىيەت ئېلىپ باردى. ئۇنىڭ ئاسترونومىيىلىك ئىلمىي كوللېكتىپى — ئەلى قۇشچى، كېيىنكى زامان ئالىملىرىدىن جەمشىد قۇشچى، ئالائىددىن قۇشچى ئۇشبۇ ئىلىمنى ئۇلۇغبېك يەتكۈزگەن مۇقامغا يەتكۈزەلمىدى.

ئۇلۇغبېك ۋە ئۇنىڭ ئىلمىي مەكتىپى «تۆت ئۇلۇس تارىخى»، «ئارىفمېتىكا رىسالىسى»، «ئاسترونومىيىنىڭ ماھىيىتى توغرىسىدا تەپسىلات»، «ئاساسىي فىگۇرىلار ھەققىدە تەپسىلات»، «سىنۇس ھەققىدە رىسالە»، بولۇپمۇ تۆت قىسىملىق «يېڭى كورگان ئاسترونومىيە جەدۋىلى» (1437 - يىلى تاماملانغان) ناملىق ئەسەرلەرنى يازدى. ئۇنىڭدا 1022 يۇلتۇز خاتىرىلەنگەن

ۋە بىر يىل 365 كۈن 6 سائەت 9 مىنۇت 10 سېكۇنت بولىدىغانلىقىنى تاپقان.

ئۇلۇغبېكنىڭ پاجىئەلىك ئۆلتۈرۈلۈشى يىپەك يولىنىڭ گۈللەنگەن مەنزىرىدىن ئايرىلغانلىقىنى كۆرسەتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن گەرچە ئەلشىر نەۋائىي، بابا رەھىم مەشرەپ، مۇھەممەدسىدىق زەلىلى، مۇھەممەد يىمىنى ئابدۇللا خاراباتى ۋە ئابدۇرېھىم نىزارىيدەك ئۇلۇغ ئىنسانپەرۋەر مۇتەپەككۇر شائىرلار مەيدانغا كەلگەن، ئامانىسساخان، قىدىرخان ۋە دەرۋىش ئەلىدەك مۇزىكاشۇناسلار پائالىيەت ئېلىپ بارغان، خاندەمىر، مىرزا ھەيدەر، موللا مۇسا سايرامىدەك تارىخشۇناسلار قەلەم تەۋرەتكەن بولسىمۇ، بۈيۈك تەبىئەت ئىلمىي بويىچە، خۇسۇسەن ماتېماتىكا، ئاسترونومىيە، فىزىكا ۋە خىمىيە پەنلىرىدە ئالەمشۇمۇل دەستۇر يارىتقۇچى ئۇلۇغ ئالاھىدە ئىگىلىرى مەيدانغا كەلمىدى. ھۇماقۇشى بۇنداق كېنىزالارنىڭ تۇخۇمىنى يىپەك يولىغا ئەمەس، بەلكى غەربىي ياۋروپا، شىمالىي ئامېرىكىغا كۆمگەنىدى.

ئېلىپبەتار ئارىفمېتىكىغا ئاساس سېلىش؛ نۆل (لاتىنچە «يوق») ئۇقۇمىنى سان ـ سىفىرگە ئېلىپ كىرىش؛ ئالگېبرا تەڭلىمىلىرىنى مەيدانغا چىقىرىش؛ گېئومېترىيە ۋە بولۇپمۇ تېرىگونومېترىيىنى ئۆزرە تۇرغۇزۇش؛ سان چۈشەنچىلىرىنى ئېنىقلاش؛ سىنۇس ۋە كاسىنۇس، ئىنتېگرال ۋە دىففېرېنسىئاللىق كاتېگورىيىلەرنى تۇرغۇزۇش؛ ئېھتىماللىق نەزەرىيىسى ۋە ماتېماتىك لوگىكىغا ئاساس سېلىش؛ ئاسترونومىيىلىك ئەينەك ۋە ئەسۋابلار ئىشلەش؛ يۇلتۇزلار (1022 يۇلتۇزلۇق كۆمبەز) جەدۋىلى ئىشلەش؛ كالېندار تۈزۈش؛ ئىككۋاتورنىڭ قىيپاشلىقىنى ئۆلچەش؛ يۇقىرىدىن تاشلانغان نەرسىنىڭ شەرققە يۆتكىلىپ چۈشۈشىدىن يەرنىڭ غەربتىن شەرققە ئايلىنىشىنى كېپىتمىزا قىلىش؛ ئاينىڭ تولۇنلۇشى، تولۇشى ۋە دېڭىز دولقۇنىنى ئېنىقلاش؛ زېمىننى ئىقلىم (بەلباغ ۋە زونا) لارغا بۆلۈش؛ ئالخىمىيە ۋە ساختا ئاسترولوگىيىلىك قاراشلارنى تەنقىد قىلىش؛ گرېك ماتېماتىكلىرى ۋە مۇنەججىملىرىنىڭ نار دائىرىلىك قاراشلىرىنى قايتا كۆزىتىپ باھالاش — مانا بۇلار مۇھەممەد مۇسا ئەل خارەزمىدىن ئۇلۇغبېككىچە بولغان ئالتە ئەسىر ئىچىدە ئىلىم دۇنياسىغا كىرىپ كەلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە ئالتە ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت ئۆتتى. ئەمما، بۇ مۆجىزىدار زېمىندا پارچە ھاكىمىيەتچىلىك ئۇرۇشلىرى، ئىشانچىلىق ئەسەبىيلىكلىرى، كىتاب كۆيدۈرۈش، بابارەھىم مەشرەپنى دارغا ئېسىش، بىر قانچىلاپ كاللىمۇنارى ياساش، ئابدۇقادىر ئەزىزىگە قەست قىلىش، ئابدۇخالىق ئۇيغۇرغا قازا چىللاش، زىيالىيلار خۇسۇمەتخورلىقىدىن باشقا تەبىئەت ئىلمىدە قايسىبىر نادىر چېچەك ئېچىلدى؟!

يوقلۇق بارلىقنىڭ ئەڭ نوپۇزلۇق باھالىغۇچىسى. ئېتىۋاتقانلىرىمىز سالنامە تارىخلاردا سۆزلەنمىگەن تارىخ پەلسەپىسى ھەقىقەتلىرى.

يىپەك يولى قايتا ئېچىلدى! ئۇ ئۆزىگە خاس تىلسىم ئامەت ۋە مۆجىزىدار بەرىكەتلىرى بىلەن زېمىنىمىزگە شارائىت ئېلىپ كېلىدۇ. ئىشىنىمىزكى، ئەگرى ـ توقايلىقلاردىن ئۆتۈپ، يوقاتقان ئۇلۇغ ھېكمەت ـ تەبىئەت ئىلمى جاۋاھىراتلىرىمىزنى خەلقىمىز يەنە ماھىر قوللىرىغا ئالىدۇ!

5

ئەگەر ئۆز تەشۋىشلىرىڭدىن خالاس بولالىساڭ، پەلەك مەشۋىقلىرىنىمۇ جا ـ بىجا قىلالايسەن.

— ئەبۇ ئەلى ئىبنى سىنا

«يىپەك يولى»دىكى توققۇز ھېكمەتنىڭ ئۈچىنچىسى، تىبابەت ھېكمىتىدىن ئىبارەت.

ئىنسانىنىڭ ئاشقى ئالەم مۆجىزىلىرىگە قىزىقىشىدىن ئۆز روھىيىتى ئىچىگە يوشۇرۇنغان غايىۋى ھەم تەنقىدىي ئىككى قۇتۇپلۇق مەنىۋى دۇنياغا قەدەم قويۇشىدىكى دەسلەپكى ئۆتكەل ئاسترو - ماتېماتىك ئىزدىنىشلاردىن تىبابەتچىلىك پائالىيىتىگە يۈزلىنىش بولدى. ئەمما، تاكى گۇمانىستىك پىكىرلەرگىچە ئىنسان ئۆز جىسمىنى تەبىئىي ياكى غەيرى تەبىئىي — ئىلاھىي ئوبيېكت سۈپىتىدە كۆزىتىشتى.

دەسلەپكى تىبابەتچىلىك ئىپتىدائىي ئىنسانىنىڭ ئۆزىنى ھىمايە قىلىشى، بەدەنلىرىگە يۇراقلىق گىياھلار سۈركىشى، ھەر خىل ھاشارات ۋە چاققۇچى ھايۋانلارغا قارشى لاي - بوتقىلار بىلەن بەدەنگە قاتلام ياكى نەقىشلەر چېكىشى، كېيىنچە پىرىخونلۇق — ئوقۇش، داغلاش ۋاسىتىلىرى بىلەن داۋام قىلدى. ئېھتىمال، بۇ خىل ساددا تىببىي پائالىيەت يېپەك يولىدىن ئىلگىرىكى مەركىزىي ئاسىيالىقلارنىڭ دائىمىي ھەمراھى بولسا كېرەك.

ئاتلىقلار مەدەنىيىتى كۆچمەن ۋە پائالىيەتچان تۇرمۇش رېتىمىنى پەيدا قىلدى. جاراھەت ۋە سۇنۇق، تولغۇت ۋە ئىچ ئۆتكۈزۈش بۇ چاغدا ئىپتىدائىي تىبابەتچىلىكنىڭ دائىمىي، ئەمما جىددىي تېمىسى ئىدى. سكىتاي مېتال ئىدىشى دىرىتىغا سىزىلغان «سۇنۇق تېڭىش» رەسىمى بىزگە ئارىيلار زامانىدا ئاتلىق مەركىزىي ئاسىيا ئاھالىلىرى ئۆز زامانىسىنىڭ ماھىر خىرۇرگلىرى بولغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

ئېلىمىزنىڭ «سېرىق پادىشاھ نامىغا يېزىلغان ئىچكى كېسەللىكلەر دەستۇرى» ناملىق كىتابىدا، غەربىي دىيارلىقلارنىڭ بۈگۈنكىدىن [illegible] مىڭ يىللار ئىلگىرىلا زەھەرلىك دورىلار بىلەن داۋالاش ئۇسۇلى تىلغا ئېلىنغان. مىلادىدىن ئىلگىرى يېزىلغان «ئەۋلىيا تېرىقچى نامىغا يېزىلغان شىپالىق گىياھلار» ناملىق كىتابتا غەربىي دىيار دورىلىرى ھەققىدە توختالغان. سۈي - تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە «غەربىي دىيار ھۆكۈمالىرىنىڭ رېتسېپلىرى»، «غەربىي دىيار ئاتاقلىق تېۋىپلىرىنىڭ تۆت جىلدلىق يۈچۈن رېتسېپلىرى»، چىڭ چىەن يازغان «خۇرلار شىپا گىياھلىرى»، سۇڭ سىماۋ يازغان «يىباھا دورا نۇسخىلىرى» قاتارلىق ئەسەرلەردە غەربىي دىيارنىڭ تۆت زات ئاساسىدىكى تىبابەتچىلىك پەلسەپىسى ۋە شىپاگەرلىك ئالاھىدىلىكلىرى تىلغا ئېلىنغان. ئېيتىش كېرەككى، بۇنداق تۆت زات ئاساسىدىكى تىبابەتچىلىك نەزەرىيىسى مىلادىيدىن ئىلگىرىكى VII -، VIII ئەسىرلەردە قارا دېڭىز ساھىلىدا ھەرىكەتلەنگەن مەركىزىي ئاسىيالىق سكىتايلار ئارقىلىق قەدىمكى گرېتسىيە تىبابەتچىلىكىگە كۆچۈرۈلگەن. ھىپپوكراتنىڭ «تۆت قىزىس» قارىشى ئەنە شۇنداق شەكىللەنگەن.

يېپەك يولىدا ئىسلامىيەت مەدەنىيىتى شەكىللىنىشتىن ئىلگىرى غەربىي دىيار تىبابەتچىلىكى جەسەت يېرىپ كۆرۈش؛ جەسەت مومىيالاش؛ تېڭىقچىلىق؛ سامساق - ھاراق - ئاچچىق تاش دېزىنفېكسىيىسى؛ باش سۆڭىكىنى ئېچىپ خالتىلىق قۇرت ئېلىش؛ كۆز ئوپېراتسىيىسى؛ ئىلما؛ قان ئېلىش؛ ماساژ قىلىش؛ تېرە كېسەللىرىنى داۋالاش؛ ھەر خىل گىياھلىق، پارلاندۇرۇلغان، قىياملىق، زەھەرلىك دورىلار ئىشلىتىش؛ گۈڭگۈرت كىسلاتاسى (تىزابى)، بروم كىسلاتاسى، كۆمۈرشاۋاك بروم كىسلاتاسى چىقىرىش؛ چېچەك، كېزىك، كۆزگە پەردە چۈشۈش، ئاشقازان ياللۇغى، قان بولغاق، زۇكام، جاراھەتلىنىش، داغ چۈشۈش قاتارلىق كېسەللىكلەرنى داۋالاشتا زور نەتىجە قازانغان. 630 - يىلى چىمەنقۇلى نىڭ گاۋزۇلۇڭ لى شىمىننى دەۋۋار كېسىلىدىن داۋالاپ ساقايتقان. 1970 - يىلى شىئەننىڭ

جەنۇبىدىكى ئاقسۇ ۋادىسىدىن «قۇت» (福禄) ناملىق ئەدەبىي پۈتۈك ۋە ئەدەبىيۇلۇقلار كۆرۈنۈشى جۇشقۇنلۇقتەك دورا ئىچىش قائىدىسى تېپىلغان. شۇ دەۋردە يازغانىدا «ئەدەبىيات ئۆمۈر بەخش شەربىتى» ناملىق مادا تولۇق ئاياق دورىسى سېتىلغان.

«تۇرپان تېكىستلىرى» قاتارىدا تىبابەتچىلىك رىسالىلىرى پارچىلىرى تېپىلغان. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بىر قاتار كېسەللىكلەر، دورا ماتېرىياللىرى ۋە تىبابەتچىلىك ئۇسۇللىرىنىڭ نامى كۆرسىتىلگەندىن باشقا، تېببىي ئەقلىيە سۆز ۋە ئەمەلىيەتتىن پارچىلار بېرىلگەن.

1229 – يىلى خانبالىقتا (بېيجىڭدا) ئۇيغۇر دورىگەرلىك مەھكىمىسى قۇرۇلدى، مەشھۇر خوۋرگىنزەر، ھەربىي دوختۇر يەھيا، ئەيشى بولسىمۇ خانبالىق ۋە سەيىۋەتلەردە خىزمەت ئۆتىدى. ئەنزاڭ «مۆتىكىزل ئاغرىقلار»، «شىپا كىياھلىرى» دەستۇرلىرىنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلدى. ئېيتىش كېرەككى، بۇ نوقۇل قوللىيغان زامانىدا ئىچكى ئۆلكىلەردە يۈز بەرگەن ھادىسە بولۇپ قالماي، يەنە پۈتۈن چىڭگىزخان قوشۇنلىرى ۋە ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ئاياغى يەتكەن غەربىي ئاسىيادىمۇ بىر ۋاقىتتا يۈز بەرگەن ھادىسە ئىدى. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە 36 جىلدلىق «خۇردورا نۇسخىلىرى» دېگەن ئەسەر يېزىلدى.

ئىسلامىيەت يىپەك يولى تىبابەتچىلىكىنى چەكلىگىنى يوق، ئەكسى ھالدا غەربتە گرېك تىبابەتچىلىكى، شەرقتە ئىلىمىزنىڭ «جۇڭيى» تىبابەتچىلىكى ئۈتۈقلىرىنى ھىندىستان، ئىران، ئەرەب ۋە ئەنئەنىۋى مەركىزىي ئاسىيا تىبابەتچىلىكى ئاساسىدا تېخىمۇ بېيىكرەك كىلاشتۇردى.

ئۇلۇغ يىپەك يولى تەپەككۇر گۈلزارىدىكى ئۇلۇغۋار باغۋەن، جاھان پەلسەپە تارىخىدا ئارىستوتېلدىن كېيىنكى ئىككىنچى ئۇستاز ئەبۇ نەسىر فارابىي ئەتتۈركىي (870 — 950) نەزەرىيىۋى تىبابەتچىلىكنى يېڭى ئۇل بىلەن تەمىنلىدى. ئۇ تۆت زات، ھايات ۋە مۇھەببەت، جىسىم ۋە روھ، تاشقى ۋە ئىچكى سېزىش ھەم تەپەككۇر ئەزالىرى ئۈستىدە ناتور پەلسەپىلىك قائىدىلەرنى قويۇشتىن تاشقىرى، ئادەم ئاناتومىيىسى، گالېن تىبابەتچىلىكى، تىبابەتچىلىك كلاسسىفىكاتسىيىسى ئۈستىدە خاس ئەسەر ياكى ماقالىلەر يازدى.

ئىبنى سىنا (980 — 1037) فارابىي دۇنيا قاراشلىرىنىڭ ۋارىسى سۈپىتىدە پەلسەپە، تىبابەتچىلىك، ئاسترونومىيىدە ئۆزىگە خاس كاتتا تۆھپىلەر ساھىبى بولدى.

ئىبنى سىنا بىر تەرەپتىن، شەرقنىڭ يۈرەك - تومۇر تەلىماتىنى تەتقىق قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن، مەشھۇر ئىران ئالىمى ئەبۇلھەسەن تەبەرى (? — 923) نىڭ «فىردەۋسۇل ھېكمەت» (ھېكمەت باغى)، باغداتلىق مەشھۇر دوختۇر ئەررازى (850 — 923) نىڭ «كىتابۇل ئەسرار»، «كىتابۇل تىب ئەلمەنسۇرى»، «ئەل ھەۋى» ناملىق ئەسەرلىرى بىلەن ئىبنى ئابباسنىڭ «كامىلۇل سىنا ئەل تىببىيە» (تىبابەتچىلىك تولۇق دەستۇرى) قاتارلىق ئەسەرلىرىنى كۆزدىن كەچۈردى.

ئىبنى سىنا يىپەك يولى تىبابەتچىلىكىنىڭ يۈكسەك چوققىسىنى تىكلىگەن. ئۇنىڭ «ئەششىفا»، «دانىشنامە»، «ئەلقانۇن فىتتىب»، «تېببىي داستان» قاتارلىق ئاجايىپ ئەسەرلىرى خۇددى تاۋلىنىپ تۇرغان ئالتۇن يۇلتۇز بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى بىر قانچە ئەسىرگىچە شەرق ۋە غەربتە تىبابەتچىلىك قوللانمىسى ۋە دەرسلىكى قىلىندى، «شاھى تىبابەت» دەپ شۆھرەتلەندى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىلەن ئىمامىددىن قەشقەرى قاراخانىيلار دەۋرى تىبابەتچىلىك

ئاسمىنىنى جىلۋىلەندۈردى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا نەزەرىيىۋى ۋە ئەمەلىي تىبابەتچىلىككە ئائىت سىستېمىلىق مەلۇماتلارنى تىلغا ئالدى. ئىمامىددىن قەشقەرى ئۇيغۇر تىلىدا «شەرھى ئەلقانۇن» ناملىق ئەسەر يېزىپ، ئىبنى سىنا قاراشلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك شەرھىي شەكىلدە راۋاجلاندۇردى ۋە بېيىتتى. ئېيتىلىشىچە، ئىمامىددىن قەشقەرى يەنە «شەرھى ئەششىفا» كىتابىنى يازغان.

كېيىنچە، خىزىر خوجىنىڭ ۋەزىرى قەمەرىددىن، ئالائىددىن خوتەنى، جامالىددىن ئاقسارايى، مىراد بەگقەشقەرى، سەئىد مۇختار بۇلاقبەگ قاتارلىق ئۇيغۇر ھۆكۈمالىرى ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىگە ئۆچمەس تۆھپىلەر قوشتى.

بىز يىپەك يولىدىكى بېقىياس قىممەتلىك ھېكمەت ـــ تىبابەتچىلىكنىڭ 10 مىڭلىغان يىللار مابەينىدە تارامۇپ تۆپلىشىپ، زور ئېقىم ھاسىل قىلغان غايەت زور ئىلمىي خەزىنە ئىكەنلىكىنى: ئۇنىڭ يىپەك يولى داۋام قىلغان 2000 يىل ئىچىدە ئىلمىي سىستېمىغا كىرگەنلىكىنى؛ ئەمما بۇ ئىلمىي خەزىنە ۋە ئىلمىي سىستېمىنىڭ يىپەك يولى خارابىلىشىشى، غەربىي ياۋروپا ئەدەبىي ئويغىنىشى تۈپەيلى، خۇددى چەۋگەن ئوينىغاندەك غەربىي ياۋروپالىقلار قولىغا ئۆتۈپ قالغانلىقىنى؛ نەتىجىدە، خەلقىمىز ئاتالمىش پەرەڭ، شېۋىت شىپاخانىلىرىدىن ئىجادىيەت ئىزدەشكە مەجبۇر بولغانلىقىنى؛ ھەممىنى غەربىي ياۋروپادىن ئىزدىگۈچى تەپەككۇر دەلدەۋشلىرىنىڭ خەلق تىبابەتچىلىكىنى «يالغان تېۋىپ» دەپ يوقىتىشقا بېرىلىپ كەتكەنلىكىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈپ «تارىخنى قايتا ئويلاش» ئېلىپ بارساق، قەلبىمىزدە ئالتۇنغا بەرمەس مۇڭداق ئۆچ ھۆكۈم قەد ئالىدۇ: شانلىق ئۆتمۈش، پاجىئەلىك چۆكمۈش ۋە نۇرانە كەلگۈسى!

يىپەك يولى قايتا ئېچىلدى! ئۇ، ۋاقىت رېتىملىرى بىلەن زېمىن ۋە تۇرمۇش سەھنىلىرىگە زەر چېكمەكتە. جاھاننىڭ مەئىشەتلىك ۋە پاراۋان، مەدەنىيەتلىك ۋە كامىل ئىرفانكىشىلىرى خۇددى شاكالى يېرىپ چىققان تورغاندەك يەش ئەسىرلىك قاتتاقلىق جەندىلىرىنى يىرتىپ تارىخ سەھنىسىگە قەدەم قويماقتا. تىبابەت ئىلمى ـــ نەزەرىيىۋى تەپەككۇر ۋە ئىختىرا، ئەمەلىي داۋالاش ۋە تېخنىلوگىيە چېچەكلىرى، گەرچە بىردىنلا بولمىسىمۇ تەدرىجىي بۇ ئاۋات ئالاقىلار قانىلىغا غۇژمەكلەشمەكتە. داۋا ۋە شىپاسىز رەنجى ئەلەمدە ئۆتكەن خەلقنىڭ تىبابەت ئاسمىنىنىڭ يېڭى چولپانلىرى ئايىرىمدە بولماقتا. بۇ، تارىخنىڭ ئۇلۇغ نۆۋەت ئىلتىپاتى بولۇپ، بۇ بىر مۇمكىنلىكنى رېئاللىققا ئايلاندۇرۇش ئەجىر ـ ئەمگەك تەلەپ قىلماقتا.

6

«[illegible] — ئۇ خالىق مىللەت، ئوتلۇق قەلبلىك مەلۇدىك تىلىقى، ئۇ ئىنساننىڭ ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ئىپادىلەيدىغان ئۈستۈنلۈك مەدەنىيەت.»

— خىيال دەپتىرىدىن

«يىپەك يولى»دىكى توققۇز ھېكمەتنىڭ بەشىنچىسى، ناخشا ـ ئۇسسۇل ھېكمىتىدىن ئىبارەت. ناخشا ـ ئۇسسۇل ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ تۇنجى، رېتىملىق ئىپادىلەنگەن پۈتمەس ئاڭ پارتلىشى، ھېسسىيات ئارقىلىق ھېسسىياتقا تامغا بېسىشى ۋە ھايۋاناتتىن تۈپ پەرقلەنگەن روھىيەت ئۇيغۇنلۇقى بولۇپ قەدىمكى زامانلاردىلا مەيدانغا كەلگەن. غەربىي دىيار

قەدىمكى ئاھالىلىرى ئەڭ دەسلەپكى مۇھەببەت ۋە ئېتىقاد، پەسىل ۋە ئەمگەك، ئىشرەت ۋە مۇڭ (مەرسىيە) قوشاقلىرى، ئۇسسۇللىرىنى ياراتقان خەلقلەردىن ئىدى. مەركىزىي ئاسىيا ئاھالىسى بىلەن ئامېرىكا ھىندىئانلىرىنىڭ ناخشا - ئۇسسۇل جەھەتتىكى ئورتاقلىقى قەدىمكى بوغا يولى، ئات يولى ئالاقىلىرى دەۋرىدىلا خېلىلا قېلىپلاشقان ناخشا - ئۇسسۇل مەدەنىيىتىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى دەلىللەيدۇ.

ناخشا - ئۇسسۇل ۋە ئۇنىڭغا بېقىنغان ئىپتىدائىي چالغۇ قوراللىرى رېتىملىك ئېتنىك مەدەنىيەت سۈپىتىدە يېڭى تاش قورال دەۋرىدە كېيىنرەكلىق ([illegible] بولۇشلۇق) بالا ياتقۇسىدا ئۆزىنىڭ ئېتنولوگىيىلىك قېلىپىنى تۈزدى. زامان قانچە سۈرۈلسۇن، تەرەققىيات قانچە ئۆزگىچە بولمىسۇن، يېڭى تاش قورال دەۋرى ھەر خىل مەدەنىيەتلەر ئۆز قېلىپلىرىنى تۈزگەن دەۋر بولدى. ھەممە نەرسە خاس نۇسخا، قېلىپ، تەرتىپ، ئۆلچەمگە ئېرىشتى. ھەر خىل روشەن گېئومېتىرىك نەقىش نۇسخىلىرى مەيدانغا كەلدى. تۇتېم ۋە ئۇرۇقداش جامائەدىكى مۇراسىملار، كوللېكتىپ بەزم - بايرام پائالىيەتلىرى، كېيىنچە شامان، زارا ئاتەش ئېتىقادى ناخشا - ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئىلھام بېغىشلىدى.

قەدىمكى گرېك تارىخچىسى ھېرودوتنىڭ «تارىخ» ناملىق كىتابىدا ماسساگېتلار (ئۇلۇغ ساكلار) نىڭ گۈلخان يېقىپ، ئوتقا مېۋە تاشلاپ، شېركەيىپ بولۇپ ناخشا - ئۇسسۇل ئوينايدۇ، دېگەن تارىخىي ئۇچۇرى؛ ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن بىلەن مەركىزىي ئاسىياغا كەلگەن ئورىئاننىڭ «ئىسكەندەرنىڭ شەرققە يۈرۈش قىلىشى» دېگەن كىتابىدا يەرلىك خەلقنىڭ خۇددى گرېكلاردىكى دىئونىس بايراملىرىدەك مەي سەيلىلىرىنىڭ بارلىقى ھەققىدىكى ئۇچۇرى؛ ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى ھۆججەتلىرىدە سېرىق پادىشاھنىڭ كۇئنلۇن تېغىغا كۈي ئۆگىنىشكە كىشى ئەۋەتكەنلىكى ھەققىدىكى بايانلار؛ فۇتۇبى تىزمىلىرى، ئالتاي بارداكۆل قىيالىرىدىكى يالىڭاچ ئۇسسۇللۇق رەسىملەر؛ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى ناخشا - ئۇسسۇللۇق قوشاق نەمۇنىلىرى؛ پۈتۈن مەركىزىي ئاسىيادىن تېپىلغان ئۇسسۇل كۆرۈنۈشلۈك قىيا سىزمىلىرى يىپەك يولىدىن ئىلگىرىلا مەركىزىي ئاسىيانىڭ ناخشا - ئۇسسۇل ماكانى ھالىتىدە تۇرغانلىقىنى دەلىللەيدۇ.

يىپەك يولىنىڭ ئېچىلىشى مەركىزىي ئاسىيا ناخشا - ئۇسسۇل مەدەنىيىتىنى ھەم فولكلور ھەم كلاسسىك شەكىلدە راۋاجلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. شەھەر - قەلئە مەملىكەتلىرى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ راۋاجلىنىشى، خەلقئارا سودا ۋە كۈتۈش مۇلازىمىتىنىڭ تەقەززاسى بۇ خىل سەنئەتكە تارىخىي قىممەت بېغىشلىدى.

يازما مەنبەلەردە قەيت قىلىنىشىچە، خەن سۇلالىسى قۇرۇلغان ۋاقىتتىلا خوتەننىڭ «يۈتيەن نەغمىسى» خەن ئوردىسىغا مەلۇم بولغان. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى II ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا جاڭ چيەن قۇمۇل دىيارىدىن «ماھادۇر» كۈيىنى چاڭئەنگە ئېلىپ بارغان. لى يەننيەن بۇ چوڭ كۈيدىن پايدىلىنىپ 28 نەغمە ئىشلىگەن. كېيىنچە، «دۇر» ئىبارىسى گرېكلاردا «دۇرۇس مىلودىيىسى» نامىدا ئىشلىتىلگەن.

382 - يىلى لۈي گۇاڭ كۇمرا جۇۋانى ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن كۇسەنگە قوشۇن تارتىپ كەلگەندە، بۇ جاينىڭ ئاۋات بۇددا مەدەنىيەت مەركىزى ئىكەنلىكىنى كۆرگەن. ئۇ 20 مىڭ تۇياق ئات - خېچىرغا كۇسەننىڭ بايلىقى، زېبۇ - زىننەتلىرى، بۇددا دىنى نەمۇنىلىرى ۋە كۇسەن چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ئېلىپ لياڭجۇ (جاڭيې) گە قايتقان. نەتىجىدە،

قۇمشاتا (دۇگدۇڭ ـ ساجى) بۇددا تاشكېسىرلىرى، لياڭجۇ نەغمىسى مەيدانغا كەلگەن.

568 ـ يىلى تۈرك قاغانى مۇغانخاننىڭ قىزى ئاسىنا مەلىكە جۇ سۇلالىسىنىڭ ئەلەمپەز ئىمپېراتورى يۈزى ۋېنيۈگە ياتلىق بولغاندا كۇسەنلىك مەشھۇر مۇزىكا نەزەرىيىچىسى سۇجۇپنى ۋە بىر قاتار مۇزىكا، ئۇسسۇل ماھىرلىرىنى چاڭئەنگە ئېلىپ بارغان. كېيىنچە، سۇجۇپنىڭ «12 تېمپېراتسىيىلىك كۈي قانۇنى» ئاساسىدا سۈي ـ تاڭ زامانىدا مۇزىكا ساھەسىدە ئىنقىلابىي يېڭىلاش ئېلىپ بېرىلغان.

كۇسەندە يەنە ۋىدىۋساكا ئاتلىق مۇزىكا ئۇستازى بولۇپ، مەخسۇس چوڭ نەغمىلەر توقۇتۇشى بىلەن شۇغۇللانغانلىقى مەلۇم.

تارىخىي مەنبەلەردە يېزىلىشىچە، يىپەك يولى راسا گۈللەنگەن دەۋرلەردە چاڭئەندە ئۆتكەن ساۋمياۋدا، ساۋگاڭبەي مىنداۋبەي جېنۋۇڭ، فى شىڭنۇ، فى شىڭنۇ قاتارلىق مەشھۇر مۇزىكاشۇناسلار غەربىي دىيارلىق ئىدى. ئەينى زامان شائىرلىرىدىن دۇفۇ، لى بەي، بەي جۈيى، ۋاڭ ۋېي، يۈەن جېن، لى يەنشى قاتارلىقلار غەربىي دىيار مۇزىكا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى توغرىسىدا گۈزەل مىسرالار قالدۇرغان.

بىز خوتەندىن، مارالبېشى تۇمشۇقتىن، قىزىل ـ قۇمتۇرا قاتارلىق جايلاردىن، شورچۇقتىن، ئىدىقۇت شەھەر خارابىسى، تۇيۇق، يارغول ۋە بېزەكلىك تاشكېمىرلىرىدىن ئەينى زامان مۇزىكا ـ ئۇسسۇل ۋە چوڭ نەغمىلىرىگە ئائىت كۆپلىگەن نەپىس كۆرۈنۈشلەرنى كۆرىمىز.

ئەينى زامانلاردا غەربىي دىيارغا زىيارەت قىلغان ۋاڭ يەندې قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ئۇچۇر بېرىشىچە، ئاۋات ئوردىلاردا ئوردا مۇزىكا ـ ئۇسسۇللىرى بولغان، ئۇ، ئوردىلار خارابىلاشقاندا خەلق مەشرەپ مۇقاملىرى شەكلىدە داۋاملاشقان. بىز «دولان مۇقامى» نىڭ مۇقەددىمىسىلەشكەن ھەرىكەت شەكلى، قومۇل مۇقاملىرىنىڭ نەركىس ـ ئازادە ناخشا ـ ئۇسسۇل شەكلىدىن بىز مۇقاملارنىڭ باشتىن كەچۈرگەن تارىخىي سەرگۈزەشتىلىرىنى بىلىشتۇرۇپ بىلىمىز.

ئىسلامىيەتنىڭ مەيدانغا كېلىشى بىلەن گەرچە يۈزەكى ھادىسە جەھەتتە ناخشا (مۇزىكا) ـ ئۇسسۇل سەنئىتى نىسبىي چەكلىنىشكە ئۇچرىغاندەك قىلسىمۇ، ئەرەب رېنېسسانسى تىزپەيلى مۇزىكا سەنئىتىدە شەرق ـ غەرب مۇزىكا مەدەنىيەتلىرى يەنە بىر قېتىملىق تارىخىي ئۇچرىشىشقا مۇيەسسەر بولدى. ئۇنىڭ ئەڭ چوڭ ئۇتۇقى ئەرەب ۋە غەيرىي ئەرەب مۇزىكىلىرىدىكى راۋاجلىنىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئەبۇ نەسىر فارابى ئۆزىنىڭ «كىتابۇل مۇسىقۇل كەبىر»، «كىتابۇل مۇيەتتەۋۇل سەغىر» قاتارلىق ئەسەرلىرىدە يېڭى مۇزىكا نەزەرىيىسى ــ غەيرىي پېفاگور مۇزىكىلىق ئاۋاز قارىشى، مۇزىكا كۈيشۇناسلىقى، نەزەرىيىسى، ئەرەب ـ تۈركىي مۇزىكا ـ نەغمە نەلىماتى، چالغۇ قوراللار ئىسلاھاتى، ھەرپلىك نوتا قاتارلىقلارنى ئوتتۇرىغا قويىدى.

ئىبنى سىنا فارابى مۇزىكا تەلىماتلىرى ئاساسىدا 12 پەدە ھەققىدە توختالدى.

سالجۇقىلار پۈتۈن ئىران ئېگىزلىكىنى ئىگىلىگەن مۇھىتتا ئازاربەيجان تۈركلىرىدىن سەفىيۇددىن ئەلمۇمىن ئەلى ئۇرمەۋىي فارابى مۇزىكا نەزەرىيىسى بويىچە، ئاۋاز (لاد) قاتارىنى 12 پەدە (مۇقام) غا ئايرىشتى، ئەينى زامان كلاسسىك كۈيلىرىنى 12 مۇقام بويىچە 12 مۇجەسسەم (ياكى ئائىلە) گە ئايرىشنى تىلغا ئالدى. نەتىجىدە ئۇيغۇر ـ تۈركىي

خەلقلەر ئەرەبچە «مۇقام» ئىبارىسىنى قوبۇل قىلدى، ئەرەب ۋە پارسلار ئۇيغۇر مۇقاملىرى ئۆلگىسىدە فارابى نەزەرىيىلىرى بويىچە ئۆز مۇزىكىلىق مۇجەسسەملىرىنى تۈزۈشكە كىرىشتى.

يىپەك يولى ئوتتۇرا بەلبېغىدا قاراخانىيلار، تېمۇرىيلار دەۋرىدە مۇقام ـ ناخشا ـ ئۇسسۇل ـ شېئىرىيەت سەنئىتىنىڭ يېڭى ئۆلگىلىرى مەيدانغا كەلدى. سەئىدىيە دەۋرىدە ئامانىساخان ۋە قىدىرخان باشلىغان ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى رەتلەپ سىلىقلاشتەك ئۇلۇغ خىزمەت ئىشلەندى. ئۇيغۇر مۇقاملىرى يەنە بىر قېتىم، ئەمما ئۆز ئىچىگە «چوڭ نەغمە»، «داستان نەغمە»، «مەشرەپ نەغمە» قىسىملىرىنى تۇتقان ھالدا چوڭ تىپتىكى يۈرۈشلەشكەن كلاسسىك مۇقام ھالىتىگە ئېرىشتى. شۇنداق قىلىپ، غەربتە ياۋروپا كلاسسىك مۇزىكا ژانىرى سىمفونىيىلەر مەيدانغا كەلگەن زاماندا، شەرقتە ئۇيغۇر مۇزىكا، ئۇسسۇل ۋە شېئىرىيىتىنى بىر گەۋدە قىلغان ناخشا ـ ئۇسسۇل نەپىسلىكى كلاسسىك سەنئەت مۇجەسسىمى مەيدانغا كەلدى. تۆردى ئاخۇن ئاكا دەل ئۇنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ۋەكىلى ئىدى. ئەسىرىمىزنىڭ ئەللىكىنچى يىللىرىدىن باشلاپ، ئۇيغۇر خەلق ناخشا ـ ئۇسسۇللىرىنى توپلاش، قۇتقۇزۇۋېلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇش بويىچە يېڭى تارىخىي دەۋر باشلىنىپ كەتتى.

يىپەك يولىدىكى ناخشا ـ ئۇسسۇلدىن ئىبارەت بۇ ئەنگىزىلەر ئۆزىنىڭ ھەر بىر تارىخىي قاتلىمىغا ئۇيغۇر ۋە ئۇنىڭ يىراق ئەجدادلىرىنىڭ بەدىئىي ئوبرازلىرىنى ئۆرۈل ۋە تۈزۈك قىلغان بولۇپ، ئۇ مەنبەسى يىراق، ئېقىمى قايناق، تۈزۈلمىسى گۈزەل، ئۆلمەس، ئەۋزەل سەنئەت مۆجىزىسى ھېسابلىنىدۇ.

ئۇ ئەزەلدىن ناخشا ـ ئۇسسۇلنى، ياشقىچە ئېيتقاندا، مۇزىكا، شېئىرىيەت، ئۇسسۇل، تىياتىرنى بىر گەۋدە قىلغان كېيىنولوگىيىلىك خۇسۇسىيىتىنى ساقلاپ كەلدى. ئۇ ئەزەلدىن ئەلنەغمىلىك — ئومۇمىي خەلق (ئاممىۋىلىق) خاراكتېرىنى ساقلاپ كەلدى. ئۇ ئەزەلدىن تەپەككۇر نېرۋىلىكى بىلەن ھېسسىيات ئۇچقۇرلۇقى؛ ئەدەب ـ ئېنسكلىقى بىلەن ئىشرەت ـ جۇشقۇنلۇقى؛ ئاڭلاش، كۆرۈش، ھېس قىلىش قاتارلىق ئۇيۇشمە ئىستىرچانلىقى؛ ئوردا ـ كلاسسىك شەكلى بىلەن خەلق مەشرەپى فولكلور شەكلىنى بىللە ساقلىغانلىقى قاتارلىق ئەۋزەللىكلىرى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ھاياتىي كۈچىنى گەۋدىلەندۈرۈپ نامايىش قىلىپ كەلدى.

ئۇيغۇر ناخشا ـ ئۇسسۇللىرى ۋە مۇقام مەدەنىيىتى باي ۋە گۈزەل گەۋدىسى بىلەن تارىختا ئىككى چوڭ دۇنياۋى مەدەنىيەت تىپى — شەرقى ـ ئاسىيا مەدەنىيەت تىپى ۋە ئەرەب مەدەنىيەت تىپى، ئىككى چوڭ خەلقئارا شەھەر — چاڭئەن ۋە باغداتتا زور شۆھرەت قازانغانىدى. ئۆز دەۋرىدە ئالەمدە يېگانە قەسىرلەرگە قوبۇل قىلىنىپ، ئۇ يەردە «ساماۋى نەغمە» دەپ قارىلىپ، مۇزىكا ئىسلاھاتى پەيدا قىلىپ، شەرقتە چاۋشيەن، ياپونىيە، غەربتە مىسىر، تۇنىس، سۈرىيىگىچە تەسىر كۆرسىتەلىشى بۇ مۆجىزىدار ھېكمەت دۇرداننىسىنىڭ ھاياتىي ئىقتىدارى ۋە مەدەنىيەت مەپتۇنكارلىقىنىڭ دەلىلى بولىدۇ! ۋەھالەنكى، يىپەك يولى خارابلىشىپ، ئەۋزەللىك بولاقلىرى قۇرۇغان ئۇيغۇر خەلقى بۇ سەنئەت گۆھىرىنى ئۆزىنىڭ گاداي چاپىنى ۋە جاراھەتلىك قەلبىدە ساقلاپ كەلدى.

يىپەك يولى قايتا ئېچىلدى! قەدىمكى سېھرىق پادىشاھ ھېكايىلىرى بىلەن ئېرىك ھېكايىلىرىدا بىردەك قەيت قىلىنغان، ئۇمشۇقلىرىدىكى تۆشۈكچىلەردىن ھەر خىل ئاۋاز ـ كامالار ياڭراپ، گۈزەل مېلودىيە كۆيلەيدىغان قەقنۇس قۇشى ئۆز ئۇۋىسىدىكى زىيادەت تۇزاتلىرىنى سىلكىۋېتىپ، قايتىدىن ئەپسۇنكار نەغمە ـ ناۋا ياڭرىتىدىغان يېڭى ئىرا

ئېچىلدى! ئەۋلادلىرىمىزنىڭ ئېسىدە قالغان ۋىدۇساكا، بۇجۇپ، ساۋمياۋدا، بەي مىندا، فى شىگفۇ، فارابى، يۈسۈپ قىدىرخان غازى، دەرۋىش ئەلى، ئاماننىساخان، قىدىرخان يەركەندى قاۋاقچىلىق ئىپتىخار قىسمەتلىرى بارلىقىغا گۇمانىم يوق! ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن ماكېدونىيىدىن چىقىپ، شىمالىي ئەرەبىستان ۋە مىسىرنى، ئىران زېمىنىنى، ھىندىستاننىڭ يېرىمى بىلەن ئالدىنقى ئوتتۇرا ئاسىيانى ئالغانىدى. چىڭگىزخان رۇس تۇپرىقى، خارەزم دەشتى ۋە باغدات تۇگرىكىنى ئالدى. ئاخىرىدا ئۈز قوشۇنلىرى يۈزلىگەن مىللەتلەر تەركىبىگە قوشۇلۇپ كەتتى، ئەلەمپەزلىكتىن يەتكىنى ئەلەم - ھەسرەت بولدى. گومېر داستانلىرى، ئەلق لەيلى ھېكايىتى، ئۇيغۇر مۇقاملىرى قەلەمپەزلىكتىن نۇر قەدەم بولدى، ئۇ ئۇزاق بولمىغان ئەسىرلەر ئىچىدە ياشقا يۇلتۇزلارغا قەدەم قويغان ئىنسان بىلەن بىللە كائىنات رېتىملىرىگە كامالەت قوشقۇسى!

7

«سەنئەت زامان ۋە ماكان گىرەلەشكەن نۇقتىدا داۋاملىشىدۇ. ئۇ ئىنسان روھىنىڭ ئۆز ئەمەلىي ئىپادىسى ... مەدەنىيەت خاراكتېرى ئالغان ئىككىنچى تەبىئەت - ئىككىنچى زامان ۋە ماكاننى دەريا قىلغان بولغان ئوتلۇق ئەنئەنىلىرىدۇر.»

— «سىيال دېپتېرى»دىن

«يىپەك يولى» دېگىن تۈگىمەس ھېكمەتنىڭ ئالتۇنچىسى، تەسۋىرى سەنئەت مۆجىزىسىدىن ئىبارەت. بۇ ئەلۋەتتە بىناكارلىق، ھەيكەلتىراشلىق، نەققاشلىق، رەسساملىق، ئويمىچىلىق ساھەلىرىدە غەربىي دىيارلىقلار ئېرىشكەن كامالەت كارامىتىگە قارىتىلغان.

يىپەك يولىدىن ئىلگىرى بۇ زېمىندا كۆپلىگەن قىيا رەسىملىرى ۋە قەدىمكى قەبرىگاھلىقلار، شەھەر - قەلئە ئەسلىھەلىرى، جەزملىدىن ھەر خىل ئىلاھلارغا ئاتىلىپ لاي ياكى تۇچتا ياسالغان ھەيكەللەر (ئېكوتلار) بولغان.

يىپەك يولى ۋە ئاتچە كېچىكمەي مەيدانغا كەلگەن بۇددىزم سەنئىتى بۇ دىيارنىڭ تەسۋىرى سەنئەت مۆجىزىسىگە يېڭى كۈچ بېغىشلىدى. خوتەندىن تاكى قۇمۇلغىچە بىر قاتار بۇددا ئىبادەتخانىلىرى، ئېكسۇنلار (ئالپلار) ئىستىقامەتگاھلىرى، بۇددا ھېكمەت زاللىرى، جەننەت مۇنارلىرى، بۇددا تاشكېپىر ۋە «مىڭ ئۆي»لىرى مەيدانغا كەلدى.

بۇ بىناكارلىقلار ھەققىدە ئىلمىمىزنىڭ ۋە چەت ئەلنىڭ غەربىي دىيارغا كېلىپ - كەتكەن سەيياھلىرى كۆپلىگەن گۈزەل ۋە ھەيۋەتلىك جۈملىلەر قالدۇرۇشقان. ئۇنىڭ مۇھىم تۈپسىزلىكى، فاشەن بىلەن شۈەنجۇاڭنىڭ ساياھەتنامىسىدۇر.

ئىسلامىيەتتىن كېيىن مەشھۇر ئەدىب سابىر تىرمىزى (؟ — 1151) بىر قاتار شېئىرلىرىدا ئۆزى كۆرگەن قەندىھار تاشكېپىرلىرىنى تىلغا ئالىدۇ:

«باھار پەسلى كېلىپتۇر، يەنگى تەرىقى باھار ئەيلە،
ئۆيۈڭنى قەندىھار بۇتخانىسىدەك لالىزار ئەيلە».

ئۇ قەندىھار بۇتخانىسىنى تىلغا ئالغاندا، چىن نەققاشلىرى ۋە قەشقەر گۈزەللىرىنى بۇ سەنئەتنىڭ جېنى دەپ، مۇنداق يازىدۇ:

«بولدى باغ بۇتخانا يەڭلىغ لالە گۈللەر ھۆسنىدىن،
راستىن ئېيتسام چىنۇ قەشقەرلىق سەنەملەر بەرق ئۇرار.»

«يۈزى نەققاشچى چىن سەنئەتلىرىدىن نىشان بەرگەي،
مەگەر بۇ خىل نىشانلاردىن يۈزى ھەر بىر زامان بەرگەي.»

تۆمۈرىيلەردىن بايسۇنقۇر مىرزا 1419 - يىلى چىنغا ئەۋەتكەن ئەلچىلەر تەركىبىدىكى غىياسىددىن نەققاش ئۆزىنىڭ «سەپەرنامە»سىدا غەربىي دىيار تاشكېپىرلىرىدىكى سەنئەتنى «ئاجايىپۇل لەتايىپ» دەپ ھەيرەتتە ماختىغان.

غەربىي دىيار نەققاشلىرى ۋە ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن تەسۋىرى سەنئەت كامالىتىنى ئىسلام دۇنياسى ئەدىبلىرى چىن سەنئىتى، چىن نەققىشى دەپ، ئۇنى ماھىر رەسسام بولمىش مانى نامىغا باغلاپ ئۆز مىسرالىرىنى بىزەشكەن. ئۇلار ھەتتا گۈزەللىنى، گۈزەللىكنى، ئۇستا رەسسامنى باھالىغاندا «چىن سەنئىتى»، «مانى نۇسخىسى» دېگەن ئۇستۇن دېيىش ئارقىلىق يۇقىرى كۆتۈرگەن. بايسۇنقۇر مىرزا سارىيىدىكى خەتتات شاھى سەبزەۋارىنى بىر شائىر ماختاپ:

«گەر بەچىن نۇسخەئى تەسۋىرزى پېشى تۇبەرەتدە،
تاچېھرورۇيى دېھد دەرفەننى خۇد مانىيرا.»

(سېنىڭ سىزغان بۇ نۇسخاڭنى ئەۋەتىلسە مەگەرچىنگە، بېشىنى كۆتۈرەلمەس مانىمۇ ئەلۋەتتە بۇ پەندە) دەپ يازغان. تەسۋىرى سەنئەتتە رۇم، گرېك، مىسىر، ھىندىستان ئەمەس، بەلكى بۇ دىيار ماھارەت پەللىسى ھېسابلانغان.

ئەلشىر نەۋائىي ئۆز غەزەللىرىدە مۇنداق يازغان:

«ئۇل سەنەمگە سەجدە قىلسام، زاھىدى خودبىن، نەئەيىب.
بۇتپەرەس بولماق كۆپ ئارتۇقراقكى بولماق خۇدپەرەست.»

(ئەي، ھاكاۋۇر زاھىد، ئۇ سەنەمگە سەجدە قىلسام، بۇنىڭ نېمە يامىنى بولسۇن، ئۆز - ئۆزىگە مەغرۇرلىنىشتىن بۇتقا سەجدە قىلىش ئەۋزەلرەك ئەمەسمۇ؟)

«كۆپ دىلارە شەكىللەر كىم چەكتى چىن سۇرەتگەرى،
ئاچمىدى بىر چېھرە ھەرگىز سۈرەتىڭ نەققاشىدەك.»

(چىن رەسساملىرى نۇرغۇن زوقلىنارلىق رەسىملەر سىزغان بولسىمۇ، ئەمما سېنىڭ سۈرەت - قىياپىتىڭدەك بىرسىمۇ تەبەسسۇم قىلغىنى يوق.)

«بولمىسا ئول بۇت قاشى مېھرابىم ئىچرە جىلۋە ساز،
قىبلەگە كاپىرمەن، ھەر باش ئېگىپ قىلسام ناماز.»

(مېھرابىمدا خۇددى بۇتتەك سەنەم قېشى جىلۋە قىلىپ تۇرسا، ھەر قېتىم رۇكۇ قىلىپ ناماز ئوقۇسامۇ، مەن مۇسۇلمان بولماي كاپىر بولۇپ بولغاندىمەن، بەلكى.)

«ۋاھ، نە يۈزدۇر ئۇكى تەقلىدىن قىلىپ نەققاشى چىن،
چەكسە يۈز سۈرەت بىرىن يۈزدىن نەمۇدار ئەيلەمەم.»

(ياھ، بۇ نېمىدېگەن گۈزەل يۈز، ئۇنىڭغا ئوخشىتىپ چىن نەققاشى يۈز رەسىم سىزسا، ئۇنىڭ ئەڭ ياخشى بىرسىلا بۇ گۈزەل يۈزگە ئوخشاتقىلى بولار.)

«ئۆزلۈكۈمنىڭ قەيدىدىن بىر مەي بىلە قىلغىل خالاس،
ۋاھ، بەدەي، ئەي مۇغ ساقى بۇت بىرلە زۇننارىم پىدا.»

(بىر مەي بىلەن مېنى ئۆزلۈكۈمنىڭ ئارغامچىسىدىن قۇتۇلدۇرۇۋەتتىڭ، نېمە دېيەي، ئەي مەيخانا ساقى جىسمىمنىڭ بۇتى ۋە تاقايدىغان زۇننار پۇتام سەدىقە.)

دەۋرىمىزگە كەلگىچە غەربىي دىيار بۇددا بىناكارلىقى، ھەيكەلتىراشلىقى ۋە تام - تاختا رەسساملىق سەنئىتى يادىكارلىقلىرى دېيەرلىك دەرىجىدە، ئەمما خارابە ھالىتىدە ساقلانغانىدى. ئەمما ئۇ دى گرونۋېدېل، لېكوك، ستەيىن، فىئلىيوت ۋە داگونىڭ ئېكسپېدىتسىيە خادىملىرى پارچىلاپ، بۇزۇپ ئېلىپ، تېخىمۇ ۋەيران قىلىشتى. ش ۇ چاغدىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، خوتەن، مەلىكىشاباد، كوناسىپە، دەندان ئۆيلۈك،

ئۆچما راۋان، توققۇز ساراي، ئالاقاغا، سىم - سىم، دولدۇل ئوقۇر، سۇبېشى، قىزىل، قۇمتۇرا، مازارباغ، شورچۇق، مىران، كروران، يارغول، تۇيۇق، سەڭگىم ئېغىز، ئىدىقۇت شەھىرى، بېزەكلىك قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان تاشكېمىرلەر، ئېكون — بۇت ۋە قورچاقلار، تام رەسىملىرى، سىزما ۋە ياغاچ ئويمىلار، يىپەككە سىزىلغان رەسىملەر جاھان سەنئەت تارىخىدىمۇ ئۆزىنىڭ زور ھەجىملىكى، رەڭدارلىقى،كۆركەم — نەپىسلىكى بىلەن يەنىلا تەڭداشسىز ئەھمىيەتلىك ئىدى. ئۇلار ئارىسىدا دەندان ئۆيلۈكتىن تېپىلغان لاكشمى (ئۆز تەڭرى) رەسىمى، ئات ۋە تۆگىلىك سەيىرىنىڭ تاختىغا سىزىلغان رەسىمى، سۇبېشىدىن تېپىلغان مۇزدىكا - ئۇسسۇل - تىياتىرلىق كۆرۈنۈش سىزىلغان چەسەت كولى قۇتىسى، قىزىل 38 - سەنئەت غارىدىكى تام رەسىملەر، قۇمتۇرا يېڭى 1 - غار تورۇسىدىكى كۆركەم لىباس بۇتىدانغۇالار تىزمىسى، شورچۇقتىكى ياغاچ ئويما ھەيكەللەر ۋە براھمانىنىڭ لاي ھەيكەللىرى، ئىدىقۇت شەھىرىدىكى مانى ئىبادەتخانىسىغا سىزىلغان مانى ۋە مۇخلىسلىرىنىڭ تام رەسىمى، بېزەكلىكتىن تېپىلغان ساكيامۇنىنىڭ ھېكمەت سۆزلىشى قاتارلىقلار يۇقىرى كلاسسىك تەسۋىرى سەنئەت دۇردانىلىرى ئىدى.

ئىسلامىيەتتىن كېيىن بىناكارلىق، بولۇپمۇ ئوتتۇرا - قەدىمىي، ئاتاقلىق شەخسلەرگە ئاتالغان مەقبەرە، مەسچىت - جامە، مەدرىسە، مۇنار، رەستىگاھ، باغ - سەيلىگاھ، ئولتۇراق جاي بىناكارلىقى ئالاھىدە يەرلىك ۋە غەربىي ئاسىياچە قۇرغاق رايونلارغا خاس «ئىسلام ئۇسلۇبى» بويىچە راۋاجلاندى. بۇنداق بىناكارلىقلار مۇنار، گۈمبەز، دەھلىز، راۋاق، مېھراب (مېھراب)، تاكچا (ئويۇق)، ئوچاق - مورا، سۇپا، ياپما ئايۋان، تورۇس، نۆۋرۈك، باسما (پەلەمپەي) قاتارلىقلارنى چىرايلىق لايىھەلەش، ئۇنى رەڭدار خىشلاردىن، گەج نەقىشلىق ياكى ياغاچ ئويما ماتېرىياللاردىن ئىشلەش ئومۇملاشتى. قاراخانىيلار زامانىسىدا قەشقەر، بالاساغۇن، ئۆزكەنت، بۇخارا، سەمەرقەنت، خوتەن قاتارلىق كاتتا شەھەرلەردە بۇنداق ياسىداق بىناكارلىق روزىغارلىرى كۆپلەپ مەيدانغا كەلدى. چىڭگىزخانىنىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرى ياغۇز بىناكارلىق مۆجىزىلىرىنىلا ئەمەس، يەنە پۈتۈن - پۈتۈن شەھەرلەرنى تۈزلىۋەتكەنىدى. تۆمۈرىيلەر ۋە سەئىدىيلەر دەۋرىدە «شاھى زىندە»، «گورئەمىر»، «بۇۋى خانىم»، «يۈسۈپ ھەمەدانىي»، «ئانىشە بۇۋى»، «ئەھمەد يەسسەۋى» قاتارلىق مەقبەرىلەر، يەكەن «ئالتۇنلۇق» مازىرى، سەمەرقەنت رىگىستان مەدرىسىلىرى، ئۇلۇغبېك رەسەتخانىسى قاتارلىقلار قۇرۇلدى.

يىپەك يولىنىڭ خارابىلىشىشى تەسۋىرى سەنئەتكىمۇ قاتتىق زەربە بولدى. يىپەك يولىنىڭ قايتا ئېچىلىشى، دەل تارىختىكى زامانىۋى شەھەر بىناكارلىقى ۋە مەدەنىيەتنىڭ تۇرار جاي قۇرۇلۇشىنى راسا تەقەززا قىلغان دەۋرگە توغرا كەلدى. ئىشىنىمەنكى، غەربىي دىيارda ئەنئەنىۋى ۋە سەنئەت ئىلمىگە لايىق بىناكارلىق تارىخىغا ئىگە يەرلىك ئاھالە بىناكارلىق، ھەيكەلتىراشلىق، مۇھىت سەنئىتى، رەسساملىق، تىكىمچىلىك، نەققاشلىق سەنئەتلىرى جەھەتتە دۇنياىنىڭ ئالدىنقى قاتاردىكى خەلقلىرىگە يېتىشىۋالىدۇ.

8

«يىپەك يولىدىكى تارىختىكى ئۆلكەن ھادىسىلەر خەرىتىلىرىدىن ئۇلارنىڭ [illegible] تارىخ [illegible] سەنئەت بويۇرۇمىنى، ئەدەبىيات گۈللەرى ۋە جاھانغا [illegible] ئۇسلۇب [illegible] تارىخى نەپەكلىرى، [illegible] نەپەكلىرى ۋە [illegible] ئۆچۈر [illegible]

— [illegible]

«يىپەك يولى»دىكى **ئوقۇز ھېكمەتنىڭ** يەتتىنچىسى، تىل - ئەدەبىيات خەزىنىسىدىن ئىبارەت. مەلۇمكى، تىل سىستېمىسى ۋە دەسلەپكى ئەپسانە، رىۋايەت ۋە قوشاق فولكلورى يىپەك يولىدىن ئىلگىرىلا مەۋجۇت ئىدى. ھەر خىل بەلگە ۋە تامغىلار ئىپتىدائىي ئۇچۇر ۋاستىسى قىلىنغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ نۇسخىلىرى قىياتاشلار، ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلاردىن كۆپلەپ تېپىلدى.

يىپەك يولىنىڭ ئېچىلىشى بىلەن مەركىزىي ئاسىيا تىل - ئەدەبىياتىدا يېڭى ئىپادىلەش ئۇسلۇب ۋاستىلىرى ۋە سىنكرېتىك ئالامەتلەر مەيدانغا چىقىشقا باشلىدى.

تارىخ تەتقىقاتچىلىرى غەربىي دىيار ۋە پۈتكۈل مەركىزىي ئاسىيادا ھەر خىل يېزىقلار قوللىنىلغانلىقىنى، ھەر خىل تىللاردا ئەسەرلەر يېزىلغان ياكى تەرجىمە قىلىنغانلىقىنى ئېيتىشتى. ھەقىقەتەن شۇكى، غەربىي دىيارلىقلارنىڭ يىراق ئەجدادلىرى - ئارىيلار - سكىتايلار - ساكلار يالقاش - بايقال ۋادىلىرىنى مەركەز قىلغان ھالدا غەربتە قارا دېڭىز، قىزىل دېڭىز ساھىلىنى، جەنۇبتا ھىندىستان ۋە مېسوپوتامىيىنى، شەرقتە سۇڭخۇا ئېگىزلىكىنىڭ غەربىي قىسمىنى، تاكى قەشقەرىيىگىچە ئىگىلىگەن ياكى ئۇ جايلارغا تەسىر كۆرسەتكەنىدى. نەتىجىدە بۇ كەڭ زېمىندا ئۇچرىشىۋاتقان دەرىجىدە مەدەنىيەت ئۆتمۈشۈرسالىزمى ھادىسىسى پەيدا بولغان. غەربىي دىياردا كېيىنكى ۋاقىتلاردا قوللىنىلغان قاروشتى يېزىقى، ئەنەتكەك (سانسكرىت) يېزىقى، رونىك شەكلىدىكى ئورخۇن يېزىقى، سوغدى يېزىقى شەكلىدىكى ئىدىقۇت ئۇيغۇر يېزىقى، ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى قاتارلىق يېزىقلار تېگى - تەكتىدىن قەدىمكى ئۇچۇرلۇق تامغىلار بىلەن ئارى - سكىتايلار كەزگەن غەربىي ئاسىيا ۋە پامىر - ھىندىستان يېزىقلىرىنى دەۋر قىلىپ، بىرىدىن بىرىگە ئالمىشىپ كەلدى. بۇ يېزىقلارنىڭ يېقىنلىقى خۇددى نوھ ئەپسانىسىدىكى نوھ پەرزەنتلىرى تۇر، يا پەمەك شۇنچە تومۇرداش بولغان.

غەربىي دىيار فولكلورى ئاللىقاچان مىللىي چېگرىدىن ھالقىغان بولۇپ، «ئوغۇزنامە»، «گىلگامىش»، «چىستانى ئىلىك بېگ»، «دەدە قورقۇت»، «ئەپراسىياپ»، «رۇستەم»، «سىياۋۇش»، «تومارىس»، «پەرھاد ۋە شىرىن»، «ماناس» ۋە بۇددىزمغا ئائىت يېزىلغان «يارالمىش جاتاكا ھېكايەتلىرى» كۆپ ئېتنىك ۋە كۆپ جۇغراپىيىلىك تەركىبكە ئىگە بولغان.

ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرى تىل - ئەدەبىيات جەھەتتىكى ئاساسلىق جاۋاھىرات «ئاۋېستا»، «رىگاۋېدا»، «ئەپراسىياپ» لېگېندىلىرى بىلەن بۇددىزم نوملىرى ھېسابلىنىدۇ.

غەربىي دىياردا كۆپلىگەن نوم ئەدەبىياتشۇناسلىرى ئىچىدە ئەڭ مەشھۇرلىرى كۇمىراجىۋا، فى خۇيلان، ئەنزاڭ، سىڭقۇسېلى تۇتۇڭ قاتارلىق تىلشۇناس - تەرجىمەشۇناس ئالىملار بولدى. كۇمىراجىۋانىڭ ئەدەبىي ئۇسلۇبى خەنزۇ نەزمىچىلىكىنى بەش خەتلىك شەكىلدىن يەتتە خەتلىك شەكىلگە كۆتۈرۈشتە ئىلھام بەخش ئۈلگە بولۇپ قالدى.

ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى تېررىتورىيىسىدىن تېپىلغان «بىلگە قاغان»، «تونيۇقۇق»، «كۆلتېگىن»، «مويۇنچۇر»، «توققۇز ئۇيغۇر خاقان»، «كۆلچۇر» ئابىدىسى قاتارلىقلار تالاس - يەنسەي مەڭگۈ تاشلىرىدىن ئۆزىنىڭ ئەدەبىي كومپوزىتسىيىگە ئىگە رەسمىي كلاسسىك تاش پۈتۈكلۈك خاراكتېرى بىلەن پەرقلىنىدۇ.

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا قايتا ئىشلەنگەن «ئوغۇزنامە»، «چىستانى ئىلىك بېگ»،

«مايىترى سىمىت»، «ئالتۇن ياورۇغ» قاتارلىق بىرنېچە ئەسەرلەر ئەينى زامان نەسرى - نەزم ئەدەبىياتىنىڭ راۋاجلانغانلىقىنى، ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن ئەدەبىي تەرجىمە، ئەدەبىي ئىجادىي تەرجىمىنىڭ كۆپ قىرلىق ئىلگىرىلىگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. دەرۋەقە، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە مانىزىم بىلەن بۇددىزىم (كېيىنچە، بېشبالىقتا يەنە ئىسلام دىنى)، گرېك، پارس، ھىندى، خەنزۇ، تىبەت، موڭغۇل تىللىرى بويىچە ئىلمىي، دىنىي ۋە ئەدەبىي تەرجىمە بىللە بولۇش مەنزىرىسى شەكىللەنگەنىدى. كۆچۈرۈش بىلەن مەتبەئە ئۇشبۇ مەدەنىيەت دەرگاھىغا ھۆسن قوشتى. خانبالىق (بېيجىڭ) ئوردا ۋە خەنلىنىڭ ئاكادېمىيىسىدە ئۇيغۇر ئالىملىرى ئىشلىگەن، موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەرگە تارقىلىپ كەتكەن ئۇيغۇر ئەۋلادلىرىدىن مەشھۇر شېئىرىيەت ۋە «يۈەن چۈي» تىياتىر مۇئەللىپلىرى يېتىشكەن مەدەنىي مۆجىزە بارلىققا كەلدى. بۇ ھال ئۇيغۇرلارنىڭ باغدات خەلىپىلىكلىرىگە، سالجۇق تۈركلىرى، چىڭگىزخان قوشۇنلىرى بىلەن غەربىي ئاسىيا ۋە شىمالىي ئافرىقىغا قەلەم ۋە ئەلەم ماھىرلىرى بولۇپ چېچىلىشىنىڭ شەرقىي ئاسىيادىكى ئىككىنچى ۋارىيانتى ياكى قانىتىنى ھاسىل قىلدى. ماۋرا ئۈننەھىر، خارەزم ۋە خۇراساننى ئىشغال قىلىشتا ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى چىڭگىزخان قوشۇنلىرىغا كۈچلۈك چەۋەنداز ئەترەتلىرى قوشقانىدى. مەلۇم مەنىدە، زامانىسىنىڭ ئەقىل چەشمىسى بولغان ئىدىقۇت - بېشبالىقلىقلار ئۆز جاۋاھىرلىرىنى شەرقىي دېڭىز - كاسپىي دېڭىز - ئەرەب دېڭىزى ۋە ئوتتۇرا يەر دېڭىز ساھىلىغا چاچقانىدى. ئۇ كېيىنچە موڭغۇل ئاتامانلىرى ئارىسىدا ئېلىپ بېرىلغان دەھشەتلىك ھاكىمىيەت تالىشىش جەڭلىرىدە، سالماقلىق ئاھالىسىنى سىرىق ئۇيغۇرلار زېمىنىغا كۆچۈرۈشكە مەجبۇر بولدى. خىزىر خوجا ئىدىقۇت دىيارىدا ئىسلام ئاچقاندا، بۇ دىيار ئاللىقاچان ھالىدىن كەتكەن ھالەتتە قالغان. ئىسلامىيەتتىن كېيىن تۇرپان - قۇمۇل دىيارىنىڭ دەرمەھەل مەدەنىيەت ھەسەن - ھۈسەنلىرىنى جىلۋىلەندۈرەلىگەنلىكى، مىنىڭچە، ئەنە شۇ ئىچكى خوراشتىن بولغان.

قاراخانىيلارنىڭ مۇسۇلمانلىشىشى، يىپەك يولى غەربىي دىيار ئۆتكۈلىنىڭ بىر تۇتاش ئىسلام - تۈركىي مەدەنىيەت چەمبىرى ھاسىل قىلىشىنى تېزلەتتى. تىل - ئەدەبىياتتا يېڭى تارىخىي دەۋر ئۆز ئۇپۇقىنى ئاچتى. يېزىق شەكلى، ئېتىقاد مەزمۇنلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن بەزى تەتقىقاتچىلار ھۆكۈم قىلغاندەك غەربىي دىيار مەدەنىي ھاياتىدا جىددىي چۈشكۈنلۈك يۈز بەرگىنى يوق، ئەرەب مەدەنىيىتى يىپەك يولى ئالاقىلىرىنى تېخىمۇ جانلاندۇرۇۋەتتى. تارىخ بۇ ئۇلۇغ قانالدا يېڭى مەدەنىيەت ئۇچرىشىشلىرى ۋە سىنكرىتىزمغا مۇمكىنلىك تۇغدۇردى. ئىسلام شەكلىدىكى گۈمبەزلىك كارۋان سارايلىرى، ئىسلام مۇنارىلىرىدا ئوقۇلغان ئەزان كۈيلىرى يىپەك يولى ئالاقىلىرىغا دەخلى - تۇتقۇنلۇق كەلتۈرگىنى يوق.

ئەل خارەزمى، ئەل پەرغانى، ئەلفارابى، ئەل خوجەندى، ئىبىن سىنا ئەسەرلىرى ئەرەب دۇنياسىدا سوقرات، ئەپلاتون، ھىپوكرات، ئارىستوتېل، ئېۋكىلىد، گالېن، پىتولمى ئەسەرلىرى بىلەن بىللە بۇ ئۇلۇغ ئۆركەشنىڭ شەرقىي پاۋلىنىنى ھاسىل قىلدى. ئۇلارنىڭ قوشۇلۇشى ياۋروپا رېنېسانسىنىڭ باليانقۇسىغا ئۇرۇق سالدى. بۇ، ھەقىقىي تارىخنىڭ تارىخىي ھەقىقىتى سۈپىتىدە بىگۇمان ھەقىقەتتۇر.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەبۇلقاسىم فىردەۋسىدىن كېيىن يەنە بىر شاھ ئەسەر

«قۇتادغۇبىلىك» داستانىنى ياراتتى. فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە»سى يىپەك يولىدا «ئاۋستا»دىن كېيىنكى ئەڭ چوڭ داستان بولغانىدى، بىز بۇ ئۈچ ئەسەرنى خۇددى ئارىستوتىل، ئىككىنچى ئۇستاز ئەلفارابى ۋە ئىككىنچى ئەلفارابى — «شەيخۇل رەئىس» ئىبنى سىنادەك ئوبرازلىق تەپەككۇر تارىخىدا ئەڭ زور تەسىر كۆرسەتكەن ئۈچ ئەڭگۈشتەر ھېسابلايمىز.

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»، مۇھەممەد فازىلنىڭ «سۇراھ»، مۇھەممەد زەمەخشەرىنىڭ «مۇقەددىمە تۇل ئەدەب» قاتارلىق ئۈچ چوڭ لۇغىتى قەشقەرلىق فى خۇيلاننىڭ «نوم مەتىللىرىنىڭ تەپسىلىي تەبىرى» ناملىق تىلشۇناسلىق دەستۇرىدىن كېيىن يىپەك يولىدا مەيدانغا كەلگەن غەربىي دىيار تىلشۇناسلىقىنىڭ يېڭى ئۇتۇقى بولدى.

فىردەۋسىنىڭ مەھمۇد غەزنەۋىگە تەقدىم قىلغان «شاھنامە»سىدىن كېيىن، ئەزەربەيجان تۈركلىرىدىن نىزامى گەنجەۋىي، دېھلىدە ئىستىقامەت قىلغان خۇسراۋ دېھلەۋىي، سەددىدىن قەشقەرىنىڭ شاگىرتى ۋە كۈيئوغلى نۇرىددىن ئابدۇراھمان جامى بىلەن ئۇلۇغ مۇرەببىي ئەلىشىر نەۋائىي ياراتقان «خەمسە» چىلىك بەش - بەش ئۇتتۇرا ئەسىر جاھالىتىگە قارشى ئىنسان ۋە ئەرك ئىپسىتى شېئىرىي رومان شەكلىدە ئىپادىلەشنىڭ يېڭى ئۈلگىسىنى كۆرسەتتى. نەسرىددىن رابغۇزىنىڭ «قىسسەسۇل ئەنبىيا»، ئۆبەيدۇللا لۇتفىنىڭ «گۈل ۋە نەۋرۇز» داستانلىرى ئۇنىڭغا ياندىشاتتى.

ئەلىشىر نەۋائىي تەرىپىدىن «تۈركىي پىرى ئۇستاز» دەپ ئاتالغان ئەھمەد يەسسەۋىنىڭ «دىۋان ھېكمەت» ناملىق مەشھۇر زىلزىلىگۈي ئەسىرىدىن كېيىن باقىرخانى، باباماچىن، بابارەھىم مەشرەپ، خوجا نەزەر ھۇۋەيدا، مۇھەممەد سىددىق زەلىلى، مۇھەممەد بىننى ئابدۇللا خاراباتىنىڭ بىر قاتار گۇمانىستىك - سوپىستىك ئىدىيىدىكى ئەركىن پىكىرلىك پەلسەپىۋى ئىرىكىلىرى يىپەك يولىدا مانىزىم، زارا ئاستىرىزىم ۋە بۇددىزىم زامانىدا ھەر خىل شەكىلدە ئىپادىلەنگەن، ئىنساننى قاراڭغۇلۇق ۋە ئازابتىن قۇتۇلدۇرۇش ئىنتىلىشلىرىنىڭ يېڭى، ئۆزگىچە راۋاجى بولدى.

يىپەك يولى غەربىي دىيار تىل - ئەدەبىياتى ئۆزىنىڭ ئەدەبىيات تەرجىمىچىلىكى ۋە تېماتىك پىكىر ۋە پېرسوناژلىرىنىڭ خەلقئارالىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. شىنجاڭدىن ئىزوپ مەسەللىرى، مانى دەستۇرلىرى، بۇددا تومىلىرى، نىستورىئان رىساللىرى بىلەن «كەلىلە ۋە دېمنە»، «مىڭ بىر كېچە»، «شاھنامە»، «چاھار دەرۋىش» قاتارلىق مەشھۇر ئەسەرلەرنىڭ تەرجىمە نۇسخىلىرى تېپىلغانلىقى ھېچقانداق ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس. يىپەك يولىدا يارىتىلغان «ئاۋستا»، «شاھنامە»، «قىسسەسۇل ئەنبىيا»، «گۈل ۋە نەۋرۇز» «چاھار دەرۋىش» ۋە ھەرقايسى «خەمسە» ئىزمىلىرىدا چىن خاقانى، خوتەن رەستىمى، خارەزم چۆللۈكى، ھىندى راھىبى، ئىران دەرۋىشى، ئەرمەن گۈزىلى، ئەرەب ھەكىمى، ئېفىئوپىيە زەڭگىسى، يۇنان سەركەردىسى، ساك قەھرىمانى، تۇران مەرگەنلىرى تەسۋىرلەنگەن بولۇپ، دۇنيادا بۇنداق خەلقئارا قىياپەتلىك ئىككىنچى تەسۋىرى تەپەككۇر مۆجىزاتىنى يەنە تېپىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

كۆپ قىرلىق ۋە سېھىر بەخش بۇ خىل تىل - ئەدەبىيات يىپەك يولى خارابلىشىشقا ئەگىشىپ، ئۆزىنىڭ ئالەمشۇمۇل كلاسسىك خاراكتېرىدىن قالدى.

يىپەك يولىنىڭ قايتا ئېچىلىشى بىزگە نوقسۇل رۇسىيە ئارقىلىق كىرگەن ياۋروپا

ئەدەبىياتى ژانىرىدىكى ئىجادىيەت سەمەرىلىرىدىن داۋاملىق پايدىلانغاندىن باشقىرى، بىر زامانلاردا قەلەمكەشلىرىمىزنى دۇنياۋى سەۋىيىگە كۆتۈرگەن يىپەك يولى زامانىدىكى ئەدەبىيات مىراسلىرىمىز بىلەن قايتىدىن تونۇشۇش ۋە يېڭى يىپەك يولىغا خاس يېڭى ئىستىلدىكى ئەدەبىيات گۈلزارى بەرپا قىلىش يولىدا ھېكمەتلىك پىكىر ۋە ھېكمەتلىك ئىزدىنىش لازىملىقىنى ئۇقتۇرىدۇ. تولۇغۇۋارلىق شەخسىنىڭلا ئەمەس، بەلكى ئۇنى ياراتقان تارىخنىڭ ئىشى، ئەلۋەتتە.

9

«دۇنيا مىراسلىرىدىكى گۈزەللىك ۋە مۇقەددەسلىك ئىنسانىيەتنىڭ ئىنسانلىقى بولغان ئىنسانىي مۇئامىلىسىدىكى چەكسىز ۋە ئالىيجاناب بولغان ۋە بولالىغان ئەمەس.»

— «خىيال دەپتىرى»دىن

«يىپەك يولى»دىكى توققۇز ھېكمەتنىڭ سەككىزىنچىسى، مېھماندوستلۇق گۈلشىنىدىن ئىبارەت. مېھماندوستلۇق — بىر خىل مەدەنىيەت، ئۇنى پەقەت جاھان كەزگەن كىشىلا ھېس قىلىشى، چۈشىنىشى ۋە بەجا قىلالىشى مۇمكىن. مېھماندوستلۇق — ئۇ ئاددىيلا ئادىمىگەرچىلىك، ئىجتىمائىي ئالاقە، ھېسداشلىق بولماستىن، بەلكى بىر خەلقنىڭ ئۇنىڭ ئەجدادلىرى ئارقىلىق مىڭلىغان يىللار داۋامىدا ئەنئەنىگە ئايلانغان كىشىلىك مەدەنىيەتنىڭ ساخاۋەتچان گۈلشىنىدۇر. ھەرقايسى سەككىز ھېكمەت تۈپەيلى نۇشۇ ھېكمەتچەشمىسى قايناق ۋە راۋان!

قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيالىقلار بىر قاتار سەۋەبلەر بىلەن مېھماندوستلۇق ئەنئەنىسىگە ئېرىشكەن:

ئۇلار، بۇغا ـ مارال يولى، ئالتۇن يولى، قاشتاش يولى ۋە يىپەك يولى ئارقىلىق كونا قىتئەنىڭ نۇرغۇن جايلىرىنى كەزدى، ھەر خىل يايلاق، ئورمان، جەزىرە، قەلئە ۋە ماھاللاردا تۇرمۇشنىڭ تېتىقىنى تېتىشتى. ئۇلۇغ كىتاب — «سەپەر كىتابى» ئۇلارغا مېھماندوستلۇق مەدەنىيىتى ۋە زۆرۈرىيەتلىرىنى ئۆگەتتى. ئۇيغۇرلاردىكى «يازدا يېپىنچاڭ، قىشتا ئوزۇق»، «بۇغداي نېنىڭ بولمىسا، بۇغداي سۆزۈڭ بولسۇن» دېگەندەك مىڭلىغان تەمسىللەر مۇشۇ سەپەر سەرگۈزەشتىلىرىدىن مۇجەسسەملەنگەن.

ئۇلار، ئەتراپى ئېگىز تاغ، ئوتلۇق چۆل بىلەن قورشالغان زېمىندا ياشىدى. ئۇلار ئوتتۇرىدا بولۇپمۇ شەرق بىلەن غەرب كارۋان يولىنى تىجارەت ئېقىمى دەپ بىلدى. ئۆگە ـ ئات كارۋانلىرىنىڭ كولدۇرما ـ قوڭغۇراقلىرى ئۇلارغا ساخاۋەت ئىپادىلەش ۋە سودا ـ تىجارەت قىلىشتىن دېرەك بېرەتتى. مېھمانلىرى، ئۇ سودىگەر ياكى راھىب بولۇشتىن قەتئىينەزەر قىزغىن كۈتۈش — ئۇلارنىڭ ئىنسانىي ئىپتىخارى ۋە يىپەك يولى ئالاقىلىرىدىكى بۇرچى ئىدى. بىز فاشەن، شۈەنجۇاڭ، گەردىزى، ۋاڭ يەندى، ماركوپولو، ئىبىن بەتۇتە خاتىرىلىرىدىن بۇنى روشەن كۆررۈۋالالايمىز. «غەربكە ساياھەت» ئەپسانىسى قانداق يېزىلغان بولمىسۇن، شۈەنجۇاڭ قومۇلدىن تاكى ماك بۇلاق تۇرك پايتەختلىرى ئارىسىدا بۇ خىل مېھماندوستلۇقنىڭ خاسىيىتىدىن بەھرىمەن بولدى.

ئۇلار، يىپەك يولىدىكى خەلقئارا سودىگەر سۈپىتىدە ھىمايىتىدا يېڭىلمەس ئىدى. ئۇلار يەنە، ئەنئەنە بويىچە ھەر يىلى مەلۇم مىقداردا چارۋىنى چۆللەرگە ھەيدەپ سۈرە ۋە يىرتقۇچلارغا يېگۈزۈشنى ئۇدۇم بىلەتتى. ئۇلار، ھاراق سانىقاندا سۈت بۇيۇملىرىنى ئاقچىغا سېتىشنى رىۋا كۆرمەيتتى. ئۇلار، گاھىدا ئاۋات ھاكىمىيەت مەركەزلىرىگە «ياغدا»

AltunOq

بولۇپ بېسىپ كىرسىمۇ، تاۋار - دۇردۇنلارنى ئات، قاشتېشى، دورا - دەرمان بەدىلىسىز ئېلىپ كەتمەيتتى ئۇلارنىڭ بەگ ۋە خانلىرى مەلۇم يىلدا باج - سېلىق كېچىرىمى ياكى «خەزىنە بۆلۈش» نامىدا سەدىقە خاراكتېرلىك چاچقۇ چاچاتتى. ئۇلار سودا كارۋانلىرى بىلەن بىللە باشقا يۇرتتىكى بەگ - خان - پادىشاھلارغا سوۋغا - تارتۇق ھەدىيە قىلىپ تۇراتتى. بۇ خۇددى ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىدىكى ئارتۇق قاننى ئېلىشقا ئوخشاش ئىقتىسادىي «مۇھىت تەڭپۇڭلۇقى» ئادىتىنى شەكىللەندۈردى. بۇنىڭسىز بالا - قازا ئىلاھلىرى غەزەپلىك قوزغىلىدۇ، دېگەن ئەقىدە بۇ ئادەت بىلەن بىللە ساقلىنىپ كەلدى. ھارغان ئات - ئۇلاغنى يايلاق ياكى چۆپلۈك جايلارغا تاشلاپ قويۇپ، يىللار ئۆتكەندە تېپىپ ئالغىچە ئۇنىڭغا باشقا ھېچ كىشى ئالا نىيەتتە بولماسلىق ئادىتى تاكى مۇشۇ ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىغىچە ساقلاندى.

غەربىي دىيار كارۋان سارايلىرى، ئاشپۇزۇل - چايخانىلىرىدا ئۈچ نەرسە — ياخشى تائام، ياخشى سۆھبەت، ياخشى كەيپىيات ھۆكۈم سۈرەتتى.

چاي، شىرىن ئىچىملىكلەر بىلەن مەينىڭ تۈرلىرى كۆپ، تەسىرى شىپالىق بولغان. بىز باليال ۋە تاشكېمىر تام رەسىملىرىدىن قىلىچ - خەنجەر ئاسقان غەربىي دىيارلىقلارنىڭ قولىدا مەي جامى تۇتقان مەڭگۈلۈك خاتىرىسىنى كۆرىمىز. غەربىي دىيار مەي مەدەنىيىتى ل بەي باشلىغان مەينامە نەزمىلىرىگە ئىلھام بولغانلىقىنى كىم ئىنكار قىلالىسۇن! كۆلفەتچىلىك، مۇرابىا - قىيام ۋە شەربەت تېخنولوگىيىسى غەربىي دىيار داستىخانلىرىغا تېخىمۇ لەززەت بېغىشلىدى، غەربىي دىيار ئەسلى شۆھرىتىگە لايىق شىرنىلىك دىيارى ئىدى.

گۆش تائاملىرى — قوي، كىيىك، قۇش، بېلىق، قارا مال گۆشلىرىدىن زىخ، تونۇر، ئۇلخان، قازان، قاسقاندا تەييارلىنىدىغان يېمەكلىكلەر: ئۈن، گۈرۈچ، پۇرچاق، كۆكتاتلاردا ھازىرلىنىدىغان يۈزلىگەن تائام تۈرلىرى؛ سۈت بىلەن ياسىلىدىغان ھەر خىل يېمەكلىكلەر غەربىي دىيار تائامەت گۈلزارىنى يىپەك يولىنىڭ يورۇق دۇنيادىكى «فىردەۋسۇل ئەلا» بېھىشىگە ئايلاندۇردى. ھەر خىل پېچىنە - پىرەنىكلەر بىلەن نەچچە ئون خىل ئوقاچ - نانلار يىپەك يولى سەپەرلىك جابدۇنۇشىنى ئاساسلاشتۇردى. تۇرپان ئاستانە قەبرىگاھلىقىدىن ئۇنىڭ بىر قىسىم نەمۇنىلىرى تېپىلدى.

ياخشى سۆھبەت — دۇنيادىن خەۋەر تېپىش ۋە ئىلىم - ھېكمەتتىن ئۇچۇر تېپىشتىكى مۇھىم ۋاسىتە ئىدى. سودا كېلىشىملىرى، ھېكايەت ۋە ماپىرلىق، ئەقلىيە ۋە نەسىھەت ئاڭلاشمۇ ئۇنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، بۇ تاكى يېقىنقى قەرنەلەرگىچە يېتىپ كەلگەن. گېزىت - رادىئو - تېلېۋىزىيە بولمىغان كونا دۇنيانى ياخشى سۆھبەت تۇتاشتۇرۇپ تۇراتتى.

ياخشى كەيپىيات — قىزغىن مېھماندوستلۇق، نەغمە - ناۋا ۋە ئويۇن - مەسخىرەۋازلىق ئارقىلىق شەكىللىنەتتى. سەيلى - ئايەم، ئوغلاق تارتىشىش ئويۇنى، ئات بەيگىسى، ئوقيا ئېتىش، چەۋگەن توپى ئويناش، سارغايدى (چەرخى پەلەك)، چېلىشىش قاتارلىقلار بولۇپ تۇراتتى.

يىپەك يولىنىڭ خارابىلىشىشى ئۇيغۇر مېھماندوستلۇقى روھىنى بىردىن نابۇت قىلالمىسىمۇ، ئۇنىڭ ئىلكىنى چولتا قىلدى. يىپەك يولىنىڭ قايتا ئېچىلىشى ئۆز نۆۋىتىدە بۇ خىل مېھماندوستلۇق روھى بىلەن تائام مەدەنىيىتى ۋە ماھارىتىنى چوقۇم يېڭى تارىخىي ھالەتكە لايىق گۈللەندۈرىدۇ، ئەلۋەتتە.

10

«كىشىلەر ھاۋا قۇشىنى بەخت - سائادەتنىڭ ئەلچىسى دەپ سۆيۈۋالىدۇ. دەرۋەقە، ھاۋا قۇشىنىڭ قوناقۇى تۇخۇمى ھەققىدە نەزەرىيىۋى تەپەككۇرنى ئىزچىل تىرىكلەپ قىلغان مەنىۋى قىياپىتى ئىچىدە يېتىلدۇ ۋە تىپتىلىدۇ»

— «خىيال دەپتىرى» دىن

«يىپەك يولى»دىكى تەۋەككۇلچىلىق ھېكمەت، يىپەك يولى مەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ نەزەرىيىۋى تەپەككۇر مەلىكىسىدىن ئىبارەت ئىدى. نەزەرىيىۋى تەپەككۇر — پەيلاسوپلار تارىختا زورلاپ تەقدىم قىلىۋاتقان «مەدرىسە، پەلسەپىسى» بولماستىن، بەلكى ئىنسان تارىخىنىڭ ئىنسانىي ئاڭ نەرسىدىن ئاگاھلىق ئىگىلىنىش سەۋىيىسىدىن ئىبارەت. تارىخ ھازىرغىچە ئالدىنقى قاتاردا تۇرۇپ كەلگەن ھەر بىر خەلقنىڭ ئەڭ ئالدى بىلەن نوپۇس، قورال كۈچى، ئىقتىسادىي كۈچ ياكى جۇغراپىيىلىك ئەۋزەللىك بىلەن ئەمەس، بەلكى ئەقلىي پىكىرنىڭ تاجى، روھىيەت دۇنياسىدىكى يېگانە قۇياش — نەزەرىيىۋى تەپەككۇر بىلەن ئالدىنقى ئورۇندا تۇرغانلىقىنى ئىسپاتلىدى.

بىر زامانلاردا يىپەك يولى نەزەرىيە تەپەككۇر ئۆتتۈقلىرىنىڭ ئومۇمىي پاۋلىنۇنى ياكى گۆرەك مەيدانىغا ئايلانغانىدى! غەربىي دىيارلىقلار مەيلى بەبىگەت، جەمئىيەت، تۇرمۇش ۋە روھىيەت مەسىلىلىرىگە نىسبەتەن ئۆز زامانىسىنىڭ ئالدىنقى قاراشلىرىغا ۋەكىللىك قىلىشتى.

جاھانىاز مەركىزىي ئاسىيالىقلار ئۈچ ماكان، ئۈچ زامان ئالەم قارىشىنى ياراتتى. ئۇلار: ئاسمان — ئىلاھىي ماكان، زېمىن — ئىنسانىي ماكان، يەر ئاستى — جىن - ئالۋاستىلار ماكانى، دېيىشتى. ئۇلار: ئۆتمۈش، ھازىر، كەلگۈسىنى ئۈچ ئۆتكۈ (زامان) دەپ بىلىشتى. ئۇلار: ئىنسان بىلەن ھازىرقى زاماننى ئالەمدىكى مەركىزىي، پائالىيەتچان ئورۇنغا قويدى.

ئۇلار، مەنىي - مۇسبەت قاراشلىرىنى، يورۇقلۇق - قاراڭغۇلۇق قاراشلىرىنى، بىر قاتار كاتېگورىيىلىك قېلىپلارنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى.

ئۇلار، تۇپراق، سۇ، ھاۋا، ئوتتىن ئىبارەت تۆت تادۇ: سوغۇق، ئىسسىق، ھۆل، قۇرۇقتىن ئىبارەت تۆت خۇسۇسىيەت؛ قان، بەلغەم، سەپرا، سەۋدادىن ئىبارەت تۆت خىلىت قارىشىنى، ئۇلارنىڭ زىددىيىتى ۋە بىرلىكى قارىشىنى ياراتىشتى.

ئۇلار 12 ۋاقىت، 24 سائەت؛ 12 بۇرج 4 پەسىل 12 ئاي؛ 12 يىل بىر مۆچەل قارىشىنى ئۇدۇم قىلدى.

«ئاۋستادىلا ئوتتۇراقلىشىش يورۇقلۇق ئىلاھى ئاخۇرمازدانىڭ چاقىرىقى سۈپىتىدە غايەت زور سۈلىزاتسىيىلىك تەشەببۇس تۈسىنى ئالدى.

زارا ئاستىر، مانىزم تەلىماتلىرى ياخشى - يامانلىق ۋە يورۇقلۇق - قاراڭغۇلۇق كۈرەشلىرىدە ئاقىۋەت ياخشىلىق ۋە يورۇقلۇقنىڭ غەلىبىسى تارىخ تەرەققىياتىنىڭ ماھىيىتى ۋە ياسقۇچى دەپ قاراشقا ئاساسلاندى.

بۇددىزم روھنىڭ ئۆلمەسلىكى، تەكرار ئايلىنىشى («سانسارا») قاراشلىرى ئارقىلىق كىشىنىڭ كامالەت (بۇددىھا) كە ياكى چوشكۇنلۇقكە يۈزلىنىشى ئۆز ئىرادىسىگە باغلىق دېگەن قاراش بىلەن تاكى كامالەتكە يەتمىگىچە قايتا - قايتىلاپ تۇغۇلۇۋېرىپ ئازاب چېكىش مۇقەررەرلىكىنى ئېتىقاد ئۇلى قىلدى.

گۇمانىزم تولا ھاللاردا سوپىزم ۋە پانتېئىزملىق شەكىلدە ئىپادىلەندى. ئىنسان گۈزەللىكى، ئەقىل، بىلىم، ئېتىقاد، ۋە ئەخلاق ئىزچىل مەدھىيىلەندى. ھەرقايسى گۇمانىزم، راتسىئونالىزملىق دۇنيا قاراشتىكى شائىرلار ئىزچىل بۇ ئىدىيىنى ئىلگىرى سۈرۈشتى.

«ئىھسالۇل ئۇلۇم»، «پەزىلەتلىك شەھەر ئاھالىسىنىڭ قاراشلىرى»، «بەختكە ئېرىشىش توغرىسىدا»، «قۇتادغۇبىلىك»، «ئەتەبەتۇل ھەقايىق»، «مەھبۇبۇلقۇلۇب» قاتارلىق ئەسەرلەر ئىجتىمائىي پەلسەپە ساھەسىدىكى قاتار مەسىلىلەرگە نەزەرىيىۋى تەپەككۇر دەستىكى بېغىشلىدى.

«ئالجەبر ۋە مۇقابىلە»، «پېتولېمىنىڭ ئەلمەجەستى دېگەن ئەسىرىگە تەپسىر»، «ئەلقانۇن»، «ئەششىفا»، «دانىشنامە»، «مېترالوگىيە»، «ئاسترونومىيىگە مۇقەددىمە»، «كىتابۇل مۇسىقىئول كەبىر»، «يۇلتۇزلار جەدۋىلى» قاتارلىق ئەسەرلەر تەبىئەت ئىلمى بويىچە بىر قاتار نەزەرىيە تەپەككۇرى مەسىلىلىرىنى يورۇتتى.

ھەر بىر تاشكېسىر، ھەيكەل، رەسىم، مۇزىكا، ئۇسسۇل، چالغۇ قوراللىرى؛ ھەربىر دورا-نۇسخىلار؛ ھەر بىر شەھەر، سۇ ئىنشائاتى قاتارلىقلار ئۆزىگە خاس ئېستېتىكىلىق، فورمالوگىيىلىك ۋە بىناكارلىق نەزەرىيىۋى تەپەككۇرسىز مەيدانغا كەلگەن ئەمەس ئىدى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 12 مۇقامى مۇجەسسەم پەلسەپىۋى ۋە سەنئەتشۇناسلىق نەزەرىيىلىرى ئاساسىدا مىسلىسىز مۆجىزىلىك كامالەتكە ئېرىشكەن.

بىز مائارىپ، ئەخلاق، غايىۋى جەمئىيەت توغرىسىدىكى پۈتۈن ئىجابىي ئەنئەنىلەرگە ئېرەن نەزەر ئاغدۇرغىنىمىزدا، ئۇ خۇددى ئىلاھىي قۇدرەتتەك كۈچلۈك نەزەرىيىۋى تەپەككۇر رەھنامالىقىدا مەيدانغا كەلگەنلىكىنى كۆرىمىز.

يىپەك يولى خارابلاشقاندىن كېيىن بىز مۇنداق ھەقىقەتنى ھېس قىلدۇق:

بىرىنچىدىن، غەربىي ياۋروپالىقلار ئەل خارەزمى، ئەل پەرغانى، ئەلفارابى، ئىبنى سىنا قاتارلىق نەزەرىيىۋى تەپەككۇر ئەزىمەتلىرىمىزنىڭ ئەسەرلىرىنى لاتىن ۋە باشقا تىللارغا بەس — بەستە تەرجىمە قىلىشقا كىرىشتى.

ئىككىنچىدىن، ئۇلارنىڭ ساياھەتچى قىياپىتىدىكى تەتقىقاتچىلىرى دىيارىمىزدا تەكرار ئىلمىي قىدىرىش ئېلىپ بېرىپ، نۇرغۇن بۇيۇم ۋە كىتابلارنى ئېلىپ كېتىشتى.

ئۈچىنچىدىن، ئۇلار ھەممە پەندە نەزەرىيىۋى يېڭىلىقلار يارىتىشىپ، دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ پاراۋۋزى بولۇشتى. ئۇلارنىڭ بەزى نەزەرىيىۋى كەشپىياتلىرى غەربىي دىيار ئالىملىرىنىڭ ئىشلىرى ئاساسىدا مەيدانغا چىقتى.

دېمەك، ئۇلار نەزەرىيىۋى تەپەككۇرنى بىرىنچى ئورۇنغا قويۇشقان ۋە غەربىي دىيار ئالىملىرىنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئۇتۇقلىرىنى ھەزىم قىلىشنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويالىغان!! دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ مەركىزى ھېلىمۇ ئۇلارنىڭ ماكانلىرىدا بولۇۋاتقانلىقىنىڭ سەۋەبىمۇ دەل ئەنە شۇ يەردە.

يىپەك يولى خارابلاشقاندا نەزەرىيە تەپەككۇر يادىكارلىقلىرى ۋەيران قىلىندى. ئالىي ئوقۇش يۇرتلىرى ئورنىغا ئىشانلىق خانىقالىرى، مەدرىسلەر ئورنىغا ئىشان — مۇرىت پىرلىرى، ئىلىم — پەن ئورنىغا نادانلىق ۋە ئەسەبىيلىك ئالماشتى. خۇددى شەيخ سەئدى ئېيتقاندەك: سۇمۇرغ يورۇق دۇنيادىن قېچىپ ئەپسانىۋى جەننەتكە كىرىۋالدى، كىشىلەر خالىسۇن — خالىمىسۇن قاغا قانىتى ئاستىدا سايىداشقا مەجبۇر بولدى.

11

«بۇ دىيارنىڭ دۇنيادا يۈزلىنىشى — تۇتىمەك ئۆرلەش ياكى غەرق بولۇشىنى بەلگىلەپ تۇرغان تارازا پۈلتۈزى. بۇ تۇن نامەت ياكى ئاپەت ئەنە شۇنىڭدا!»

— «خىيال دېڭىزى» دىن

يېقىنقى يىللاردا خەنزۇ تىلىدا نەشىر قىلىنغان ئىلھام بەخش كىتابلار ئارىسىدا «كەك قورساقلىق، كەڭ نەزەر» ناملىق بىر كىتابنىڭ مۇقەددىمىسىگە مۇنداق بىر ھېكايە بېرىلگەن: تۆت تەرىپى قېلىن تاغلار بىلەن قورشالغان بىر ماكان بولۇپ، ئۇ يەرنىڭ ئادەملىرى كاتتا كاھىنلار ئەمىر - پەرمانى بويىچە سىرت بىلەن ئالاقىلاشمايدىكەن. بىرەر كىشى جىلغا ئارىلاپ سىرتقا چىقىپ كەلسە، دەرھال تاشبوران قىلىپ ئۆلتۈرۈۋېتىدىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئىسمى نامەلۇم بىر جەسۇر، تاشقى دۇنيانى كۆرۈپ قايتىپ كېلىپ، ئۆز خەلقىنىڭ «ئاكاڭ قارىغاي دۇنيادا بىرىنچى» دېگەن بىسىم ۋە روھىيەتتە ئەمەك تادان، ئەڭ كەمبەغەل ياشايدىغانلىقىنى ئېغىزدىن چىقىرىشى بىلەن «ئاسمى - جافى» دەپ ئۆلتۈرۈلۈپ كۆلى جىلغىغا ئىبرەت ئۈچۈن چېچىلىدىكەن. بىر زاماندا ناملىق بۇ ماكاندا يەر تەۋرەپ، تاغ ئۆرۈلۈپ ئاپەت يۈز بېرىپتۇ. كىشىلەر: «قاچ - قاچ» دەپ تاشقى دۇنياغا چىقىپ قاپتۇ. قارىسا، ئەھۋال ھېلىقى «ئاسمى - جافى» دېگەندەك. ئۇلار جاھان ئىچىدىن ئانغاندا يۇرتلىرىغا قايتىپتۇ، ھېلىقى «ئاسمى - جافى» نى روھى ئىرەك بىلىپتۇ، ھەممە ئۇنىڭ خاتىرىسىگە مەڭگۈلۈك تاش تىكلەپتۇ. بۇ تاشلار بىر - بىرىگە ئۇلىنىپ، ئۇنىڭ كۆلى سورۇلغان جىلغىدا زامانغا لايىق تاش يول پەيدا قىپتۇ. نەتىجىدە بۇ قاششاق ماكان تېز گۈللەپتۇ.

مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدىن تاكى بۈگۈنكى كۈنگىچە، غەربىي دىيارنىڭ ئەھۋالى خۇددى شۇ ھېكايىدەك بولۇپ كەلدى! ئالدىن بىشارەت قىلغانلارنىڭ ئەھۋالى پىرئەۋن زامانىدىكى مۇساغا ئوخشاپ قالدى!

مانا ئەمدى يىپەك يولى قايتا ئېچىلدى! تېخى خېلى كۆپ كىشىلەر ئەتراپىمىزدا يۈز بېرىۋاتقان ھادىسىلەرنىڭ ماھىيىتى يېڭى يىپەك يولى ئىزاسىنىڭ ئېچىلىشىنى كۆرسىتىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلمىسىمۇ، بۇ ماھىيەت ئۇلارنى كۈنلەر ئۆتۈپ ھېس قىلدۇرىدۇ.

قەدىمكى يىپەك يولى ئۈستىگە غەربىي دىيارلىق «خوزجا»لار، سازەندىلەر ئولتۇرۇشقان تۆگە سىمۇلىدا ھېكەللەشتۈرۈلگەندى. يېڭى يىپەك يولى ئەمدى قاناتلىق تۆگە سىماسىدا ماجازلاشتۇرۇلدى.

ئۇنداقتا، ئىككى تۆگە ئارىسىدا بوش قالغان ئەسىرلەرنى — يىپەك يولى خارابىلاشقاندىن كېيىنكى نەچچە يۈز يىلنى نېمە بىلەن سىمۇوللاشتۇرۇش لازىم؟ مېنىڭچە، ئۇنىڭ سىمۇولى «تۆگە قۇش» دىن ئىبارەت! قاراڭ، بېشىنى قۇمغا تىقىۋېلىپ ھەممىنى ئىنكار قىلىدىغان، قۇرۇق ۋە ئۇزۇنسىز بەغرۇرلىنىپ، دوڭغاقلاپ ئۆز ئىزىدىن يىراق كېتەلمەيدىغان تۆگە قۇشى روھى دەل ئۇنىڭ مۇناسىپ ئوبرازى! دوستۇم، سىز كۆزىڭىزنى يۇمۇپ، ئۆتكەن ئەسىرلەر قويىنىغا نەزەر تاشلاڭ! ھىدايىتۇللا ئافاق خوجىنىڭ دالاي لاما ۷ ۋە قونتەيجى ئالدىكى ھالەتلىرىنى، خېنىم پادىشاھ زەھەر قاچىسى تۇتقان، ئىسمائىلخان ۋە مۇھەممەدخان ئەۋلادلىرى تۇتقۇن قىلىنغان، بابارەھىم مەشرەپ دارغا ئېسىلغان، زەلىلى چۆلدە كۆز يېشىنى سىيا قىلىپ «غالايىقنىڭ كۆزىدە پەردە غەپلەت نۇر ئايان بولماس» دېگەن مىسرالارنى يازغان، ئەرشى بۇرھانىددىن خوجا قىلىچى ئاستىغا چۈشكەن، جۇڭغار قوشۇنلىرى

ئالە، شەھەردىن ئەڭگە يېقىن، نۇرۇڭۇم ئوت كەتكەن تومۇشلۇقتا دەردىسەر بولۇپ يۈرگەن، سادىرنىڭ بويىنغا تاقاق چۈشكەن، ۋەلىخان تۆرە قەشقەردە كاللا مۇنارى ياساتقان، ئابدۇقادىر ئەزىزى قەتلى قىلىنغان، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر دار. مۇتەللىپ قىلىچۋە جادىدا تۇغرالغان، ۋابا ۋە چۇما كېسىلى يۇرتنى قاپلىغان، ھېكىمبەگلەر ئوتتۇغات كېسىپ نەشىگە بېرىلگەن، ئوغرى - قىمارۋازلارنىڭ چۈشىدەك يامراپ كەتكەن، ئاتىلار سۆڭگىچى، ئاتىلارنىڭ گەجگىسى چېقىپ تالىغان، جاھاننى جۇت، زاماننى زۇلمەت، ماكاننى مالامەت قاپلىغان ئەسىرلەرنى قانچە ئويلىيالىسىڭىز شۇنچە ئويلاپ چىقىڭچۇ! ئاندىن كۆزىڭىزنى يوغان ئېچىپ، مىڭلىغان مەنبەلەردىن سىز ئۈچۈن تاللىغان تۆۋەندىكى ئىككى پارچە فوتو سۈرەتكە كۆز يۈگۈرتۈڭ!!

(1 - سۈرەت)

(2 - سۈرەت)

بۇ سۈرەتنىڭ بىرىنچىسىدە، يىپەك يولى راسا گۈللەنگەن چاغدىكى «مىڭ ئۆي» تورۇسىغا سىزىلغان كۆرۈنۈش بېرىلگەن. غەربىي دىيارلىقلارنىڭ ئېستېتىك قاراشلىرى، روھىي قىياپىتى ۋە تۇرمۇش مەدەنىيىتى ئۇنىڭدا يارقىن گەۋدىلەنگەن.

بۇ سۈرەتنىڭ ئىككىنچىسىدە، «مىڭ ئۆي» ئالدىدا تىزلىنىپ ئولتۇرغان گاداي — جۇلدۇر كېيىم ھالەتتىكى غەربىي دىيارلىقلارنىڭ ۋەكىللىرى، ئۇلارنى نادانلىق، روھىي سۇلغۇنلۇق شۇ دەرىجىگە چۈشۈرگەنكى، ئۇلار ئازغىنا پۇل ئۈچۈن ئەجدادلىرى بىنا قىلغان سەنئەت قەسىرىنى نابۇت قىلىشقا ياللانغان. مەغرۇر قىياپەتلىك لېكوك، گرونۋېدەل (ئولتۇرغان) قاتارلىقلار ئۆزلىرى بۇلاپ كېتەلىگەن بۇ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ياسالغان زاماندا ئۆز ۋەتىنىدە تېخى شەھەرلەر شەكىللەنمىگەنلىكىنى ياخشى بىلسىمۇ، ئۇلار شەخسەن بۇلاڭچىلىق «تۆھپە»لىرىدىن مەغرۇرلىنىپ تۇرماقتا.

بۇنىڭ سېلىشتۇرمىسىدىن يىپەك يولىنىڭ گۈللىنىش ياكى چۈشكۈنلىشىشىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى ھاياتىمىزغا كۆرسەتكەن تەقدىر ھالىتىدىكى غايەت چوڭ تەسىرىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ!

يىپەك يولىنىڭ قايتا ئېچىلىشىنى كۈتۈۋېلىش بىلەن ئىش پۈتمەيدۇ، مۇھىمى، قەدىمكى يىپەك يولىدا بەرقارار تاپقان تۇققۇز مۆجىزىدار ھېكمەتنى قايتا ئويلاش ۋە يېڭى يىپەك يولى جاۋاھىراتلىرىنى بەرپا قىلىشتا. خەير، ئوقۇرمەن، قايتا تەپەككۇر دۆكىدە ئۇچرىشايلى ...

AltunOq

قەشقەر شەھىرى ياۋاغ كوچا باشقارمىسى تۆرە ياۋاغ ئاھالە كومىتېتى 4 - گۇرۇپپا 95 - قورۇدىكى غوپۇر ھاجىم شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت نازارىتىنىڭ نازىرى، پارتگورۇپپىسىنىڭ شۇجىسى يولداش مۇھەممەت زۇنۇنغا خەت يېزىپ، «مەدەنىيەت» ئاتالغۇسىنىڭ مەزمۇنىنى سورىغانىدى. ژۇرنىلىمىزنىڭ «ئوقۇرمەنلەرگە جاۋاب» سەھىپىسىدە يولداش مۇھەممەت زۇنۇننىڭ غوپۇر ھاجىمغا بۇ ھەقتە يازغان جاۋاب خېتىنى باستۇق.

— مۇھەررىردىن

مۇھتەرەم غوپۇر ھاجىم ئاكا:

يازغان سالام خەتلىرىنى تاپشۇرۇۋالدىم.

«شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 1992 - يىل 5 - ئاينىڭ 27 - كۈنىدىكى سانىغا ۋە «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ 1992 - يىل 4 - سانىغا بېسىلغان «دىنتۇتۇق، مەڭگۈ پارلاق نۇر چاچىدۇ» ناملىق ماقالەمنى ئوقۇپ چىقىپ، ماقالىنىڭ روھىي ماھىيىتىنى تولۇق چۈشەنگەن ئاساستا كۆز قاراش ۋە مۇلاھىزىلىرىم بىلەن ئورتاقلاشقانلىقلىرى ئۈچۈن كۆپتىن تەشەككۈر. چۈنكى ئاپتور يازغان ئەسەرنىڭ ئەڭ ياخشى باھالىغۇچىسى ئۇنىڭ ئوقۇرمەنىدۇر.

خەتلىرىدە «مەدەنىيەت» ئاتالغۇسىنىڭ مەزمۇنىنى سورىغانىكەنلا. بۇ ھەقتە قىسقىچە قاراشلىرىمنى قويۇپ ئۆتەي، ئۆز چۈشەنچىلىرىگە كۆرە مۇۋاپىق پايدىلىنارلا.

«مەدەنىيەت» ئەسلى ئەرەبچە سۆز بولۇپ، تۈركىي تىلدا «شەھەرلەشمەك» دېگەن ئۇقۇمنى بېرىدۇ. ئەرەبلەر ئۇزاق مەزگىلدە ئولتۇراق ۋە كۆچمەن ھايات كەچۈرگەن. ئۇلار ئولتۇراق ئاھالىنى «مەدەنىي»، كۆچمەنلەرنى «بەدەۋىي» دەپ ئاتىغان. دېمەك، ئەرەبچىدە «مەدەنىيەت» ئاتالغۇسى ئەسلى لۇغەت مەنىسى جەھەتتىن «بەدەۋىيەت» — كۆچمەنچىلىكنىڭ ئەكسى يەنى ئولتۇراقلاشماق — شەھەرلەشمەك بولۇپ، ئۆز نۆۋىتىدە «تەمەددۇن» (ئولتۇراقلىنىش)، «مەدەنە» (ماكانلاشماق، ئولتۇراقلاشماق) قاتارلىق سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىشىدىن كېلىپ چىققان. ئەرەبلەر يىغىلىپ، توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقانلىقنى «تەمەددۇن»، شەھەرنى بولسا «مەدىنە» دېگەن. مەسىلەن، سەئۇدى ئەرەبىستاندىكى ئىسلام دۇنياسىغا مەشھۇر شەھەر مەدىنە لۇغەت مەنىسى جەھەتتىن توغرىدىن توغرا شەھەر ئۇقۇمىنى بېرىدۇ.

VII ئەسىردە ئەرەب يېرىم ئارىلىدا ئىسلام دىنىنىڭ مەيدانغا كېلىشى، ئىسلام دىنىنىڭ دۇنياغا تارقىلىشى جۈملىدىن، قاراخانىيلار دەۋرى (X ئەسىر) دە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرىشى نەتىجىسىدە، بىر مەزگىل خەلقئارا مىقياسىدا ئۈستۈنلۈككە ئېرىشكەن ئەرەب تىلى — يېزىقىمۇ بىزنىڭ تىلىمىزغا تەسىر كۆرسىتىپ، سىياسەت، ئىلىم - پەن، پەلسەپە، ئەخلاققا ئائىت بىر مۇنچە ئەرەبچە ئاتالغۇلار سۆزلۈكىمىز ئىچىگە كىرىپ، ئومۇملىشىپ كەتتى. ھازىر بىز ئىشلىتىۋاتقان «مەدەنىيەت» دېگەن سۆزمۇ ئەنە شۇ ئاتالغۇلارنىڭ بىرىدۇر. لېكىن بۇنىڭدىن ھەرگىز مەدەنىيەتنىڭ ئۆزى بىزگە ئەرەبلەردىن ئىسلام دىنى تارقىلىپ كىرىپ كەلگەن، دەيدىغان مەنا چىقمايدۇ. ھالبۇكى، ئىسلام دىنى كىرىپ كەلگەن دەۋردە، ئۇنى ئېلىپ كەلگەن ئەرەبلەردىن ئوتتۇرا ئاسىيا جۈملىدىن تارىم بوستانلىقى ماددىي مەدەنىيەتتە باي، مەنىۋى مەدەنىيەتتە ئۈستۈن ئىدى. ئىسلام دىنى يۇرتىمىزغا كىرىپ كېلىشتىن ئىلگىرى ئۆتكەن مىڭ يىللار داۋامىدا خوتەندە، كۇچادا، كىرورەندە ۋۇجۇتقا كەلگەن يۈكسەك ماددىي، مەنىۋى مەدەنىيەت بۈگۈنكى كۈندە جاھان جامائەتچىلىكىنى ئاڭقالدۇرماقتا.

مەدەنىيەت ئاتالغۇسى ئىنگلىزچىدا «Culture» كۇلتۇر دېيىلىدۇ. بۇ ئەسلىدە لاتىنچە «Cultura» كۇلتۇرا دېگەن سۆزدىن ئېلىنغان بولۇپ، بۇ سۆزنىڭ ئەسلى مەنىسى — «يەر ھەيدىمەك»، «يەرگە تېكمەك»، «ئىشلەپچىقارماق»، «ئەمگەك قىلماق» دېگەن بولىدۇ. بۇ چۈشەنچە ھازىرقى زاماندىكى مەدەنىيەت ئۇقۇمىنىڭ تۈپ ۋە تىپىك مەنبەسىدۇر، زاتەن مەدەنىيەت ئەمگەك مېۋىسىدۇر.

رۇس تىلىدىمۇ مەدەنىيەت «Cultura» — كۇلتۇرا دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ سۆزمۇ رۇسلارغا لاتىنچىدىن كەلگەن. رۇسچىدە ئۇ، بىزنىڭ تىلىمىزدىكى «مەدەنىيەت» ئورنىدا ئىشلىتىلىش بىلەن بىر قاتاردا يەنە «تەربىيىلىنىش»، «ماھارەت» «مەلىكە»، «ئىلمىي تېخنىكىي سەۋىيە»، «ئېكىنچىلىك»، «يەرگە ئىشلەش»، «زىرائەت، مېۋىلىك دەرەخلەرنى ئۆستۈرۈش» مەنىلىرىدە كېلىدۇ.

دېمەك، ھەر قاچان، ھەر زامان ۋە ھەممە يەردە مەدەنىيەت - قەبىلىلەر، خەلقلەر، مىللەتلەر، دۆلەتلەرنىڭ ماددىي، مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىشى ۋە مەلۇم ئىجتىمائىي بايلىقلىرىنىڭ يىغىندىسى، ئىنسانىيەت جەمئىيىتى ئۆزىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا، يەنى بەدەۋىيەت دەۋرىدىن مەدەنىيەت دەۋرىگە ئۆتۈش داۋامىدا ياراتقان ماددىي ۋە مەنىۋى بايلىقلار ۋە تەرەققىيات دېگەن مەنىدە بولۇپ، ئۇنىڭ مەلۇم بىر دەۋردە ئېرىشكەن مۇئەييەن سەۋىيىسىنى كۆرسىتىدۇ.

بىزنىڭ تىلىمىزدىمۇ مەدەنىيەت باشتىن - ئاياغ ئەنە شۇ مەنىدە ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتىدۇ. لېكىن ئىنسانلارنىڭ ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ۋە مەنىۋى تۇرمۇشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، مەدەنىيەتمۇ ئۈزلۈكسىز كېڭىيىپ بارىدۇ ۋە كامالەتكە يېتىدۇ. شۇنىڭغا يارىشا مەدەنىيەت ئاتالغۇسىنىڭ مەزمۇنىمۇ داۋاملىق بېيىپ بارىدۇ.

خېلىدىن بېرى «مەدەنىيەت» بىزنىڭ تىلىمىزدا ئىلمىي ماھىيەتلىك مەخسۇس ئاتالغۇدۇر. ھازىرقى زاماندا بىزنىڭ تىلىمىزدىكى مەدەنىيەت ئاتالغۇسىنى كەڭ مەنىدە مىللىتىمىز ۋە سوتسىيالىستىك جەمئىيىتىمىزنىڭ رېئال ماددىي - مەنىۋى بايلىقلىرىنىڭ يىغىندىسى، دەپ چۈشىنىمىز. تار مەنىدە ئىجتىمائىي ئىدېئولوگىيىمىز ۋە بۇنىڭ بىلەن باغلىق بولغان تۈزۈملىرىمىز، تەشكىلىي مۇئەسسەسەلىرىمىزنى چۈشىنىمىز. ھازىرقى مەدەنىيىتىمىز شەكلى مىللىي، مەزمۇنى سوتسىيالىستىك مەدەنىيەتتۇر.

ھۆرمەت بىلەن: **مۇھەممەت زۇنۇن**

ئەختەم ئۆمەر

ئارىمىزدا مۇيەسسەرلەر ئاز ئىدى ...

— مەرھۇم ئۇستاز يازغۇچى ئۆردى مامساق ئاكىغا قايغۇرىمەن

(خاتىرە)

ئەزىم دەريالار ئالىنىڭ كۆزىدەك كىچىك-كىچىك بۇلاقلاردىن باشلىنىدۇ. ئاققانچە زورىيىپ ھەيۋەتلىك ئېقىنغا ئايلىنىدۇ. قەدەمكەشلەر قوشۇنى دەل ئۇنىڭ ئەكسىچە بىز ئېقىننىڭ بېشى جۇمۇلىنىڭ ئۇۋىسىدەك تىنچلىقى، دېھقان بازىرىدەك قايناق. ئاخىرى قاندۇقتۇ، دەپ نەزەر سېلىپ شۇنداق ئۇزا ئېقىنغا قارىساق ئارىسالدىچىلىق. ئاخىرىغا قارىغۇدەك بولساق، تىلغا ئالغۇدەك، ئىسمىنى ئاتىغۇدەك، بارماق بىلەن ساناغۇدەك جۇلا ئىش يوق. ئەمىيازدا ئېقىنغا ئايىلا يۈگۈدەك ئۆتۈپ، ھوسۇل يىغىدىغاندا خاماندا دانىنىڭ تايىنى بولمىغاندەك ئىش.

مەرھۇم ئاكىمىز بالىلىق چاغلىرىدا بېشىنى كىرەم ساغلىرىغا سىغىپ، تونۇردەك ئىزىغان شېغىللىق سايلارنى يالىڭاياق كېزىپ، بەق - ئادالەت ئىزدەپ، جەنۇبنىڭ ئاقىر

تاغلىرىدىن ئېشىپ، تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى گۈزەل يايلاق، قارىغايلىق، قار ـ مۇزلۇق چوققىلاردا ئاققىپ، ئاخىرى ھەق ـ ئادالەتنىڭ مەيلى قەيەردە بولسۇن كۆرەشچان تىكىپ ئېلىشىش ئارقىلىق ئېرىشكىلى بولىدىغان مۇقەددەس نەرسە ئىكەنلىكىنى تونۇپ، شىمالىي تەڭرىتاغ ئېتەكلىرىدە ياڭغۇردەك يېغىۋاتقان ئوقلار ئارىسىدا «ھۇررا» توۋلاپ، قان كېچىپ، سەپ يېرىپ، ئات ئويىنىتىپ غازى بولۇپ، بۈگۈنكى كەڭگە ساھايىتى نەتىجە ئېرىشكەندى. بىزدە ئەلەمدىمۇ، تەلەمدىمۇ غازى بولغان بىر ئادەم ئىدى. پىلىموت، تانكا، ئايروپىلان، زەمبىرەك ئوقلىرى ئارىسىدىن ساق چىقىپ، بىر قارانىيەت، نازۇك بارماقنىڭ تىغىدا جان بېرىش — ئاللا بىزگە ئورۇنلاشتۇرغان ھەيرانلىق. مەيلى قانداقلا گەپلەرنىڭ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر رېئالىستىك پىروزىسىغا تۈۋرۈك بولغان يازغۇچى دېيىشتىن تارتىنمايمەن. ئۇ، ۋاللىق دەۋرىدىمۇ دۇنيانىڭ قاتتىقچىلىقى، ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ دۇنيادىكى ئەڭ تۆۋەن، بىچارە، نامراتلىق كۈنلىرىنى ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزدى. ئاتىنىڭدەك ياشلىقىنى شۇ خورلۇق ئۈچۈن جەڭلەردە قۇربان قىلدى. قىران چاغلىرىنى تۈرمىلەردە، سۈرگۈنلۈكتە، مەدىكارلار كوچىسىدا، قوم ـ شېغىل ئازگاللىرىدا ئاچلىق، سوغۇق، ئېغىر ئەمگەكتە ئۆتكۈزسە، كېچىلىرى ئەدەبىياتىمىز ئۈچۈن يۈرەك قېنىنى سىياھ قىلىپ، ئەل ــ ۋەتەن غېمىدا قەلەم تەۋرەتكەنىدى.

ھازىر ئۇيغۇر ئەدەبىيات قوشۇنىدا تۆھپىكار موپىسىپىتلار، ساھىبقەلەم ئۇستاز مۇئەللىپلەر بارماق بىلەن سانىغۇدەكلا ئاز قالدى ـ بەكلا ئاز قالدى. ئۇلار ئەدەبىياتىمىزنىڭ پېشۋالىرى، مۆھتەرەم ئاتىلىرى، تەۋەررۈك كىشىلىرى ــ بېشىمىزغا ئېلىپ كۆتۈرىدىغان ئەزىز مېھمانلىرىمىز. ئۇلار ئۆز ئۆمرىنىڭ تەگدىن تولىسىنى تولىمۇ ئېغىرچىلىق، رەنجى ـ مۇشەققەت ئىچىدە ئۆتكۈزدى، جىسمانىي، روھىي جەھەتتىن كۆپ خورلۇق، ئېزىلىشكە ئۇچراپ، بىر قەدەر ئىنسانىي كۈنگە ئېرىشكىلى ئۇزاق بولىدى. «تەڭرىتاغ باغرىدا»، «بەش تال ئوق»، «قەشقەر گۈزىلى» ... مەن قايىتلاپ ئۆگەنگەن سەرخىل ئۇيغۇر يازغۇچىلار يازمىلىرى ئىچىدە يۈرەكتىن ئورۇن ئالغان ئەسەرلەرنىڭ ئالدىنقى قاتارى ئىدى. مەن دېمىسەممۇ، كىتاب ئوقۇيدىغان ئۇيغۇر جامائەتلىرى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئۈچۈن ئۇ مۆھتەرەم زاتنىڭ قانچىلىغان نادىر ئەسەرلەر، توم ـ توم كىتابلارنى يېزىپ تەقدىم قىلغانلىقىنى بىلىدۇ.

ئۇ، ھەق ئۈچۈن سەمىمىيلىك بىلەن سۆزلىدى. ئۇ، ھەق ئۈچۈن قان كېچىپ جەڭلەر قىلدى. ئۇ، ھەق ئۈچۈن ئەللىك يىل يازدى.

بۇنىڭدىن بەش يىل بۇرۇن قىشنىڭ قىرىق بىر ياش ھەۋەسكار بىلەن تىركىشىپ قالغىنىم ئېسىمدە.

— ئۇردى ئاكام قېرىغاندا سۆيىنىنى ساقلاپ ئولتۇرماي ئىناۋىتىنى چۈشۈرۈۋالدى.

— نېمە بولدى؟

— سېتىقچى بولۇۋالدى.

— نېمە ساتىدىكەن؟ — چۈچۈپ كەتكەنىدىم.

— تىجارەتچىلەردىن رەخت ئېلىپ ساتىدىكەن.

— شۇنىڭ بىلەن ئىناۋىتى چۈشۈپ كەتتىمۇ؟

— چۈشمەي نەمسە.

— سىزچە نېمە ئىش قىلسا بولاتتى؟

— ھۆرمەتلىك يازغۇچى بولغاندىكىن، يەنە ئەسەر يېزىشى كېرەك ـ دە.

— ئۇيغۇرلار ئۇچۇن ئەللىك يىل قەلەم تەۋرەتتى، نۇرغۇن كىتاب يازدى. قورۇمايدىغان بۇلاق يوق. دۇنيامۇ ئاخىر تۈگەيدۇ. ئۇ ئادەم ئاتمىشتىن ئاشتى. يازىدىغان ئىشمۇ كۆپ - ماداغا باقىدۇ. هاردى، چارچىدى. قېرىغان ئادەمدىن تاما قىلىش، مىسلى - بىزدەك ياشلار يازغىنىمىز ياخشى. مېنىڭچە، ئۇ ئادەم ئەڭ ئوبدان ئىشقا تۇردى.

— نېمىشقا ئۇنداق دەيسىز؟

— چۈنكى، ئەمدى ياش چېغىدىكىدەك يازالمىغاندىكىن، ئەدەبىيات سورۇنىغا مەنمۇ ئەخلەت تۆكمەي دەپ ئۆزىنى ئايىغاندۇ. يېرىم ئەسىردىن بۇيان ئادەملەرنىڭ روھىنى گۈزەللەشتۈرەي دەپ قەلەم تۇتقان بولسا، ئەمدى ئۈستىبېشىنى گۈزەللەشتۈرەي دەپ كىيىم-كېچەك سېتىۋاتىدۇ. ساتسا رەخت سېتىپتۇ، بەزى مۇناپىق ئادەملەردەك ۋىجدان ساتمايتۇ.

— بۇغۇ راست. ئەمما، يازمىسىمۇ، ھۆكۈمەت بەرگەن پۇلنى خەجلەپ، بارغا شۈكرى قىلىپ، قېرىغاندا ئۆزىگە جايا تېپىۋالماي، ئاخىرقى ئۆمرىنى ئارامخۇدا ئۆتكۈزسە تازا ھۇرمەتلىنەتتى - دە.

— بۇ گېپىڭىزمۇ راست. لېكىن شۇنى دەپقوياي: يازغۇچى ئەڭ ئاۋۋال ئادەم بولۇشى، ئادەم بولۇش ئۈچۈن ئادەمدەك تۇرمۇش كەچۈرۈشى كېرەك. نامراتلىق، گادايلىق ئىچىدە ياشاپ يازغۇچىلىق قىلىشنىڭ ئۆزى بىر خىل ئاجىزلىق. لېكىن يازغۇچىلارنىڭ كۆپى مەدىكار بىلەن دېھقان ئوتتۇرىسىدىكى تولىمۇ بىچارە بىر خىل تۇرمۇش ئىچىدە ياشاۋاتىدۇ. ئۇ، گاداي، پېقىر تۇرمۇشقا پىشىپ كەتتى. ئەمدى هازىرقى زاماندىكى باياشادلىققا يۈزلىنىۋاتقان يېڭىچە قىممەت قارىشىغا ئىگە ئادەمنىڭ تۇرمۇشىنى تېتىپ كۆرمىسە، ئۇنىڭدىن هازىرقى زامان ئادىمىنى يازغان نادىر ئەسەرنىڭ چىقىشى مۇمكىن ئەمەس. يازغانلىرى پەقەت ئاچلىق، گادايلىق، بىچارىلىق ھەققىدىكى شىكايەتنامىدىن ھالقىيالمايدۇ. يازغۇچىلار ئادەمدەك ياشىشى كېرەك.

بىزدە يازغۇچىلىق نامراتلىق ئىچىدىكى بىر سۈنئىي رېئاللىق. شۇڭا، جەمئىيەتتە ئۇنچىۋالا ئېتىبارغا ئېلىنىپ كەتمەيدۇ. بۇنى تۇردى سامساق ئاكا ئۆمۈر بويى قەلەم تۇتۇپ ياشاپ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا چوڭقۇر چۈشەنگەندى.

تۇردى ئاكا، ماڭا نۇرغۇن ئارمانلىرىڭىزنى سۆزلەپ بەرگەنىدىڭىز. قەلىمىڭىز ئېچىپ ياشلىقنى يوقاتمىغان قېرى تۇلپاردەك يورغىلاپ، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قەشقەر دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ مەشهۇر سەركەردىسى توختى سانىجۇ ھەققىدىكى رومان بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتقانىدى. ھازىر قانچىلىك يازغان بولغىيدىڭىز؟! قان كېچىپ جەڭ قىلغان سەپداشلىرىڭىز — مەرھۇم زۇنۇن قادىرى، ئېپىجان ئېلىيوپ ۋە ئابدۇكېرىم خوجا، ئاشۇ توختى سانىجۇلارمۇ نۇرغۇن ئارمانلار بىلەن كەتكەنىدى، بۇ چاغقا ئۇلار بىلەن كۆرۈشكەنسىز. بىز تىرىك تۇرۇپ ئارمانلارنى يېزىپ بولالمايۋاتىمىز. ھەقىچان ئارمانلار ئوتىدا كۆيۈپ، بۇ دۇنيادىن سىزگە ئەگىشىپ بارىمىز.

ئەي مۇيەسسەر ئاتىلار ئۆزۈڭلارنى ئاسراڭلار، ئۆمرۈڭلارنى بەرگەي. بىزنىڭ سورۇنىمىزدا سىلەر بولمىساڭلار يېتىملىكىمىز چوڭقۇر چېكىپ قالىدۇ.

1992 - يىل 18 - ئىيول، قەشقەر

توغراقلىق رىۋايىتى

تەكلىماكاننىڭ قۇملىرىنى ئەڭ دەسلەپ بوسۇندۇرغىسى . ئاشۇ يېرى قېرىپ يىقىلسا، مىڭ يىللىرىدىن كۆكلەپ چىققىنىغان ئەڭ جىدىملىق، سەۋرچان، باتۇر توغراقلار ئىدى.

AltunOq

ئاشۇ سۈيى يوق، جەمىرسىز جۇۋاندەك چەكسىز قۇمنىڭ باغرىدىن ئېرىتىپ، ئوق يىلتىزىنى ئۇنىڭ تۇپرىقىنىڭ بولاي دېگەن يەرلىرىگە يەتكۈزۈپ، ئۆزىگە يەر قىلغىنى ئاشۇ سۈيىنى بىلىدىغان توغراق ئىدى. مانا شۇ توغراقلار قۇملۇقنىڭ كۆكسىدىن چوشەي بارلىق ھاياتلىقنى بۇ يەرگە ئاپىرىدە قىلدى. مەكىتنىڭ شىمالىدا «تۇمەنتال» دەپ ئات قويۇلغان، توغراق روھى سىڭگەن، ئەقىللىق، مەردانە ئادەملەر ياشايدىغان بىر يۇرت بار. بۇ يەردىكى گىرەلىشىپ ئۆسكەن قويۇق توغراقزارلار، قۇشلار ئارىلاپ ئۇچۇپ ئۆتەلمەيدىغان ئاجايىپ سىرلىق ھەم سىرلىق تەبىئىي تەكلىماكان توغراقلىقىنىڭ غەربىي شىمالىي تەرىپى باشلىنىدىغان جايى ئىدى. ئادەم كۆزىدۈزى توغراقلار ئارىسىغا يالغۇز كىرىپ قالسا، قورققۇسى كېلىدىغان دەرىجىدە سىرلىق ئىدى. ئادەملەر توغراقتىن كېيىن بۇ يەردە توغراقلىقنى چۆرىدەپ ماكان تۇتتى. شۇڭلاشقا بىلەن بۇ يۇرت ئەنە شۇنداق «تۇمەنتال» دەپ ئاتالدى. توغراق ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدىغان دەرەخ بولغاچقا، بۇ يەرنىڭ ئادەملىرى ئۇنىڭ يىلتىزىدىن تۇغقان بالىلىرىنىڭ قوۋۇزاق، شاخلىرىغا تازا سىنچىلاپ قاراپ توغراقنىڭ يېشىنى، تۇغقان بالىلىرىنىڭ سانىنى ساناپ بىلىۋېلىپ، يۈز يالىسى بار، يېشى ئۈچيۈزدىن ئاشقان توغراقنىڭ تۈۋىنى كولاپ، ئوق يىلتىزىغا يالىڭا تۇرۇپ، ئۇنىڭدىن ئېتىلىپ چىققان سۇتورەڭ، چۈچمەل، مۇزدەك سۈيىنى ئىچىۋالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئادەم روھىي جەھەتتىن مۇنداق خاسىيەتلەرگە ئېرىشىدۇ: بىرىنچىدىن، بالىنى كۆپ تاپىدۇ. تاپقان بالىلىرى كۈچلۈك، باتۇر، تورقۇمسىز، چىدامىلىق، مەرچان بولىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، بۇ ئادەمنىڭ ئۆمرى ئۇزۇن بولىدۇ. بالدۇرلا ئۆلۈپ بەرمەي، ئۇزۇن ئىشلارنى قىلىدۇ؛ ئۈچىنچىدىن، كېسەل بولمايدۇ. بۇنىڭ سىر - ھېكمىتىنى ھازىرقى زامان ئىلىم - پەنى بايقىمىدىمۇ ياكى چولىسى تەگمىدىمۇ، بىلگىلى بولمايدۇ. بۇ يەردە شۇنداق ئەقىدە بار. بۇ ئەقىدە بۇ يەردە ياشاۋاتقان ئادەملەرنىڭ ھاياتى ئارقىلىق ئىسپاتلانغان. ئادەملىرى توغراقتەك يوغان، كۈچلۈك، جاپاغا چىدامىلىق. بالىلىرىمۇ كۆپ. يەتمىشتىن ئاشقاندىمۇ ئۆز يېشىدىن 10 — 11 ياش كىچىك كۆرۈنىدۇ. يۈز ياشتىن ئاشىدىغانلار كۆپ. يۈز ياشتىن ئاشقان بوۋاي - مومايلار گۈرسۈلدەپ دەسسەپ ئىش قىلىۋاتسا، مەشرەپ ئويناۋاتسا، چاچ - ساقاللىرى تۈزۈك ئاقارمىغان، چىشلىرى مىختەك، چىرايى نۇرلۇق تۇرسا ھەتتا كىچىك بالىلارمۇ ئۇلارنى بۇ يەرنىڭ ئادەت سۆزى بويىچە «قېرى توغراقنىڭ سۈيىنى ئىچىۋالغانكەن» دېيىشىدۇ. بۇ ئەقىدە راست ئاشۇ توغراقنىڭ ھېكمىتىدىنمۇ ياكى باشقا سەۋەبتىنمۇ؟ ئەجەبا ئەسىرلەر داۋامىدا خەلق بۇ ھېكمەتنى توغراققا باغلاپ كەلدى. بۇ تۇپراق، سۇ، ھاۋادا قانداق ھېكمەت باردۇ، دېگۈم كېلىدۇ. لېكىن مەن يۈز غۇلاچ ئېگىزلىكتە — قاغجىرىغان قۇم چوققىسىدا مەغرۇر ياشىرىپ تۇرغان توغراققا قاراپ، ئاتا - بوۋىمىز توغراقتىكى بۇ سىرلىق ھېكمەتنى خاتا بايقىمىغانكەن - دە، دەپ ئويلايمەن. توغراق سۈيىنى ئىچىۋالىدىغان ئىشلار ھازىرمۇ ئاشۇ توغراق بىلەن ياشاۋاتقان خەلق ئارىسىدا داۋاملىشىۋېتىپتۇ.

مەن يېقىندا بۇ يەردە، بىرى يەتمىش ئىككىگە كىرگەن، يەنە بىرىمۇ يەتمىشكە بارغان، ئەمما ئۇلارنىڭ بېشىغا ئادەمنىڭ ئىشەنگۈسى كەلمەيدىغان ئىككى بوۋاي بىلەن سۆھبەتلىشىپ، بۇ دۇنيانىڭ بىزدەك گۆدەك بىلەرمەنلەرنى ئاڭ قالدۇرغان سىر-

ھېكمەتلىرىدىن ھەيران بولدۇم. ھېلىقى يەتمىش ئىككى ياشلىق بوۋاي ئالدىمىزدىكى ئىككى ئاي ئىچىدە يىگىرمە بىر ياشلىق چوكان بىلەن توي قىلماقچى بولغانلىقىنى دەپ مېنى تېخى تويغا ئېيتتى. مەن ئىشەنمەي چاقچاق قىلىپ كۈلسەم، بوۋاي مېنى تولىمۇ جايىدا كەلگەن چاقچىقى ھەم مويسىپىتلەرگە خاس سەمىمىيلىكى ـ راستسۆزلىكى بىلەن ئىشەندۈردى. ئەتراپتىكىلەرمۇ بۇ گەپنىڭ راستلىقىنى ئىسپاتلىدى. يەنە بىرى، يەتمىشتىن ئاشتىم دەيدۇ، چاچ ـ ساقىلىدا ئاق يوق، چىشلىرى مىختەك. ئۇ، مەشرەپتە ئۇسسۇل ئويناپ ئاخىرى مېنى يېڭىپ، يۆلەپ ئولتۇرغۇزۇپ قويۇۋىدى، ئىزادىن ئۆزۈمنى قويغىلى يەر تاپالماي قالدىم.

ئۆز گېپىمىزگە كېلەيلى. ئاشۇ خاسىيەتلىك توغراق ئورمانلىقى ئەسىرلەپ تەكلىماكاننى بويسۇندۇرۇپ، سەلدەك دەۋرەپ، ھاياتلىقنى باسمەن دەۋاتقان قۇم دېڭىزىنى توسۇغۇچى پالۋان. ئادەملەر كۈندۈزدىمۇ ئۇنىڭ ئىچىگە كىرىپ قېلىشتىن قورقىدىغان، كائىناتنىڭ مىڭ ـ تۈمەن خىل ئەزالىرىغا ماكان بولغان بۇ قەدىم، سىرلىق جاي ئادەملەرنىڭ ئەقلى گەجگىسىگە ئۆتۈپ، ئېگىسى قىزىپ كەتكەن ھېلىقى ئاتالمىش پولات تاۋلاش يىللىرىدا يۈزۈنلەپ ئۆرتۈلۈپ، خۇددى تۈمشۇق سارايىدىكى شەھىرى بەر ـ بەر، شەھىرى خەر ـ خەر ئوت دېڭىزى ئىچىدە قىرىق كېچە ـ كۈندۈز كۆيدۈرۈلگەندەك، يىگىرمە يىل ئىچىدىلا كۆيۈپ تۈگەپ، ھېلىقى باش كۆتۈرەلمىگەن كۆرۈمسىز قۇم چوققىلىرى مەغرۇر چوقچىيىپ چىقتى. يۇرت يالىڭاچ قالغان ئادەمدەك دوگىيىپ چىقىپلا قالدى. بۇ يۇرتنىڭ ئادەملىرى ئەسىرلەپ ئۆزلىرىنى ئاپىرىدە قىلغان يۇرت ئاتىسىنى كۆيدۈرۈپ، شۇنچە كەڭرى، سەلتەنەتلىك بۈك ـ باراقسانلىقنى ئۆرتەپ، مىڭ ـ تۈمەن خىل ئۇچار ـ قاناتلارنى تۇخۇم باسقان ئۇۋىسى بىلەن دوزاخقا تاشلاپ، سان ـ ساناقسىز كېيىك، بۇغا، جەرەن، توشقان، تۈلكە، قىرغاۋۇل، ياۋا كەپتەرلەرنى بۇ زېمىندىن قوغلاپ، بىر تال يىڭنە چاغلىق پولاتقا ئېرىشەلمەي، كۆل، داشقال دۆۋىسىگە قاراپ كۆزلىرىنى پارقىرىتىپ قېلىشتى. سۈيىنى ئىچسە قىزنى كۆپ تاپىدىغان ئاچچىق تال، سۈيىنى ئىچسە ئوغۇلنى جىق تاپىدىغان قاپاقتال ... تال ... تال ... تاللار ... ھېچقانداق ئالدىن ئىز قالمىدى.

زېمىندا توغراق قالمىدى، ئۇزاققا قالماي يۇرت قۇرۇپ قۇملاشتى، شورلاشتى. يولدا تۆلۈك توپا سۇدەك ئاقتى. بىر ماشىنا يولدىن ئۆتسە يەتمىش پاتمان توپا ئالەمنى بوشلۇققا توزۇپ، چېھرىدىن نۇر يېغىپ تۇرىدىغان ئادەملەرنى ھازىرلا گۆردىن ئاچقان مىڭ يىل بۇرۇنقى مومىيا جەسەتلەر ھالىغا، ئۆز تەبىئىيتىنىڭ گۈزەللىكى بىلەن پارقىراپ ئۇچۇدىغان ئۇچار قاناتلارنى چالما ئۇچۇۋاتقاندەك، چىرايلىق مال ـ چارۋىلارنى پۈچۈق، خارابە تاملار مىڭىۋاتقاندەك قىياپەتكە كەلتۈرۈپ قويىدى. مانا بۇ كۆز ئالدىمىزدىكى پاجىئەلەر — پۈتكۈل ئالەمنى يەپ، خورۇتۇپ، ئاخىرى بىر ـ بىرىمىزنى يەپ تۈگەتمىدىغان ئەڭ ئەقىللىق ھەم ئەڭ ئەقىلسىز يىرتقۇچ بولغان بىز ئادەملەرنىڭ ئۆز شەخسىي نەپسى ئۈچۈن بارلىق كائىنات ئەزالىرىنىڭ رىزقىنى ياۋۇزلۇق بىلەن ۋەيران قىلىشىمىزدىن پەيدا بولغان ئېچىنىشلىق سۈنئىي خارابىلىق ئىدى. بىز بىلىمدۇقمىكى، ئۆز رىزقىمىزدىن باشقا، بۇ تۇپراقتىكى ھەر بىر قامغاق، ھەر بىر ئۆمۈچۈك، چۈمۈلىنىڭمۇ مۇشۇ زېمىننىڭ

تەبىئىي قانۇنلۇق ئەزاسى سۈپىتىدە ياشاش هوقۇقى بار ئىدى. بىز ئۇلارنى دەپسەندە قىلمىدۇق، ئۆزۈمىز ھەم رىزقىمىز، ھاياتلىق ماكانىمىز تۇپان ئاستىدا — ئاشۇنداق خارلىق ئىچىدە قالدى.

ئەسلىدە بوغداي تۈۋىگىچە باشاقلاپ دان تۇتىدىكەنتۇق. يەنە شۇ ئىنسانلار ئۇنى بۇزۇپ - چېچىپ ئىسراپ قىلغاچقا، ئاللانىڭ غەزىپى كېلىپ بۇغداينى زېمىندىن ئېلىپ كەتمەكچى بولۇپ باشاقلىرىنى سىيرىپ ئۇچىغا كەلگەندە ئىت يىغلاپتۇ:

— ئى رەھىم - شەپقەتلىك ئاللا ئىگەم، مەندىن تىلەي، مېنىڭ رىزقىمنى بولسىمۇ قويۇپ قويساڭ.

ئاللانىڭ ئىتقا رەھمى كېلىپ، بۇغداينىڭ ئاشۇ كىچىككىنە ئۇچىدىن باشاق قويۇپتۇ. بىز كائىناتتىكى ئۆزىمىزگە تېگىشلىك رىزقى .. نېمۇسىزنى بۇزۇپ، ۋەيران قىلىپ، ھازىر كائىناتنىڭ باشقا ئەزالىرىنىڭ رىزقىنىمۇ بۇزۇپ، يوقىتىپ، ۋەيران قىلىۋاتىمىز. كائىنات ۋە ئۇنىڭ باشقا ئەزالىرى چەكسىز سەۋرچانلىق، چىدامىلىق بىلەن ھاياتلىقنى ئاسراش بىلەن بولۇۋاتىدۇ. تۇپان ئاستىدا قالغان بۇ زېمىندا ئاشۇ قۇشلار، ياۋايى ھايۋانلار ۋە باشقا تەبىئەت ئەزالىرىنىڭ ئاللادىن تىلىگەن مەدىتى بىلەن، ئۆرتىۋېتىلگەن قۇم، شور باسقان زېمىندىن ئۆزى ئۆلسىمۇ، روھى، يىلتىزى ئۆلمىگەن چىدامىلىق توغراقلار يەنە بىر - بىرلەپ كۆكتۈرۈلۈپ چىقىشقا — قەدىمىي سەلتەنەتلىك ئاللىقلارنى پەيدا قىلىشقا باشلىدى. مانا بۇ، ھاياتنىڭ ئەسلى ئىلاھىي تەبىئەت بەخش ئەتكەن قانۇنى ئىدى. بۇ قانۇنىيەت ھامان ھەممىنى كۈچ - قۇدرەتلىك ئالقىنىدا تۇتۇپ تۇرىدۇ. جاراھەت ساقايسىمۇ تارتۇق قالغاندەك، بۇزۇلغان نەرسە ئوڭلانسىمۇ، ئەسلىدىكىدەك بولۇشى تەس. ئۇنىڭ مەلۇم يەرلىرىدە ئاشۇ ئازاب خورلۇقلارنىڭ ھامان ئىزى قالىدۇ. توغراقلارنىڭ تۇمەنلىگەن ياش تال كۆچەتلىرى كۆز يەتمەس قۇم بارخانلىرىنىڭ يېقىمسىز، قۇرغاق كۆكسىدە ئۈنۈپ چىقتى — قوتۇر ئېشەكنىڭ دۈمبىسىدەك سەت شورلۇق يېشىدىن يايپېشىل ھاياتىي كۈچكە تولغان ياش تاللار بۈسۈپ چىقتى. مانا بۇ كۆرۈنۈشلەر — بۇ سۇسىز چۆل كۆرۈنۈشلىرى سۇ بار يەردە بوستان بولغان دەرەخلەرنى كۆرۈپ كۆنگەن كۆزلەرنى ۋە شۇ مەنتىقە ئاساسىدا شەكىللەنگەن ئەنئەنىۋى ئاڭنى ئالدىراپ ئىشەندۈرەلمەيدۇ. قۇم چوققىسىدا، قاقاس چۆلدە دەرەخ ئۈسۈش ئوتتۇرا ئەسىر مەدەنىيىتىنى ساقلاپ كەلگەن زامانىۋى ئادەملەرنىڭ تەسەۋۋۇرىغا قانداقمۇ سىغسۇن؟ ئۇلارنىڭ قارىشىچە، سۇ بار يەردە ھەممە ھاياتلىق ياشىرىپ قەھرىمان بولىدۇ. سۇسىز قۇمدا ھايات ياشاشنىڭ ئۆزى قالتىس مۆجىزە — باتۇرلۇق ئىدى. ئىنسانىيەت ئاجايىپ مۇرەككەپ تارىخىي بۇرۇلۇش دولقۇنىدا شىددەتلىك رىقابەت ئاللىقى دەۋرىگە دۇچ كەلگەن پەيتتە، تىنچ ئەمگەكچى بىلەن ئىنۇغۇللىنىۋاتقان ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ مەنىۋى تۈپرىقىنىڭ ئاشۇ تەكلىماكان قىسمىدا «تۇمەنتال چېچەكلىرى» دەيدىغان پەسىللىك بىر ئەدەبىي ژۇرنال قۇملۇق كۆچىتى بولۇپ دۇنياغا كەلدى. بۇ بوۋاق تەبىئىي تۇغۇلغان بولغاچقا، تولىسىمۇ ئوماق ئىدى. لېكىن كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغىنى شۇكى، ئېگىز قۇم بارخانى چوققىسىدا توغراق ئۈنگەنگە ئادەمنىڭ ئەقلى يەتمىگەندەك، ئاشۇ توغراق يىلتىزىنىڭ روھى سىڭگەن بىر ئەدەبىي ژۇرنالنىڭ — تەكلىماكان ئىچكىرىسىدە قۇم بىلەن ئېلىشىپ ياشاۋاتقان خەلق ئىچىدە ھازىرقى زامان مەدەنىيەت بەلگىسى

بولغان بىر ئەدەبىي ژۇرنالنىڭ دۇنياغا كېلىشى، زامانىۋى ئىلىم - مەدەنىيەت مەركەزلىرىدە كىشىنىڭ ئېڭىغا سىغمايدىغان، ئىشەنگۈسىز ھادىسە ئىدى. ئۈرۈمچىدە ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى، زىيالىيلار، يازغۇچىلار، شائىرلار، ئوقۇتقۇچىلار، ئالىملار، مۇھەررىرلەر ھەيرانلىق ھەم خۇشاللىق بىلەن رەسمىي ژۇرناللاردەك مەتبەئە تېخنىكىسى يۇقىرى، ئەسەرلىرى خېلى سۈپەتلىك نەشر قىلىنغان بۇ ژۇرنالنى كۆرۈشتى. «بىر يېزىنىڭ مۇشۇنداق ژۇرنال نەشر قىلغىنىغا ئادەمنىڭ ھېچ ئىشەنگۈسى كەلمەيدۇ،» «ئۇنى - بۇنى دەپ قاقشاشقا ئادەتلىنىپ، ئۈمىدسىزلىك پاتقىقىغا پېتىپ قالغان، ئادەم كۈتمىگەن مۇشۇنداق ئامادىيىلىغلار بىزنىڭ سۈپىتى كۈندىن - كۈنگە روشەن ھالدا چۈشۈپ كېتىۋاتقان ئادەملىرىمىز ئارىسىدىن چىقمىۋاتىدۇ، ئاشۇ قۇملۇقتا يەنىلا ئۈمىدلەنگۈدەك روھ باردەك تۇرىدۇ» دېيىشتى. دەرەخنى كۆكلەتكەنمۇ يىلتىز، ئۇنى كۆركەم قىلغانمۇ كىشىلەرنىڭ كۆزى كۆرمەيدىغان چوڭقۇرلۇقتا ياتقان يىلتىز. ئۇ قارىماققا كۆرۈنمىسىمۇ، مۇنداق قارىماققا ئۇنىڭدىن ئەھمىيەتلىك بىرەر ئالامەتنى بايقاش تەس. ئەمما ئۇنىڭ قۇدرەتلىك روھى، تەڭداشسىز ئىچكى كۈچى سەلتەنەت يېيىپ تۇرغان شاخلىرىدا جۇلالىنىدۇ.

«تۇمەنتال چېچەكلىرى» ژۇرنىلى دۇنياغا كېلىپ ھەيران قالغان كىشىلەر ئۇزاققا قالماي ئۇنى كۆكلىتىپ چىقارغان يىلتىزنى سۈرۈشتۈرۈشتى. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى، شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى، شىنجاڭ مائارىپ ئىنستىتۇتى ۋە ھەرقايسى مەرىپەت گۈلزارلىرىدىكى زىيالىيلار، يازغۇچى - شائىرلار، مۇھەررىرلەر، تەتقىقاتچىلار ۋە سانسىز ئوقۇغۇچىلاردىن قار ياغقاندەك خەتلەر، سالاملار بۇ يىلتىزغا كېلىپ چۈشتى. ئۇلارنىڭ ھەممىسىدە، مىللىي مەدەنىيەت ئىشلىرىنى ئويلىغان، ئۇنى ئاغزىدا ئەمەس، دىل ھىممىتىدە قوللىغان بۇ يىلتىزغا ئەل نامىدىن رەھمەتلەر ئېيتىلغانىدى. بىر پېشقەدەم ئالىم كاتتا زىيالىيلار يىغىلغان چوڭ بىر سورۇندا: «ئۇ كىشى بىر يېزىنىڭ باشلىقى ئىكەن، ئەگەر بىزنىڭ بۇ ئەلدە ئاشۇنداق يېزا باشلىقىدىن يۈزى، ئاشۇنداق ناھىيە باشلىقىدىن ئەللىكى بولغىنىدا، كىشىلىرىمىزنىڭ ئۆزىنى بىلىش ئىقتىدارى ھازىرقىدىن كۆپ ياخشى بولغان بولاتتى» دېدى.

بۇ گەپ كاللىسى سەگەك ئادەم ئۈچۈن بەك زۆرۈر گەپ ئىدى، بۇ، ئاشۇ كىشىگە خەلقتە ۋەكالىتەن بېرىلگەن ھەق مۇكاپات ئىدى.

بۇ زېمىندا، مۇشۇ ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىنىڭ ئاخىرىدا، پەلەكنىڭ تەڭشىكى بۇزۇلۇپ، ئاپەتلىك يىللار باشلاندى. ئەزىزانە قەشقەرنىڭ ئاۋات، سىرلىق، قايناق كوچىلىرىدا چوڭ بولغان مىڭلىغان زىيالىي ياشلارنى قىسمەتنىڭ بوران - چاپقۇنلىرى ئۇچۇرۇپ، بوستانلىق شەھەردىن تەكلىماكاننىڭ قۇمۇقىغا ئاپىرىپ تاشلىدى. ئۇلار ئۆمرىدە كۆرمىگەن قۇم دېڭىزىنى كەزدى، توغراق دەرىخىنى قۇم چوققىسىغا قاراپ ھەيرانلىق بىلەن كۆردى. يەپ كۆرمىگەن تاماقلارنى يېدى. نازۇك تەبىئەتلىك شەھەر باللىرى ئىنسانىيەتنىڭ مۇنداقمۇ ياشاۋاتقانلىقىغا شۇ چاغدا ئىشىنىپ، دەسلەپ ھۆكرەپ يىغلاشتى. ھاراق ئىچىپ سەپراسى تۇتۇپ پومداقلاشتى. ئاز كۈندە ئۇلارنىڭ ئاق يۇمىلاق، يۇمران يۈزلىرى توغراق قوۋزاقلىرىدەك كۆرۈمسىز، يىرىك، چىڭ بولۇپ قاتتى. يۇمشاق ئاق قوللىرى يۇلغۇن ئاللىرىدەك قېتىپ پىشتى. ئۇلار سېرىق

ئۆزىدىن يەرلىك كىشىلەردىن بولۇپ قېلىۋاتقانىدى. قەشقەرنىڭ ئاشۇ زىيالىي ياشلىرى ئارىسىدا بويى ھەممىدىن پاكار، چاققان، قولىدىن جىق ئىش كېلىدىغان، چىداملىق، چىقىشقاق، ئېغىر - بېسىق بىر بالا بار ئىدى. ھەممىدىن ئۇنىڭ يېزىقچىلىق ماھارىتى، چىرايلىق خەتلىرى، ئىش قىلىشتىكى تەدبىرى، گەپ - سۆزلىرىنىڭ جايىدا ئىكەنلىكى كوممۇنا باشلىقلىرىنىڭ نەزىرىگە ئىلىندى. يېزا ئۈچۈن بۇنداق ئادەم تولىمۇ زۆرۈر ئىدى. شۇڭا ئۇنى ئېتىزدىن — ئۆزىدىن يوغان كەتمەن چېپىۋاتقان يەردىن كوممۇنا ئورگىنىغا ئەكىلىۋېلىشتى. دىقماق، بۇغداي ئۆڭلۈك كەلگەن، بۇرۇتى ئەمدىلا خەت تارتقان بۇ بالىنى كۆرگەن كوممۇنانىڭ گەپتان، قوپال ئەمما ئەقىللىق، ساۋاتسىز باشلىقى سېرىق چېچەر - قۇتتەك يۈزىنى سىلاپ، كۆپ - كۆك كۆزىنى قىسىپ، ئۇنىڭ باش - ئايىغا قاراپ چىقتى.

— ئاتاڭ ساڭا قانداق ئات قويغانوي؟

— ئەكبەر.

— ئاتاڭنىڭ ئېتى نېمە؟

— ھەيدەر.

كوممۇنا باشلىقى يېنىدىكىلەرگە:

— مەن تېخى ئوينىغىلى كەلگەن بالىمىكىن دەپتىمەن. ھېلىقى چىرايلىق خەتنى مۇشۇ بالا يازامدۇ؟

— ھەئە.

— ئۆزۈڭدىن چىرايلىق خەت يازىدىكەنسەن. خېلى چوڭ مەكتەپنى تۈگەتكەنسەن. قەشقەرنىڭ نېنى كىچىكمۇ، يا ئاتاڭ ناننى ئاز بەردىمۇ، ھېچ چوڭ بولالماپسەن بالام. ئۇمەنتاللىقنىڭ ھەممىسى گالغا نان تاپىمىز دەپ كېچە - كۈندۈز دولقۇن قىلىدۇ. ئاسمىنى كەڭ يەردە ناننى جىق يەپ چوڭ بول. توغراقتەك ئادەم بولۇپ قەشقەرگە بار.

— توغراقتەك بولسا قەشقەرگە ئەمەس ئۇمەنتالغا يىلتىز تارتسا تۈزتمايدۇ.

باشلىقلار گەپ قوشتى.

— خەت يېزىپ باقە قېنى.

ئەكبەر ھەيدەر بۇ تولىمۇ چېچەن، ئەقىللىق ئادەمنىڭ ساۋاتسىزلىقىنى بىلسىمۇ، لېكىن ئادەمگە بىر قاراپلا ھەممىنى بىلىۋالىدىغانلىقىنى بىلگەچكە، شۇ چاغلاردا تەڭ بازارلىق بولغان جاراڭلىق جۈملىلەردىن بىر قانچىنى ناھايىتى ئەستايىدىللىق بىلەن چىرايلىق قىلىپ قەغەزگە تىزىپ بەردى. باشلىق خەتنى تەتۈر تۇتۇپ خۇددى ئوقۇۋاتقاندەك بېشىدىن ئايىغىغا سىنچىلاپ قاراشقا باشلىدى. ئەتراپىدىكىلەر ۋە ئەكبەرنىڭ ئىچ - ئىچىدىن كۈلكىسى قىستاپ تۇرسىمۇ، كۈلۈشكە جۈرئەت قىلالماستىن جىممىدە قاراپ تۇرۇشتى. بۇ سەزگۈر ئادەم ئۆزى خەتكە قاراپ تۇرسىمۇ، ئەتراپىدىكىلەرنىڭ كەيپىياتىدىن ھەممىنى بىلىۋېلىپ، پېشىنى بۇزماستىن خەتنى ئوڭ قىلىپ:

— مەن سېنى نېمانداق تەتۈر خەت يازىدىغان بالا ئىكەن دېگىلى تۇرۇۋېتىمەن. سەن ئوقۇغان ئادەم بولغاندىكىن، باشقا ئادەمگە خەت سۇنغاندا ئوڭ سۇنۇشنى ئۆگەن، بولۇپمۇ مەندەك باشلىققا!

ئەكبەر كۈلكىسىنى باسالماي كالپۇكىنى چىڭ چىشلەپ تۇرۇپ:

— ماقۇل، — دېدى.

— ماقۇللام دېمەك بولمايدۇ. تۈزدەي دېگەن گەپنىمۇ قوشۇپ دە. خېتىڭنىمۇ كۆردۈم، خېلى بەلەن گەپنى يېزىپسەن. ئۆزۈڭ بىر ئوقۇپ باقە، قانچىلىك توقۇيالايسەن؟

باشلىق ساۋاتسىز بولغان بىلەن ئۆزىنىڭ ساۋاتسىزلىقىنى قىلچە چاندۇرمايدىكەن، تېخى كۈندىلىك خىزمەت خاتىرىسى قولىدىن چۈشمەيدىكەن.

— ھە، كۆڭلۈمگە ياراپ قالدىڭ، ئوبدان ئىشلە. قولدەك ئىشلەپ بەگدەك يەپ، توغراقتەك يوغىناپ، يىلتىز تارتىپ كەتسەڭ، مەن قېرى توغراق يىقىلسام ئورنۇمنى ئالىسەن.

ئاشۇ ئادەمنىڭ ئاغزىدىن ئاتا سۆزىمىز — ئەقىدىمىز بويىچە «سائەت چىقىپ كەتكەندى». ئەكبەر بىلەن قەشقەردىن كەلگەن، تال چىۋىقنى بىللە ئات ئېتىپ ئوينىغان دوستلىرى، ساۋاقداشلىرى تەشقەر، ئۈرۈمچىلەرگە يەنىلا تۈز جايلىرىغا بېرىپ، كاتتا بىنالاردا، ئىسسىق ئۆي - ئىشخانىلاردا ئولتۇرۇپ ئىشلەشتى. ئازادە، پاكىز ئاسفالت يوللاردا مېڭىشتى. ئۇ ئاشۇ توغراقلار ماكان تۇتقان قۇملۇق، شورلۇق تۇپراققا تۆزلىنىپ يىلتىزى بارغانچە چوڭقۇرلاپ يىراقلارغا سوزۇلۇشقا باشلىدى. كۆملاچ ئاملىق، پاكار، ئىسلاشقان دېھقان ئۆيلىرى ئۈچۈن ئۇ شەھەردىكى يۈز يىللىق، ئىسسىق، قەدىمى پاسونىدىكى ئۆيىنى قۇربان قىلدى. ئىسسىق تاماقلارنى دېھقاننىڭ تىزەك، پاتاس قالاپ پىشۇرغان، ئىس ئۆتكەن ئۇماچى بىلەن تېگىشتى؛ كاستيۇم - بۇرۇلكا كىيىپ، گالستۇك تاقاپ، ئازادە يولدا خىزمەتكە بارىدىغان ئىنچ، تەرتىپلىك كۈنلەرنى، ئولتۇرۇشلاردا، كلوب - زاللاردا گۈزەل قىزلار بىلەن تانسا ئوينايدىغان ئۇنتۇلماس ئاخشاملارنى ئۇ بەلباغ باغلاپ، توپىلىق يول، ئېتىز، خامان، سوغۇق قىرلاردا ئىشتاننى تىزغىچە تۈرۈپ، توپا - لايغا مىلىنىپ، كېچە - كېچىلەپ جاڭگال كېزىشكە تېگىشتى. ئۇ تۇمەنتالغا كەلگەندە بۇرۇتى ئەسلى خەت تارتىشقا باشلىغان ئوماق، سەبىي بالا ئىدى. ئاشۇ ئوماق، سەبىي، شوخ ياشلىقىنى، ئاسان، پاراغەتلىك شەھەر تۇرمۇشىنى مۇشەققەت بىلەن جان تىكىپ ئىشلىمىسە بولمايدىغان سەھراغا قۇربانلىق قىلدى. ساۋاقداشلىرى، دوستلىرى، تۇغقانلىرى كۆپ نەسىھەت قىلىپ ئۇنى شەھەرگە تەكلىپ ئەي، ئۇنىڭغا جاڭگال جىنى چاپلىشىپ، كاللىسى بىنورمال بولۇپ قالغانمىدۇ، دەپ گۇمانلىنىپمۇ يۈردى. بويى توغراقتەك ئۆسمىسىگەن بىلەن يىلتىزى چوڭقۇرلاپ، تۇرقى، چىرايى، ۋۇجۇدىغا توغراق روھى سىڭگەن، چاچ - ساقاللىرى ئاقىرىشقا باشلىغان ئادەم بولۇپ، ھېلىقى قېرى توغراق ئىزىنى بېسىپ يېتىشىپ چىقتى.

ئۇ، ئۆمرىنى دېھقانلارنىڭ ئارىسىدا ئۆتكۈزگەن بولغاچقا، دېھقانلارنى بەك چۈشىنىدىغان ئادەم؛ ئۇ ھازىرقى دۇنيانىڭ ئىپقەمنى بىلىپ بىر قولىدا كەتمەن دۇنياسىنى، بىر قولىدا زامانىۋى مەدەنىيەت دۇنياسى — كىتابنى تۇتۇپ تۇرغاچقا، دېھقاننى ئەڭ چۈشىنىدىغان ئادەم. ئۇ، دېھقانلارنىڭ ئاق كۆڭۈل، سەۋرچان، جاپاغا كۆنگەن، چىدامىلىق ئادەملەر ئىكەنلىكىنى، لېكىن ئاداتلىقىنىڭ ئۇلارنى چەمبەرچەس باغلاپ خورلاۋاتقانلىقىنى ئوبدان بىلىدۇ. ئۇ، دېھقانلارغا چوڭقۇر مۇھەببەت باغلىغان. ئولتۇرسا، تۇرسا دېھقانلارنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن غەم يەيدۇ، سۆزلەيدۇ. شۇڭا، ئۇنىڭ دېھقانلار ئارىسىدا مىڭلىغان دوستلىرى بار. ھازىر كىشىلەر ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت بىر - بىرىگە قىلچىلىك مەنپەئەتنى قۇربان بېرىشكە چىدىمايدىغان دەۋرگە قەدەم قويغان كۈنلەردە دېھقانلار ئارىسىدا ئۇنىڭغا جېنىنى پىدا قىلىدىغان سادىق دوستلىرىنىڭ پەيدا بولۇشى ئۇنىڭ دوستلىرىغا قىلغان چەكسىز ئەقىدىسىنىڭ جاۋابى ئىدى.

ئۇ، يېرىم كېچىلەردىن ئاشقان، خورازلار تاڭدىن خەۋەر بېرىپ چىللىغان چاغلاردا قۇم، دۆڭ بارخانلىرى ئارىسىدىكى ئېتىزلاردىن مومىيا ئادەمدەك مىڭ پاتقان توپا بىلەن قايتىپ كېلىدۇ.

ئۇ، ئىتنىڭقورسىقىدىكى ئۈچىنچى توكلاپ

ئېچىپ قالىدىغان زېمىستان قىش كېچىلىرىدە ھاشارچىلار ئارىسىدا تولۇق يىغىلىپ، پاتقاق كېچىپ، لايغا مىلەنگەن قوللىرى بىلەن ھاشارچىلار سۇنغان قاتتىق - توڭ نانلارنى غاجىلايدۇ. ئۇنىڭ ھاشارچىلار ئارىسىدىكى چاغلىرى سېپچى ئۆزىدىن تېتىك دېھقان بولغان ۋاقتى. ئۇنى قەشقەردە تۇغۇلۇپ چوڭ بولغان دېسە، ھېچكىم ئىشەنمەيدۇ. ئۇنىڭ ھاردۇق يەتكەن ھاشارچىلار ئارىسىدا قىلىدىغان خۇش چاقچاقلىرى، كۈلكىلىك سۆزلىرى دېھقانلار ئارىسىدا ھاردۇق چىقىرىدىغان شىپالىق دورا بولۇپ قالىدۇ.

تەكلىماكاننىڭ يۇقىرى گرادۇسلۇق كۆيدۈرگۈچ ئاپتىپىدا ئۇ ئورمىچى دېھقانلار ئارىسىدا ئالدىدا سول يېرىپ ماڭسا، خامان تەپكەن يەردە تۇپانغا مىلىنىپ يۈرۈيدۇ. يۇقىرى گرادۇسلۇق كۆيدۈرگۈچ ئاپتاپ ئۇنى چېقىن چۈشۈپ چالا كۆيۈپ كەتكەن توغراق كۆتىكىدەك قاپقارا قاتۇرۇپ قويغان. ئۇنىڭ ئۆيگە يورۇق قايتىپ كېلىدىغان كۈنلىرى يىلدا پەقەت بىر قانچە قېتىم بولۇپ قالىدۇ.

ھېرىپ - ئېچىپ قايتقان كېچىلەردە ئۇ ھېچ بولمىغاندا بىر قانچە بەت كىتاب كۆرۈپ ئۇخلاش ئادىتىنى يوقاتمايدۇ.

ئۇنىڭ دېھقانلار بىلەن مۇڭدىشىپ دوستلىشالايدىغان، زىيالىيلار بىلەنمۇ سىر ئېلىشىپ ئەل - ئاغىنە بولالايدىغان چىقىشقاق، كەمتەر، ھەقىقىي خەلقپەرۋەر رەھبەرگە خاس ئېسىل مىجەزى، مەرىپەت دېسە جېنىنى بېرىدىغان، مەرد، لەۋزى ھالال، توغرا سۆزلۈك ئېسىل روھى ئەنە شۇ زېمىندا يېتىلگەن.

ئۇ، مەدەنىيەت - مائارىپ ئىشلىرى ھەققىدە جاھىل دېھقان دوستلىرى بىلەن كۆپ مۇنازىرىلىشىدۇ. ئۇلارنى قايىل قىلىپ بولالماي بەزىدە جىملا بولۇپ تېڭىرقىشىپ قالىدۇ. دەل ئۇنىڭ جىددىي ئۆتكەن ۋاقىت دېھقان دوستلىرىنىڭ مائارىپقا قارشى تۇرغان چاغلىرى بولىدۇ. ئۇ بۇ ۋاقىتتا دوستلىرىنىڭ كۆڭلىنى ئايىماي قويماي قاتتىق تۇتۇلۇق بىلەن ئۇلارنىڭ بالىلىرىنى تارتىپ ئېلىپ مەكتەپكە ھەيدەيدۇ. ئۇ بولغاچقا، بۇ يېزىنىڭ مائارىپ ئىشلىرى ئاقساپ قالمايدۇ. ئۇ دېھقان بالىلىرىنىڭ مەكتەپتىن قېلىشىنى دېھقانلارنىڭ دارامىتى كېمىيىپ كېتىشىدىنمۇ يامان كۆرىدۇ.

ھەر قانداق يېڭى كىتاب كىتابخانىغا كېلىپ ھەپتە ئىچىدە يېزا مەدەنىيەت مەركىزىنىڭ كۈتۈپخانىسىدىن ئورۇن ئالمىسا، ئۇ مەدەنىيەت مەركىزىنى بېشىغا كىيىپ قايناپلا كېتىدۇ. يېزا مالىيىسى بىرەر مۇھىم ئىشقا پۇل چىقىرىپ بېرەلمىسە ئالدىرىماستىن تاماكا تۇتاشتۇرۇپ، ئۇنىڭ تەدبىرى ئۈستىدە سالماقلىق بىلەن باش قاتۇرۇپ ئاندىن يولىنى تاپىدۇ. مەدەنىيەت مەركىزىنىڭ كىتاب سېتىۋېلىشىغا پۇل بولمىسا، ئۇ قىلچە سەۋرى قىلالماستىن مالىيىدە پۇل يوقلۇقنى بىلىپ تۇرۇپ پۇل تېپىشقا بۇيرۇق قىلىپ، كىتابلارنى ئالدۇرماي قويمايدۇ.

ئۇنىڭ دېھقان دوستلىرى ئىچىدە مەلۇماتلىق نى - نى خەلق شائىرلىرى، دانىشمەنلەر، يەرلىك تارىخچىلار بار. يەنە ئەدەبىيات ھەۋەسكارلىرى تېخىمۇ كۆپ. ئۇ، كۈنلەرنىڭ بىرىدە شۇلار بىلەن ھايات، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى ھەققىدە ئۇزاق سۆزلەشتى. ئۇ ئۇزاقتىن بېرى بىر ئىشنى دائىم ئويلايتتى. «ھەر كۈنى تاڭ ئاتىدىكەن، ئىشلەيدىكەنمىز، ھەر يىلى ئاشلىق، كېۋەز، ياغلىقدان تېرىيدىكەنمىز. مېۋە-چېۋە ئىشلەپچىقىرىدىكەنمىز، مال - چارۋا باقىدىكەنمىز، لېكىن ئۇلارنى كېلەر يىلى يازغا بارماي يەپ - ئىچىپ، ئىشلىتىپ

تۈگىنىدىكەنمىز. بىز دېھقان خەقتە بۇنىڭدىن باشقا ئىش بولمىسا. باشقا ئەللەردىكى ئادەملەرمۇ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنىمۇ قىلىدىكەن، ھاياتتا يەنە باشقا ئۇنتۇلماس خەيرلىك ئىشلارنىمۇ قىلىدىكەن. خەق قىلغاننى بىز قىلالمامسىزمۇ؟ مەسىلەن، مەن ئۆمرۈمنىڭ ۋلىسىنى تۇمەنتالدا ئۆتكۈزدۈم، تۇمەنتالدا ئىزىم چۈشمىگەن يەر قالمىدى. لېكىن ھازىر خەلقنىڭ ئېسىدە قالغۇدەك بەش يىل بۇرۇنقى ئىشتىن بىرنى سۆزلەي دېسەم، مەن سۆزلىگەن بىلەن خەلق نېمىنى سۆزلەيدۇ. خەلقنىڭ ئېسىدە قالغۇدەك نېمە ئىش قىلدىم؟ ھەرقايسى تۈردىكى مەھسۇلاتنى يىلمۇ-يىل ئاشۇردۇم. لېكىن مەن كەلمىسەممۇ بۇ خەلق ھوسۇل ئېلىپ كېتىدىكەن. ھېزى بەگ ھاجى دېگەن ئادەم قىرىق نەچچە يىل ئىلگىرى بىر ئۆستەڭ چاپتۇرۇپ قويۇپتىكەن، خەلق ئۇنى ھازىرغىچە ئۇنتۇماپتۇ. مەنمۇ چوقۇم تۇمەنتالدا ياشىغىنىمنىڭ نامۇ نىشانى قىلىپ، بۇ خەلقنىڭ ئېسىدىن چىقمىغۇدەك بىر ئىش قىلىپ بەرسەم، بۇ يەردە ئىزىم قالامدۇ. لېكىن نېمە ئىش قىلسام بولار؟» ئۇ بىر كۈنى كىتاب، ژۇرناللاردىكى يېڭى پىكىرلەر ھەققىدە سۆزلىشىپ ئولتۇرۇپ كۆڭلىگە پاللىدە بىر ئىش كەلدى-دە، سورۇندىكىلەرگە:

— ھەي، توختاڭلار ئاغىنىلەر، بۇرۇن بىزدە شاپىگرافتا چىقىدىغان بىر ژۇرنال بار ئىدى، يوقىلىپ كەتتى. بىزدىمۇ يازارمەن باللار جىق تۇرسا، نېمىشقا ژۇرنال نەشر قىلىپ ئۇنى تارقاتمايمىز؟

— ھە راست، بولسىمۇ شۇنداق قىلساق تولىمۇ ئوبدان ئىش بولاتتى.

— توغرا، شۇنداق قىلىمىز. چىقارغاندا ئۈرۈمچى، قەشقەرنىڭكىدەك ئېسىل قىلىپ چىقىرايلى، كۈچىمىز يەتمىسە، ناھىيىدىكى مۇناسىۋەتلىك ئادەملەرنىڭ ياردىمىنى ئالىمىز. زادى بىر ژۇرنال چىقىرايلى. پۇلى مەندىن، قانچىلىك ئىقتىساد كەتسە، مانا مەن ئىگە. لايىھىسىنى تۈزۈپ چىقىڭلار، ھەر قانداق مەسئۇلىيەت بولسا مانىڭ ھېساب. بۇ، خەلقىمىزنىڭ مەڭگۈ تۇپرىقىدىكى بىر ئىز بولۇپ قالسۇن.

مانا شۇنداق قىلىپ، شۇ سۆھبەتتىن «تۇمەنتال چېچەكلىرى» ناملىق ئەدەبىي ژۇرنال دۇنياغا كەلدى. ئۇ، ژۇرنال ئىشلىرىنى يېزىنىڭ چوڭ يىغىنلىرىدا دېھقانلار چۈشەنسۇن، ناھايىتى ئەستايىدىل، ئالتۇن تېپىۋالغاندەك خۇشاللىق بىلەن چۈشەندۈرۈپ سۆزلىدى. مانا بۇ ئۇنىڭ تۇمەنتاللىقلارنىڭلا ئەمەس، پۈتۈن ئەلنىڭ مەڭگۈ ھاياتىغا ئۇنتۇلماس بىر ئىز قالدۇرغىنى، خەلققە تولىمۇ ئەھمىيەتلىك بىر ئىلمىي ئىش قىلىپ بەرگىنى ئىدى. ئۇ قىلغان مىڭلىغان ياخشى ئىشلار ئىچىدە خەلقنىڭ ئىززەت-ھۆرمىتىگە، تەزەرىگە ئېرىشتۈرگەن بۇ ئىشنىڭ بەرىكىتى ئۇنى كۈندىن-كۈنگە پارلاق ئىستىقبالغا كۆتۈرۈپ، خەلقنىڭ تېخىمۇ چوڭ ئېچىلغان ئۈمىد كۆزىدە ئۇنىڭ ئوبرازى شۇنچە جۇلالىق چاقنىدى.

ھاياتلىق ئالىمىگە سەن قانچىلىك ئەجىر قىلساڭ، ھاياتمۇ ئەقىدەڭگە يارىشا سېنى نائۈمىد قالدۇرمايدۇ. خەلق ئۈچۈن ئىشلەيدىغان ئادەمنى خەلق ئاخىر بىلىدۇ، قەدىرلەيدۇ. تۇمەنتال خەلقىنىڭ تەقدىرى ئۈچۈن ئۇ كۆيۈپ-پىشۇۋىدى، مەكىت خەلقى ئۇنىڭغا: «يالغۇز تۇمەنتال ئۈچۈنلا ئەمەس، بىز ئۈچۈنمۇ ئىشلەپ بەرگىن» دەپ ئۇنى بېشىغا ئېلىپ كۆتۈرۈپ، ناھىيىنىڭ ئاساسلىق باشلىقلىرىدىن بىرى قىلىپ

سايلىۋېلىشتى، دېمەك بىر ياخشىلىق ئالەمنى خۇش قىلدى دېگەن مانە شۇ. ئەمدى ئۇ مەكتەپ ئۈچۈن تېخىمۇ ئەھمىيەتلىك بولغان ياخشى ئىشلارنى قىلىشقا باش قاتۇرۇۋاتىدۇ.

1922 - يىل سېنتەبىر، قەشقەر

تىنالماي ياشاۋاتقانلار

مۇقەددىمە

هاياتلىقنىڭ ئەڭ مۇقەددەس مەۋجۇتلۇقى ئۇنىڭ تىنىقىدا. تىنىق توختىسا، هاياتلىقمۇ توختايدۇ. كائىناتنىڭ تەقدىرىنى خورۇتۇپ، بېشىغا بەختسىزلىكلەرنى كەلتۈرۈپ، ئۆزىنى قۇدرەتلىك ساناۋاتقان ئىنسانلارمۇ تىنىقتىن قالسا، هاياتلىق ئالىمىدىن ئەبەدىي خوشلىشىدۇ.

هاياتتا بىز بىلەن بىللە ياشاپ، بىزدىن قىيىن تىنىپ ياشاۋاتقانلارنى كۆرگەن ۋە بۇ تىنىقلارنى ئۆزىمۇ تىنىپ كۆرگەن ئادەم ئاندىن ئۇلارنىڭ بىز خاتىرجەم تىنغان ھەر بىر تىنىق ئۈچۈن قانچىلىك ئازاب چېكىدىغانلىقىنى بىلىدۇ.

مانا بۇ خۇنجىراپ

— «خۇنجىراپ» دېگەن بۇ پارسچە ئاتالغۇنىڭ «قان ئاقار جىلغا»، «جان ئالغۇچى جىلغا» دېگەن مەنىلىرى بار، — دەپ تونۇشتۇردى خۇنجىراپ ئامۇزنىسىنىڭ باشلىقى، سارغۇچ پىلاڭ چاچلىق، ساپ ئارىيان قېنىدىن تۆرەلگەن ئاق تەنلىك ھەمراھىمىز قايىنام ئىمارەتشاھ.

خۇنجىراپنىڭ ئىسمىنى تولا ئاڭلاپ كەلدۇق. ھەرەمگە بارغان ئاتا - ئانىلىرىمىز، قېرىنداشلىرىمىزنىڭ سەپەر پاراڭلىرى ئارىسىدا بۇ ئىسىم تولا تەكرارلىنىدۇ. ۋەتەننىڭ باشقا يەرلىرىدىن كەلگەنلەر بۇلۇڭكۆل، قاراكۆل، تاشقورغان، مۇزتاغ، خۇنجىراپ، مىڭتېكنى ئاتايىن بېرىپ كۆرۈپ، بۇ يەرلەرنىڭ ئۆزىگە خاس ئاجايىپ گۈزەللىكلىرى ئۈستىدە سۆزلەشسە، ئاغزىغا ھاڭ ۋېقىپ قاراپ قالىمەن. ئادەملەرنىڭ ئىككى ئاجايىپ غەلىتە بولىدىكەن. ئۆزۈمنى ئالسام، قەشقەردە تۇرۇپ ھېيتگاھتا سۈرەتكە چۈشۈپ باقمايتىكەنمەن، باشقا شەھەرلەردىن كەلگەن دوستلارنىڭ تەلىپى بىلەن سۈرەتكە چۈشۈپ ئۇلارنىڭ كۆزلىرىدىن چاقنىغان پەخىرلىنىش نۇرلىرى، تىنماي سۆزلەشلىرىدىن تۇيغۇلار مەركىزىنىڭ سىمۋوللۇق مۇنارى ئىسالىدا تۇرغانلىقىنى ئاندىن ھېس قىلغانىدىم. جاھاننىڭ ئۇ چېتىدىن ئاتايىتەن مۇزتاغنى بىر كۆرۈشنى ئارزۇلاپ كەلگەن ئادەملەرنى كۆرۈپ، مۇزتاغ ئۆز سىرتىنى سېغىنىپ قاچىلىغان قارا كۆل، بۇلۇڭكۆللەرنىڭ زەمزەملىرىدىن ھاسىل بولغان قەشقەر بوستانلىقىدا ياشاپ، ئۇنىڭ سۈيىنى ئىچىپ تۇرۇپمۇ، مۇقەددەس جايىنى كۆرۈپ بېقىش ئېھتىياجىنىڭ تۇيۇلمىغانلىقىنىڭ ئۆزى بىر بەختسىزلىكمىز ئىكەن، دەپ ئويلاپ، قەشقەر خەلقىنىڭ، ئۆز كۆكسىدىن ھاياتلىق بۇلىقى ھاسىل قىلىپ بېقىۋاتقان مۇزتاغ ئانىسىنى كۆرمىگىنى، بۇنداق پاكىز ئانىسى بارلىقى بىلەن پەخىرلەنمىگەنلىكىگە ھەيران قالدىم.

قەشقەر ھاۋاسىنىڭ ئىللىق، ساپ بولۇشىنىڭ سىرىنى ئۆز سېزىمىم بىلەن شۇنداق پەرەز قىلدىم: تومۇزنىڭ كەچ، ئەتىگەنلىرى قەشقەرنىڭ ھاۋاسى ھەر قانداق شېرىن نەرسىدىنمۇ ھوزۇرلۇق بولىدۇ. تەكلىماكاندىن كېلىدىغان ئاتەشتەك قۇرغاق ھاۋا بىلەن مۇزتاغدىن كېلىدىغان سوغۇق ساپ ھاۋا قەشقەر ئاسمىنىدا ئۇچرىشىپ، مۇزتاغ باغرىدىكى بۇ بوستانلىقنىڭ راھەتبەخش ھاۋاسىنى ھاسىل قىلىدۇ. ئەجدادلىرىمىزنىڭ

بۇ زېمىننى پايتەخت قىلىپ تاللىشىدىكى نۇرغۇن شەرتلەر ئىچىدىكى ئاساسلىق شەرتنىڭ بىرسى مۇشۇ سەۋەبتىن بولسا كېرەك.

بىز مانا بىر ئۇچى تەكتى ئەسىرادىكى، يەنە بىر ئۇچى ئەرش مۇئەللەقتىكى قارا ئارغامچىدەك يولدا ئۇۋىسىغا ماڭغان چۈمۈلىدەك تىزىلىپ مېڭىپ، پامىر ئېگىزلىكىنىڭ ئەڭ ئېگىز يېرىگە — تاشقورغاننىڭ گۈزەل يايلاقلىرىغا ئۇلاشتۇق.

مانا، رىۋايەتلەردىكى گۈزەل چىمەنلەر، چىمەنلەر ئارىسىدا شىلدىرلاپ ئېقىپ تۇرغان تاغ بۇلاقلىرىنىڭ مۇزدەك سۈيى، سۇ بويىدا بوستان يايغان تاغ سۆگەتلىرى ئارىسىدا ئازادە بىر قورۇق بار ئىكەن. بۇ تېپىك ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئارىيانلارنىڭ قۇرۇلۇش ئۇسلۇبىدىكى قورۇق ئىدى. قورۇقنىڭ چوڭ، سۈرلۈك ئىشىكىدىن ئاۋۋال قاپلاندەك بىر قارا تايغان كۆزىنى پارقىرىتىپ ئېتىلىپ چىقتى. مانا بۇ قورۇق - قايىنام تۇغۇلغان، يۈز نەچچە يىل بۇرۇن بىنا بولغان قورۇق. ئۇماق بىر ئوغۇل تايغاننىڭ ئارقىسىدىن كىيىكتەك ئويناقشىپ چىقتى. مېھرىبان، ئاق دىل ئانا بىزنى ئەدەبلىك سالام بىلەن قورۇققا باشلىدى. قورۇقتىكى ھەربىر نەقىشتە ئەجدادلارنىڭ قوللىرى مىدىرلاۋاتقاندەك، قىلىچ ئوينىتىپ، ئوق - ئەلەملىرى، دۇبۇلغىلىرى پارقىراۋاتقاندەك كۆرۈندى.

داستىخاندىكى قىمىز، جىگەردەك ئويۇغان قېتىق، سۈزۈك ئالمىدەك سېرىق ماي، سۈتلەر بىزگە ئوتتۇرا ئەسىردىكى پاك، تۈز - تەمى بۇلغانمىغان بولۇق تەملىك دۇنيانى، مېھرى ئىسسىق بىر داستىخاننىڭ تەمىنى ھېس قىلدۇردى. شۇنىڭدىن كېيىن بىز چۈشلۈك سەپىرىنى يەنە باشلاپ، ئەرش مۇئەللەقتىكى بارگاھىمىزغا ئۆرلىگىلى تۇردۇق.

ھاسىراپ .. ھۆمىدەپ، دېمىمىز كېسىلىپ، ئۆپكىمىز ئاغزىمىزغا تىقىلىپ، ئاران - ئاران كېتىۋاتىمىز. بىر چاغدا ھاۋاسى بولمىغان نالاڭ قاقاس تاغ ئارىسىدىكى كارىدورغا جايلاشقان پاكار تاملىقلارغا كەلدۇق.

— مانا بۇ — داڭلىق خۇنجىراپ، — دېدى قايىنام قىزغىنلىق بىلەن كۈلۈپ.

جېنىم بوغۇزۇمغا قاپلىشىپ، تىنالماي، ئىنجىقلاپ ئاران يەرگە چۈشتۇم. قايىنامدىن باشقا ھەممىمىز توختىماي جۇۋاز سۆرەپ ئاتقا ئاتقۇزغان قېرى ئۇيدەك ھاسىراپ، پۇشۇلداپ، بۇرۇن پەررەكلىرىمىز كېرىلىپ، سېرىقلار سامانىدەك، قارىلار تۆمۈردەك، قىزىل يۈزلۈكلەر لازا قاچىلىغان سولىياۋ خالتىدەك ئېچىلىپ كېتىپتىمىز. تازا كۆچەپ، ئاغزىمنى سۇدىن ئايرىلغان بېلىقتەك ئاچسامۇ، بۇرنۇمنى بىر كىم تۇتۇۋالغاندەك تىنالماي:

— ۋاي، خۇنجىراپ دېگەن مۇشۇمۇ، قېنى بۇ ھاۋا؟ — دېدىم.

— بۇ يەردە ئادەم ئاز، دەپ ھاۋانى ئادەمگە لايىق تەقسىم قىلىپ، قالغان ھاۋانى قەشقەرگە توشۇپ كەتتى. ھاۋانى كۆپەيتىپ بېرىش توغرىسىدا دوكلات يازغىلى 1992 يىل بولدى، ھېچ كۆپەيتىپ تەستىقلاپ بەرمىدى.

قايىنامنىڭ قىزىقچىلىقىدىن ھەممىمىز تەڭ كۈلۈشتۇق. بىز ئاران - ئاران تۇرغان چېغىمىزدا، بىر كۈلكە بىلەنلا بۇ ھاۋا ياۋا! كەپتەردەك ئۇچۇپ كەتتىمۇ قانداق، يۈرىكىم بىردىنلا شىددەت بىلەن سوقۇپ، تاغلار خۇددى بوراندىكى سۆگەتتەك پۇلاڭشىغىلى، يەر - زېمىن يىپچى خوتۇننىڭ چاقىدەك چۆرگىلىگىلى تۇردى. ماڭالماي ئولتۇرۇپ قالدىم. ھاراقتىن يانماي ياندۇرغان مەستتەك «ھۆ» تۇتۇپ، جېنىم بىر تومۇردا قالدى. «ئىم، قىلمىدىغان ئىشلىرىم بەك جىقتى. ياش تۇرۇپلا كېتىپ قالىدىغان بولدۇمۇ نېمە؟!» ھەر بىر ئىنساننىڭ كۆڭلىگە مۇشۇ ئىشلار كەلگەندە، كەچمىگەن

AltunOq

خىياللار كېچىپ، نى ـ نى ئارمانلار، قىلالمىغان ئورغۇن ئىشلارنىڭ ھەممىسى بىراقلا ئېسىگە كېلىپ ھايات شۇنچە قەدىرلىك تۇيۇلىدىكەن.

— ئاۋايلاپ ئاستا ماڭسىلا. يۆلەمدۇق ـ يا؟ — سەمىمىيلىك بىلەن سوردى قايىنام كۈلۈپ تۇرۇپ.

— ياق، سىلەردەك ماڭالىسامۇ تىرناقداپ بولسىمۇ مېڭىپ باقاي، — دېدىمەن نومۇس كۈچى ھەممىدىن غالىب كېلىپ.

— ئاۋايلاپ مېڭىپ كۆنسىلە بولىدۇ. ئۈچ كېچىنى ئۆتكۈزۈۋالسىلا بۇنچىلا قىينىلىپمۇ كەتمەيلا.

— مەن زادىلا تىنالمايۋاتىمەن. سىلەرچۇ؟

— كۆنۈپ قاپتىمىز. ئەمما بىزمۇ تەستە تىنىپ ياشايمىز. ئامال يوق.

ئىككى قەدەمدە بىر ئولتۇرۇپ دېگۈدەك ئىشخانا ئالدىغا كەلدۇق.

ئارقىمىزدىكى ئوتتۇرا ياشلىق ئالىم ئاكىمىز تاھىر تالىپ چاقچاق قىلدى:

— مەنمۇ كېسەل ئادەم، سەكسەن خالتامغا دورا قاچىلاپ چىقتىم. ماۋۇ تېنى ساق ياش باللارنىڭ ھالىنى كۆرۈڭ.

ئىشخانا بىناسى ئالدىغا كەلگەندە تاموژنىنىڭ ياش خىزمەتچىلىرى ئالدىمىزغا چىقتى. ئالدىدا چىقىپ كەلگەن دارازا — قايىنامنىڭ ياش مۇئاۋىنى ئالىم، ئۇنىڭ كەينىدىكىسى كەسپىي بۆلۈم باشلىقلىرى ئەركىن، مۇھەممەت ئېلى، ئاندىن بىر خەنزۇ چوكان بىلەن خەنزۇ يىگىت بىز بىلەن قىزغىن كۆرۈشتى.

— «خەلق گېزىتى» نىڭ مۇخبىرى كېلىدۇ دېگەن خەۋەرنى ئاڭلىغانىدۇق. بۇلار شۇمۇ؟ — دېدى ئالىم بىز بىلەن چاقچاقلىشىپ، تونۇش ئىكەنلىكىمىزنى بىلدۈرۈپ.

— ئۇلار يەنە ئۈچ كۈندىن كېيىن كېلىدۇ. بۇلار بولسا بىزنىڭ تۇرمۇشىمىزنى چۈشىنىپ كېلىش ئۈچۈن كەلگەن قەشقەر ۋىلايەتلىك يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ شائىر ـ يازغۇچىلىرى.

— ھە، ئوبدان كېلىپسىلەر. ماكانىمىزنى تونۇشتۇرۇپ قوياي: ماۋۇ شەرقىي تاغ باغرىدىكى تاشقورغان دەرياسى. ئاۋۇ غەربتىكىسى مىڭتېكە داۋىنى. ئۇ، قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ ئەجدادلىرىمىز ئىز سېلىپ كەلگەن يېرى. بىز ئوتتۇرىدا — خۇنجىراپتا تۇرۇۋاتىمىز. خۇنجىراپ دېگەن مانا مۇشۇنداق يەر، — دېدى ئالىم.

ھالسىز كۆزلىرىمگە بىراقتا قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان مىڭتېكە داۋىنى بىلەن داۋاننى كېسىپ تۇرغان مىڭتېكە جىلغىسى تاشلىنىپ، مەستخۇش ياتقان خەتەرلىك ئەجدىھانىڭ تولغان ساغرىسىدەك كۆرۈندى.

دۇنيا بويىچە ئەڭ ئېگىز تاموژنا

خۇنجىراپ تاموژنىسى پىلال دېگەن يەرگە جايلاشقان بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 4300 مېتىر ئېگىز. ھازىر دۇنيادا بۇنداق ئېگىزلىككە جايلاشقان تاموژنا يوق. قارا قۇرۇم تېغى ئارىسىدىكى بۇ تاموژنىنىڭ ئادەملىرىدە دائىم تۆت پەسىلنىڭ كىيىملىرى تولۇق تەل بولۇشى كېرەك. ھازىر كالتە يەڭلىك كۆڭلەك كىيگەن بولسا، سەل كېيىن قارا قۇرۇم چوققىسىدىن ھۇۋلاپ كەلگەن شۇىرغان ئارىلاش قار بولۇتنى شىددەتلىك جۇدۇن پەيدا قىلىپ، كۆڭلەكنىڭ ئورنىغا جۇۋا، شىبلىتنىڭ ئورنىغا پىيما كىيىشكە مەجبۇرلاپ، كىيىم ئالماشتۇرۇپ بولغىچە تومۇزنىڭ تەرى بىلەن جۇدۇننىڭ زەھرى بۇرنىدىن ئالىدۇ. ياشىرىپ تۇرغان چۆپلەر مۇز ئاستىدا قالىدۇ.

بۇ يەردىكىلەرنىڭ بىردەمدىلا ھۇشىدىن كېتىپ، پۇت ـ قولى ماغدۇرسىزلانغان ھالدا ھۇشىغا كېلىشلىرى، كۆڭلى ئاينىپ

مەززىلىك تائامنى ئاچچىق زەرداپ قىلىپ قۇسۇشلىرى، ئىچى سۈرۈشلەر يولدا كېتىۋېتىپ چۈشكۈرگەندەك بىر خىل تەبىئىي ئادەتكە ئايلىنىپ قالغان.

قوشتىن سۆرەمگە، سۆرەمدىن جۇۋازغا

بۇ ئېغىزدىن كىرىپ ـ چىقىۋاتقانلار دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن كەلگەن ھەر خىل ئىرق، مىللەت، ھەر خىل تىللىق ئادەملەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ رەسمىيەتلىرىنى بۇ تاموژنىدىكى 25 نەپەر خادىمنىڭ بېجىرىشى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار سىمېنا بويىچە ئىشلىگەنلىكى ئۈچۈن، ئون نەچچە ئادەمنىڭ كۈنىگە بەشيۈزچە ئادەمنى تولۇق رەسمىيەت بىلەن يولغا سېلىشى ئېيتماققا ئاسان، قىلماققا تولىمۇ تەس بولغان مۈشكۈل — ئېغىر ئىش ئىدى. مۇھەممەت ئېلى ئادەملەرنىڭ سومكا ـ بوغچىلىرىنى تەكشۈرۈپ بولالماي، بېلى پۈكۈلۈپ، ئۈززۈلۈپ كېتىشىدىغاندەك ئاغرىپ ئۆرە بولالماي قالدى. قەدەم پاسپورت رەسمىيىتىنى يېزىپ بولالماي، كۆزى تورلىشىپ، قولى تارتىشىپ، مۈكچىيىپ قالدى. ئەركىن بولسا ئادەملەرنىڭ كومېدىيە تۈسىنى ئالغان ساختا ـ رەزىل ئويۇنلىرى ئارىسىدا راست ـ يالغاننى پەرق ئېتىپ بولالماي جىلە بولۇپ تېرىكىپ كەتتى. ئۇلار مەيلى قانداق ئىشلارنى قىلمىسۇن، سەن ھامان مۇلايىم، خۇش خۇي بولۇشقا تىرىشىشىڭ، ئۇلار قوپاللىق قىلسىمۇ كۈلۈپ تۇرۇشۇڭ كېرەك. مانا، ھەر خىل تىللارنىڭ ۋاراڭ ـ چۇرۇڭلىرى ئارىسىدا ۋاھىتمۇ ۋېچىرلاپ ھارمىدى. بىر كۈنلۈك خىزمەت تۈگەپ، خۇنجىرابتىكى شاۋقۇن ـ سۈرەنلەر بېسىققاندا تاموژنىدىكى ھەر بىر ئادەم ھەر بىر ئىش ئۇقتىسىدا خۇددى جۇۋازدىن چىقىپ ھالىدىن كەتكەن ئۆكۈزدەك جىمىدە ماكچىيىپ ئولتۇرۇپ كېتىدۇ. ھېچ كىمنىڭ بىر قەدەم ماڭغۇدەك، ھەتتا بىر ئېغىز گەپ قىلغۇدەك ماغدۇرى قالمايدۇ. ئۇلار ئېزىلىپ ئولتۇرۇپ، توختاۋسىز ئېقىۋاتقان تاشقورغان دەرياسىنىڭ تاشتىن ـ تاشقا ئۇرۇلغان شاۋقۇنىنى ئاڭلاۋاتقاندەك، سۈزۈك كۆكتە لەيلەپ يۈرگەن بۇلۇتلارغا، بۇلۇتلارنى ئارىلاپ ئەگىپ يۈرگەن بۈركۈتنىڭ ھەرىكىتىگە تىكىلىپ قالغاندەك ھارغىن، جىمجىت كۆرۈنىدۇ.

بار تۇرۇپ ئاچلىقتىن يىقىلدى

ئاشپەز توختىتۇغا قاراپ بېشى ئايلىنىپ كەتتى. قەدىمكى «قىر ـ چاپ» ئۇرۇشىدەك ئالامان ئىچىدە ـ ئۇرۇلۇپ ـ سوقۇلۇپ، ئۇسۇشۇپ يۈرۈشلەر ئىچىدە ئاشپەز تۇرسۇنجان قايىنامنىڭ قاتتىق بۇيرۇقى بىلەن بارلىق ھۈنىرىنى ئىشقا سېلىپ، كۈنىگە ئۈچ ۋاق تاماقنى ئوبدان ئېتىپ قاچىلارغا، تەخسىلەرگە ئېلىپ قويدى. قانچە قېتىملاپ ئادەم قايىنمى ئىچىگە قىستىلىپ كىرىپ تاماق ۋاقتىنىڭ ئۆتۈپ كەتكەنلىكىنى خەۋەر قىلدى. ئۇ مىڭ تەسلىكتە ئالىمنىڭ يېنىغا بارغاندا ئۇنىڭ توپىلاقتەك ھۆركىرەپ: «ما ئىشنى كۆرمىدىڭمۇ؟» دەپ ئالابغىنىدىن غەققىدە بولۇپ ياندى. «تاماق سوۋۇپ قالدى» دەپ ئەركىننىڭ يېنىغا بېرىۋىدى، ۋاراڭ ـ چۇرۇڭ ئارىسىدا بېشى قېيىپ كەتكەن ئەركىن ئۇنىڭ سوئالىغا جاۋاب بەرگۈدەك بولمىدى. بوغچا، قاپ، يەشىكلەر ئارىسىدا مۈكچىيىپ قالغان ۋاھىتنىڭ يېنىغا بېرىپ: «بەش مىنۇت ۋاقتىڭلارنى چىقىرىپ تامىقىڭلارنى يېۋېلىپ، ئىشنى ئاندىن كېيىن قىلمامسىلەر، بولمىسا يىقىلىپ قالىسىلەر» دېۋىدى، ۋاھىت قىزىقچىلىق قىلىپ: «ئاغزىمىدىكى تاماكىنى كۆرمىدىڭمۇ، قورساقنى ئىس بىلەن تويغۇزۇۋالدىم. بىر نەرسە پاتقۇدەك يەر يوق» دېدى. بىراق ئۇ قەدەمنىڭ يېنىغا ھەرگىزمۇ

يېقىن بارالمىدى. قەدەم ھارغىنلىق چىقىپ تۇرغان كەسكىن ئاۋازى بىلەن ھېلى تاجىكچە، ھېلى ئۇردۇچە سۆزلىمەكتە ئىدى. بىر توپ ئادەملەرنىڭ ئارىسىدىن ئۆتەلمەي تۇرغان ئاشپەزگە قاراپ چېچەن كۆزلىرىنى «ھېلىراق» دېگەن مەنىدە قىسىپ قويىدى. توڭلاتقۇنىڭ ئىچى ھەر خىل قورۇما، قوي گۆشى شورپىسى، توخۇ، بېلىق، مانتا، گۆش نان، ھەر خىل ئېسىل تائاملار بىلەن تولۇپ كەتكەنىدى. بەزىسى يېرىم ئېغىز يېگىلگەن؛ بەزىسى بىر چىشلەم چىشلەنگەن، بەزىسىنىڭ پېتى بۇزۇلمىغانىدى.

ساغلام ئادەملەر ئىدى

ھەر قانداق بەردەم ئادەم بۇ يەردە ئۈچ يىلدىن ئارتۇق ئىشلىگەندىن كېيىن بەدەن ئەزالىرىنىڭ مۇشۇ يەرنىڭ ئاتا قىلىدىغان كېسەللىرىگە قارشى كۈچى ئاجىزلاپ بىر قانچىدىن كېسەللىكنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىۋالىدۇ. بۇ يەردە ئىشلەۋاتقانلارنىڭ — خۇنجىراپنىڭ ئاشۇ يىگىرمە بەش نەپەر ساغلام يىلپىزلىرىنىڭ توقسان پىرسەنتى ئاللىقاچان بۇ يەردە ئالدى يىگىرمە يىل، كەينى بەش - ئون يىل ئىشلىگەنلەر ئىدى. ئۇلار ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە يۈرەك بوغناش، يۈرەك تىقىلمىسى، ئاشقازان، ئۈچەي يوللىرى كېسەللىكى، قان بۇزۇلۇش، چاچ چۈشۈش، نەپەس يوللىرى كېسەللىكلىرىگە گىرىپتار بولغان. دەسلەپ بۇ يەرگە خىزمەتكە كەلگەن ھەر بىر ياش: «ئانىسىنىڭ ئەمچىكىنى قاتتىق چىشلىگەن، جېنىدىن تويۇپ يالدۇرراق كېسەلمەن بولۇپ يىقىلاي دېگەن ئادەم بۇ يەرگە چىقىپ ئىشلىسە بولىدىكەن» دەپ قاتتىق ئازابلىنىدۇ. لېكىن بۇ يەردىكى ياشلار ئارىسىدا ئىنسان ئەڭ ئارزۇ قىلىدىغان لېكىن كەمدىن - كەم ئېرىشكىلى بولىدىغان قىزغىنلىق، ئۈمىدۋارلىق، سەمىمىي دوستلۇق، كۆيۈنۈشلەر، ئادەملەر مۇناسىۋىتىدىكى ھالاللىق بۇ ئازابلارنى تېز ئۇنتۇلدۇرىدۇ. كىمنىڭ چىرايى سولغۇن، روھى چۈشكۈن بولسا، ھەممىسى شۇنىڭ ئەتراپىغا ئولىشىپ جان پىدا بولۇشىدۇ. كىمنىڭ بېشىغا دەرد كەلسە، ھەممىسى ئۇنىڭ غېمىنى تەڭ تارتىدۇ. كىم ئائىلىسىنى سېغىنسا، باشقىلار ئۇنىڭ ئىشىنى تالىشىپ ئېلىۋېلىپ، ئۇنى پاكىز كىيىندۈرۈپ خۇشال ھالدا ئۆيىگە ئۇزىتىپ قويىدۇ.

ئادەملەرنىڭ ھازىرقى ۋايساشلىرى، بەزىدە ھەممىدىن بىزار بولۇشلىرى مۇشۇ ئىنساپ، ئىنسانىي مۇھەببەت، سەمىمىيلىكتىن ئىبارەت كىشىلىك مۇناسىۋەتنىڭ قىممەتلىك بايلىقىنى يوقىتىپ قويغانلىقتىن ئەمەسمۇ؟

ئانامنىڭ جېنىنى ئالغان سەنمىدىڭ

ئالىم 1984 - يىلى شاڭخەي تاموژنا شۆبىۋەسىنى پۈتتۈرگەندە خۇنجىراپ تاموژنىسىغا تەقسىم قىلىندى. ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ يېڭىدىن خىزمەتكە چىقىش ئالدىدا بۇ ياش، كېلىشكەن، قابىل يىگىت مەرھۇم ئانىسىنى ئەسلەپ «ئەگەر ئاتام ھايات بولغان بولسا، ھازىر مېنىڭ ئوقۇش پۈتتۈرۈپ كېلىپ خىزمەتكە قاتنىشىش ئالدىدا تۇرغانلىقىمنى كۆرگەن بولسا، تېپىپ تۈگەتكۈسىز خۇشال بولغان بولاتتى. ھەر قېتىم خۇنجىراپتىن كەلگەندە، ئانامغا تاشقورغاننىڭ سۈزمىسىدىن ئالغاچ كېلىشنى ھەرگىز ئۇنتۇپ قالمايتتىم» دەپ يىغلىۋەتتى. ئۇ، شۇلارنى خىيال قىلىپ ئىختىيارسىز ھالدا ئانىسىنىڭ تەبەسسۇم بىلەن چۈشكەن سۈرىتىگە تىكىلىپ قالدى. «ھازىرقى خۇشاللىقىمنى، سەن بولمىغانلىقتىن كۆڭلۈمنىڭ يېرىملىقىنى روھىڭ كۆرۈۋاتقاندۇ. خۇنجىراپقا بېرىپتۇ، شەھەردە ئىشلىمەپتۇ، دەپ روھىڭ قورۇنۇپ قالمىسۇن، مەن شەھەردە چوڭ بولۇپ، شەھەردە ئوقۇدۇم، ئەمما مەن

ھەيۋەتلىك تاغنى، كەڭرى دالىنى، ياپيېشىل يايلاق، ساپ ھاۋانى ياخشى كۆرىمەن».

— مەن سېنى خۇنجىراپقا ئەۋەتمەيمەن. دادىسى سوغۇق، زەردە بىلەن شۇنداق دېدى. قىزغىن سۆزلەپ كەتكەن ئالىم مىسكىنلىك بىلەن ئاكا - ئۇكىلىرىغا قارىدى. ھەممەيلەننىڭ چىرايىنى جەكسىز قايغۇ، ھەسرەت تۇمانلىرى قاپلىغانىدى. ئالىم ھەيران قالدى.

— نېمىشقا؟

ھېچكىمدىن زۇۋان چىقمىدى.

— ھەممىڭلار خاپىغۇ. مېنىڭ خىزمىتىمگە نارازى بولۇۋاتقاندەك قىلىسىلەر.

— خۇنجىراپتىن باشقا ھەرقانداق يەردە ئىشلىسەڭ بىز خۇشال بولىمىز. ئەمما سېنى خۇنجىراپقا ھەرگىز چىقارمايمىز، — دېدى ئېغىر، كەمسۆز ئاكىسى مۇتەللىپ كەسكىن قىلىپ.

— نېمىشقا؟

— ساپساق خىزمەتكە كەتكەن ئانام ئاشۇ خۇنجىراپتا بۇ ئالەمدىن ۋاقىتسىز كەتتى، — شۇ سۆز بىلەن ھەممەيلەننىڭ كۆزلىرىدىن ياش قۇيۇلدى. ئالىم ئانىسىنىڭ سۈرىتى ئالدىدا قېتىپ قالغاندەك تۇرۇپ قالدى. بۇ تۇيۇقسىز زەربە، تەقدىرنىڭ ئۇدۇل كەلتۈرۈپ قويۇشى ئالىمنىڭ سەبىي يۈرىكىنى قاتتىق بىر مۇجىغان ئىدى. ئۇ خېلى كۈنلەرگىچە قاتتىق جىمىپ كەتتى، ھېچكىمگە گەپمۇ قىلمىدى. ئۆيدىكىلەر ئۇنى خۇنجىراپقا چىقمايدىغان بولدى، دەپ خىزمىتىنى باشقا يەرگە تەقسىم قىلدۇرۇشنىڭ مەسلىھىتىگە كىرىشتى. ئىككى ھەپتە بولدى دېگەن كۈنى ئالىم كېرەكلىك نەرسىلىرىنى ئېلىپ ئۈنسىز ماڭدى.

— نەگە بارىسەن؟

— خۇنجىراپقا!

ئۆيدىكىلەر داڭ قېتىپ تۇرۇپ قالدى-دە، ئۇنى بەس - بەس بىلەن ئەيىبلەپ كەتتى:

— سارالڭ بولۇپ قالدىڭمۇ؟

— ئەقلىڭ جايىدىمۇ؟

— ئانامنىڭ جېنىنى ئالغان قارغىش تەگكۈر يەردە يەنە نېمىدەپ ئىشلىگۈڭ كېلىپ قالدى؟

— بولدى، خۇنجىراپقا بارمىدى، دەپ خىزمىتىڭنى بىكار قىلىۋەتسە مەيلىكى، سېنى ھەرگىز ئەزرائىلنىڭ چاڭگىلىغا ئەۋەتمەيمەن، — دېدى دادىسى تىترەپ تۇرۇپ.

ئالىم بىر ھازا جىمجىت قاراپ تۇرغاندىن كېيىن:

— جېنىم دادا، مەن بىر قاۋۇل ئەركەك. ئانامنىڭ جېنىنى ئالغان سەنمۇ دەپ بىر بارايمىزادى. قېنى، مېنىڭ جېنىمنى قانداق ئالىدىكەن، بىر كۆرۈپ باقاي.

يالۋۇرۇپمۇ، تىللاپمۇ، تەھدىت سېلىپمۇ ئۇنى ھېچكىم نىيىتىدىن ياندۇرالمىدى.

ئۇ خۇنجىراپقا كەلگەندە ئانىسىنىڭ: «جېنىم بالام، كەتكىن، بۇ كۆرۈمسىز سەت يەردىن تېز كەت» دېگەن ئاۋازى ئاڭلانغاندەك بولدى. ئۇ بوغۇلدى، تىنالماي ئازابلاندى. «قېنى، جېنىمنى ئالامسەن» دېدى ئاسمانپەلەك قار - مۇزلۇق چوققىلارغا قاراپ قەھرى - غەزەپ بىلەن تىنىپ. ئۇ ئاخىر يېڭىپ چىقتى. يىللار ئۇنىڭ ئىرادىسىنىڭ بوش ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلىدى.

جانانىدىن كەچكىلى بولماس

خۇنجىراپ ئاموۋتىسىدا ئىشلەيدىغانلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك قېنى قايناپ تۇرغان ياشلار. ئۇلار ئاساسەن توي قىلغىنىغا بىر قانچە يىل بولغان، ئاشىق - مەشۇقلۇقتىن ئىسسىق ئائىلە مۇھەببىتىگە كۆچۈش باسقۇچىغا قاراپ يۈزلەنگەنلەر ئىدى. ئەپسۇس، ئۇلارنىڭ ئىسسىق، ھەممە تەرىپىدىن يېتىلىپ چىقىپ تۇرۇۋاتقان ئۆيلىرىدە ياشلىق ھېسسىياتى نېپىچەكلەپ تۇرغان كۆزىنى، نازۇك چىرايى، بولاق ئىسۆز جانانلىرى بىر

يىلنىڭ سەككىز ئېيىدا ھىجران، سۈكۈت، ئىنتىزارلىق بىلەن كۈن ساناپ، تاغقا تەلمۈرۈپ، كۆيلەۋاتقان كېپىنەك ئىچ - ئىچىدىن قايناپ چىقىۋاتقان ئىنتىلىشلىرىنى بېسىپ ئىمزىنى قۇچاقلاپ ئولتۇرسا، ئۇلارنىڭ ئاشىقلىرى خۇنجىراپ تېغىدا تۇرۇپ، قەشقەر بوستانلىقىدا ئۆزىنى كۈتۈۋاتقان كېپىنەكلەرگە بولغان چىداپ بولغۇسىز مۇھەببەت تەشنالىقىنى بېسىپ، تورۇسقا قاراپ ئۇيقۇسىز كېچىلەرنى ئۆتكۈزىدۇ. بۇ ھەممىدىن بەسى مۈشكۈلچىلىك!

ئۆيدە يالغۇز قالغان چاۋانلار تەنھا خىيال سۈرۈپ ئۇلارنى كۈتۈش بىلەنلا ئۆتمەيدۇ. ئۇلارنىڭ يەنە ئەر كىشى تولۇقلاشقا تېگىشلىك نۇرغۇن ئىشلىرى بولىدۇ. مانا بۇ ئىشلار ئەرلىرى بولمىغانلىقتىن، تەبىئىي ھالدا ئۇلارنىڭ زىممىسىگە يۈكلىنىپ قالىدۇ. خۇشال بولغاندا ئورتاقلىشىدىغان، دەردلىرى سۇنغاندا تەسەللىي بېرىدىغان ئۆمۈر سىرداشى بولمىغانلىقتىن، بۇنداق مىنۇتلاردا يىگىتلىرىنىڭ دائىما ئىسسىقلىق سۈرىتىگە قاراپ كۆزلىرىدىن ئىختىيارسىز سېغىنىش ياشلىرى سىرغىپ چىقىدۇ، بۇ ياشنى يېرىك بۇرۇتلۇق لەۋلەر شۈمۈشى ياكى قوپال يوغان قوللار نازۇك ئېڭەكلەرنى كۆتۈرۈپ تۇرۇپ، يېشىپ تۇرغان كۆزلىرىدە سۆزلىشى، باغرىغا بېسىپ تەسەللىي بېرىشى كېرەك ئىدى. ئەمما ئۇلار ھىجران ئازابى، ۋىسال تەشنالىقىدا بىرى تاغدا، بىرى باغدا ئۆتۈشىدۇ، كۆز يېشى، سېغىنىش، غېرىبلىش، يالغۇزلۇق ئەلەمگە، ئەلەم يارىغا، يارا ئېغىر ئېلىشلارغا ئايلانغان جۇدۇنلۇق كۈنلەرنى ھەر بىر جۈپ كېلىشكەن قىز - يىگىتلەر ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزدى، غەزەپتىن: «تويى قىلىپ بۇنداق يالغۇز ياشىغىچە، تويى قىلماي يېتىملىقنىڭ دەردىنى تارتقىنىمۇ خوپ» دېيىشلەر بولدى. ئەمما، ئۆز مەشۇقىدىن، راستىنلا ئايرىلىپ قېلىشنى ئويلىغاندا يۈرەكتىن قىل سۇغۇرغاندەك ئاچچىق «ئۇھ» چىقتى. چاۋانلار كاللىسىغا ئايرىلىپ كېتىش دېگەن ئاچچىق، كۆيدۈرگۈچ خىيال كەلگىنى ئۈچۈن ئىختىيارسىز ھالدا دېيىلۇق سۈرىتىنى كۆكسىگە بېسىپ، قايتىدىن تاتلىق يىغلاشقا توغرا كەلدى. مانا بۇ تېز، غۇۋا كۆرۈنۈشلەر خۇنجىراپتىكىلەرنىڭ ئورتاق مۇھەببەت خاتىرىسى بولۇپ قالدى.

بالىلىرى ياتسىرايدىغان دادىلار

خۇنجىراپ تاموژنىسىنىڭ يىگىتلىرى بىرلا ۋاقىتتا توي قىلمىغان بىلەن ھەممىسىنىڭ تاغقا چىققاندىن كېيىن توي قىلغانلىقى بىر پاكىت. مانا بۇ پاكىت ئۇلاردىكى ئورتاق بىر سەرگۈزەشتىنى تۆرەلدۈرگەن. يىگىت تويىدىن كېيىنكى شېرىن ئاينىڭ بىرىسىدىن كۆپرەكىنى تاغدا — مىگتېكە داۋىنىنىڭ بېشىدا ئېسىلىپ تۇرغان كۆك ئاسمان، تولۇنئاي، يۇلتۇزغا قاراپ ئۇيقۇ كەلمەي، ھىجران ئازابىدا تاشتا ئولتۇرۇپ، ئازابنى ئاچچىق ھاراق بىلەن قوشۇپ يۇتۇپ، دۇنيانى ئۇنتۇش بىلەن ئۆتكۈزىدۇ. نازۇك جانان بولسا، سۈرىتى پەردىلىك چىمىلدىق ئىچىدە كېچىچە يىگىتىنىڭ ياستۇقىنى قۇچاقلاپ، ئۇنىڭدىن قالغان پۇراقنى ھىدلاپ، ئالدىنقى شېرىن ئاخشامنىڭ لەززىتى بىلەن ھازىرقى تەشنالىقنىڭ ئازابىدىن تۆكۈلگەن ياشتا ياستۇقنى ھۆللەپ، ئۇيقۇسىزلىقتىن كۆزلىرى قىزارغان ھالدا چاندۇرماي ئىشقا ماڭىدۇ. ئۇلار شېرىن ئاينىڭ قاچان باشلانغانلىقى بىلەن ئاخىرلاشقان - ئاخىرلاشمىغىنىنى بايقاپ بولغىچە، تۇنۇگۈن تېخى ئۆزلىرى شوخ باللار تۇرۇپ، بۈگۈن دادا بىلەن ئانىغا ئايلىنىپ قېلىشىدۇ. ئۇلار ئاشۇنداق ياشىسا شېرىن ئايلىرى، بەلكىم نەۋرە كۆرگىچە تۈگىمەس.

خۇنجىراپ ئەزىمەتلىرى ئاياللىرىنىڭ

Altun0q

ھامىلدار بولغان چاغلىرىنى بىلگەن بىلەن ئۇلار سىزنىڭ ئازابىي تارتقان كېچىلىرىدە يېنىدا بولمىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ دادا بولغانلىقىنى بىلگەن بىلەن، ئاياللىرى ئاچچىق تولغاق يەپ تۇغۇت ئازابىي تارتىۋاتقان مىنۇتلاردا خۇنجىراپتا بولدى. كېچىلەردە بالا ئاغرىپ قالغان چاغلاردا يالغۇز ياش ئانا بالىسىنى پەپىلەپ، يۆگەپ، يىغلاپ دوختۇرخانىدا ئۇيقۇسىز يۈرگەندە، بۇ دادىلار تاغدا - قار — شۇۋىرغان، ھاۋاسىز يەردە ئۆز بۇرچىنى ئادا قىلىش بىلەن بولدى. شۇنداق قىلىپ، بالىلارغا تىل چىقتى:

— ئاپا، دادام قېنى؟

— داداڭ تاغدا.

— تاغدا نېمە ئىش قىلىدۇ؟

— ئىشلەيدۇ.

— نېمىشقا بۇ يەردە ئىشلىمەيدۇ؟

— داداڭنىڭ ئىشلەيدىغان ئىشى تاغدا، بالام.

— قاچان كېلىدۇ؟

— دەم ئېلىش بولغاندا.

باشقا دادىلار كېچە - كۈندۈز بالىلىرى يېنىدا بولدى. ئۇلارنى باغچىغا، يەسلىگە، چوڭ دادىلىرىنىڭ يېنىغا ئاپاردى؛ يەكشەنبىدە، ھېيت - بايراملاردا بازارغا ئويناتقىلى ئېلىپ چىقتى. لېكىن بۇ دادىلارنىڭ بالىلىرىغا بۇ ئىشتا ئاتىلىق مېھرىنى يەتكۈزۈش پۇرسىتى بولمىدى. بۇ دادىلار ئۆيگە كەلسە، بالىلىرى سېغىنىپ ئالدىغا يۈگۈرۈپ چىقماستىن، ئانىسىنىڭ كەينىگە مۈكۈۋالىدۇ ياكى سىرتقا قاچىدۇ. دۇنيادىكى كۆڭۈل يېرىمچىلىقى ئىچىدە دادا بىلەن بالا ئوتتۇرىسىدىكى ياتسىراشتىن ئارتۇق كۆڭۈل يېرىمچىلىقى بولماس.

— بالام، قاچما. سېغىنغان داداڭ كەلدى.

— ياق، ئۇ دادام ئەمەس، ئۇ دېگەن ئۇزاقتا كېلىدىغان ئاكاش.

ياش ئەر - خوتۇنلار ئەپسىز ھالدا بىر - بىرىگە قارىشىپ قېلىشتى. بالا دادىسىغا ھەم ئاپىسىغا ئوخشايدىغان بۇلاقتەك سەبىي كۆزلىرىنى ھەم ئانىسىغا، ھەم دادىسىغا تىكىپ چىرايلىق ئاغزىنى يۇرۇشتۇرۇپ:

— ئاكا، ماڭا نېمە ئەكەلدىڭ؟ — دەپ سورىدى.

ئۆز بالىلىرىدىنمۇ چارى

خۇنجىراپ تامۇژنىسى ھەر يىلى مۇقەددەس جايغا بېرىپ پەرزنى ئادا قىلىپ كېلىدىغان بىر مۇنچە ھەج تاۋاپ قىلغۇچى ئاتا - ئانىمىز، ئاكا - ئاچىلىرىمىزنى ئۇزىتىدۇ، كۈتۈۋالىدۇ. بىر كۈندە تۆت پەسىل ئۆزگىرىدىغان بۇ قاقاس جايدا ھەر بىر ئادەم مىڭ ئۆلۈپ تىرىلىدۇ.

ھەج تاۋاپقا ماڭغانلارنىڭ زور كۆپچىلىكى بۇ دۇنيادىكى ۋەزىپىسىنى ئاساسەن تۈگىتىپ بولۇش ئالدىدا تۇرغان ياشىنىپ قالغان بوۋاي - مومايلار بولۇپ، ئۇلار يالغۇز خۇنجىراپقىلا مېھمان ئەمەس، بۇ دۇنيا ئۈچۈنمۇ تەۋەررۈك مېھمانلار ھېسابلىنىدۇ. ئۇلاردا قىبلىققا قەدەم قويغاندا بولىدىغان ئاجىزلىققا چاپلاشقان ھەر خىل كېسەللەر بۇ يەردە تېخىمۇ ئەدەپ كېتىدۇ. ئۇلار قىينىلىپ، ئېغىر، ئاجىز قەدەملىرىنى تەستە باسقان چاغلاردا تامۇژنىدىكى ئەزىمەتلەر ئۇلارنى يۆلەشتۈرۈپ ماڭىدۇ. ھۇشىدىن كەتكەنلەر، تىنالماي، ئېسىلىپ، كۆكىرىن كەتكەنلەرنى دەرھال يۈدۈپ داۋالاش پونكىتىغا ئاپىرىدۇ. ئاندىن ئۇلارنىڭ تامۇژنا رەسمىيەتلىرىنى بېجىرىش جەريانىدا يۈكلىرىنى كۆتۈرۈشۈپ، ماشىنىغا بېسىشىپ بېرىدۇ. بۇ چاغدا بوۋاي - مومايلار ئاللاغا بولغان چوڭقۇر سېغىنىش بىلەن بۇ ياشلارغا ساغلاملىق، ئۇزۇن ئۆمۈر، بەخت تىلەپ كۆزلىرىگە ياش ئېلىپ دۇئا قىلىدۇ. يىگىتلەر ئۆزلىرى ئىچىدىغان قىزىق چايلارنى

ئۇلارغا تەگلىگەندە، خىزىر سۈپەت بوۋايلار، پەرىشتىدەك مومايلار بۇ يەردە ئۆز ئوغۇللىرىنى كۆرگەندەك بولىدۇ.

زەھەرلىك چېكىملىك ئالۋاستىلىرىنى تۇتۇش

1991 - يىلى 6 - ئاينىڭ 4 - كۈنى چەت ئەلدىكى زەھەرلىك چېكىملىك ئەتكەسچىلىرى سودا گۇرۇھىنىڭ قارا قوللىرى تەرىپىدىن بىر كىلو خىروئىننى ئېلىپ چېگرىدىن كىرگۈزۈش ئۈچۈن ئېلىپ مېڭىلغانلىقى ھەققىدە جىددىي مەخپىي خەۋەر كەلدى. خۇنجىراپ تاموژنىسىدىكىلەر جىددىيلىشىپ قالدى. بۇ كۈنى ھاۋانىڭ ئەلپازى ئىنتايىن يامان بولۇپ خۇنجىراپ دالىسى، پىلال تاغلىرى، مىڭتېكە داۋىنى، ھەيۋەتلىك قارلىق چوققا، مۇز تاغمۇ قارا تۇتەك ئارىسىدا كۆرۈنمەي قالغانىدى. دەسلەپ ئاھايىتى قويۇق قار ياغدى، ئاندىن بوران ئارىلاش جۇدۇن بولۇپ شىددەتلىك شۇۋرغانغا ئايلىنىپ كەتتى. قاينام ئىمارەتشاھ كېچىدە ئۆزمەي تاماكا چېكىپ ئەتە بولىدىغان ئىشلارنىڭ ھەر بىر ئىنچىكە ھالقىلىرىغىچە ئىشنى قانداق باشلاش، قانداق قولغا ئېلىش كېرەكلىكى ھەققىدە باش قاتۇردى. خىروئىننىڭ ئېلىپ چېگرىدىن كىرىدىغانلىقىدىن ئىبارەت ئىشەنچلىك ئاخبارات پاكىتقا ئايلاندى. خىروئىن ئەتكەسچىلىرى ئۈستىگە كېلىپ كۆزىمىزنى باغلاپ، بىزنى ئازدۇرۇپ كەتسە قانداق قىلغۇلۇق. ئۇ قازاندەك قارا، جۇت قاپلىغان دېرىزە سىرتىغا قاراپ ئۆزمەي تاماكا چېكىپ ئەتىكى ھەرىكەتنىڭ مۇكەممەل پىلانىنى ئۆز كۆڭلىدە پىشۇرۇپ چىقتى. سۈبھىدە تاموژنىدىكى بارلىق خادىملار تولۇق تەييارلىق بىلەن سەپراس بولدى. قاينام ئىمارەتشاھ ئىخچام، قىسقا سۆزلىدى:

— بۈگۈن خۇنجىراپ تاموژنىسى تارىخىدىلا ئەمەس، پۈتۈن شىنجاڭ تاموژنا تارىخىدا تۇنجى قېتىملىق ئەڭ چوڭ زەھەرلىك چېكىملىك دېلوسى مۇشۇ يەردە يۈز بېرىش ئالدىدا تۇرۇۋاتىدۇ. ھەر بىر ئادەم ئۆز مەسئۇلىيىتىنى شەرتسىز ئورۇندىشى لازىم. كىمكى قىلچە بىخەستەلىك قىلىدىكەن، پارتىيە ئىنتىزامى، دۆلەت قانۇنى بويىچە قاتتىق بىر تەرەپ قىلىنىدۇ. ئەگەر بۇ دېلو پاش قىلىنمىسا، خۇنجىراپ تاموژنىسى ئېغىر مەسئۇلىيەتسىزلىك خاتالىقى ئۆتكۈزدى، دەپ قارىلىپ جازاغا تارتىلىدۇ...

ھەر بىر ئەزىمەت بەلگىلەنگەن نۇقتىلار بويىچە قاتتىق كونترولدا تۇردى. بۈگۈن بۇ يەردىن ئىككى يۈز مېھمان ئۆتىدۇ. خىروئىن زادى كىمدە، قەيەردە؟ ھەر تەرەپلىمە كۆزىتىش، ئورتاق تەھلىل قىلىش ئارقىلىق دەسلەپكى قەدەمدە ئۈچ گۇمانلىق نۇقتا بېكىتىلدى. تېخىمۇ ئىنچىكە مۇھاكىمىدىن كېيىن بەش ئادەم رەسمىي گۇمانلىق دەپ ھۆكۈم قىلىنىپ قاتتىق تەكشۈرۈلدى. خۇنجىراپ ئەزىمەتلىرى ئازماي توغرا دىئاگنوز قويغانىدى. بىرى، 450 گرام خىروئىننى يوتىسىغا، يەنە بىر شېرىكى 590 گرام خىروئىننى بېلىگە باغلىۋالغانىدى. قالغان ئۈچ ئادەمدىنمۇ بىر مۇنچە ئەتكەس ماللار تېپىلدى. ئۇلار مۇۋەپپەقىيەت قازاندى. دۆلەت تاموژنا باش مەھكىمىسى بۇ غەلىبىنى تەبرىكلەپ خۇنجىراپ تاموژنىسىغا «مەملىكەت بويىچە ئىلغار تاموژنا» دەپ نام بېرىپ تەقدىرلىدى.

ۋەتەنگە شۇڭقار كېرەك

ۋەتەنگە ئەلۋەتتە شۇڭقار كېرەك ئىدى. ئەپسۇس، ئۇرغۇن شۇڭقارلار ئادەملەرنىڭ رەھىمسىزلىكى تۈپەيلى ئۆز ۋەتىنىدە ياشاش ھوقۇقىدىن مەھرۇم بولدى.

بىزنىڭ ئادەملىرىمىز تەڭرىتاغلىرىنىڭ چوققىلىرى، تارىم ۋادىسىدىكى ئىپتىدائىي

توغراقلىقلاردا ياشاۋاتقان چىرايلىق شۇڭقارلارنى مەخپىي ھالدا تۇتۇپ، ئازغىنا پۇل ئۈچۈن چەت ئەللىكلەرگە ساتتى. بولمىسا، چەتتىن كەلگەن ئەتكەسچىلەر بۇ زېمىندىن ھەرگىزمۇ شۇڭقار تۇتالمايتتى. شۇلار بىزنىڭ نادان خەلقىمىزنىڭ پۇلغا ئامراقلىقىدىن پايدىلىنىپ ۋەتەن ئاسمىنىدا ئەركىن پەرۋاز قىلىپ يۈرگەن قىممەتلىك شۇڭقارلارنى تۇتقۇزۇپ ئېلىپ كەتتى. خۇنجىراپ تاموژنىسىدىكى ئەزىمەتلەر چايدان، ئۇنتالغۇ قاپلىرىغا، يەشىكلەرگە بەتنىت قىلىپ ئېلىپ مېڭىلغان 97 دانە ئېسىل شۇڭقارنى چەت ئەللىك ئەتكەسچىلەرنىڭ چاڭگىلىدىن قۇتقۇزۇپ، ۋەتەن زېمىنغا قايتۇرۇپ بەردى.

مەڭگۈ يېڭى گىلەم

ئۇنى قانچىلىغان ئەسىرلەر داۋامىدا ئاتا-بوۋىلىرىمىز ئەجدادلار تەۋەررۈكىسى، بۈيۈك ھۈنەر - سەنئەت مىراسى سۈپىتىدە بىزگە قالدۇرۇپ كەتكەنىدى. پۇلدىن ئىبارەت بىز مەڭگۈ تويمايدىغان بۇ شېرىن نىجاسەت ئەقلىمىزنى بۇلغاپ ئۇنى چەت ئەللىكلەرگە، بىزگە جىق كۆرۈنگەن ئاز پۇلغا ساتقۇزدى. كوچىلىرىمىزدا سۆرۈلۈپ يۈرگەن چەت ئەللىكلەرنىڭ ئىشىكلىرىمىزدىن خاتىرجەم ئۆتۈپ كىرىپ كونا گىلەمگە تەڭلىگەن پۇللىرى ئاستىدا بىرمۇنچىلىغان نارەسىدىلىرىمىزنىڭ بۇلغانغانلىقى، بوۋىلىرىمىزنىڭ روھىنى ساتقانلىقىمىز ئۈچۈن بىزگە بېرىلگەن ھەق جازا ئىكەنلىكىنى قانداق ئويلىماق بولاركىنتاڭ؟

كوچىلىرىمىزدىن نۇرغۇن كونا گىلەملەر يىغىپ كېتىلدى. كونا گىلىمىمىز بارلاردىن ساتمىغانلىرىمىز قانچىلىكتۇ؟ نۇرغۇن گىلەملەر چەت ئەللەرگە ئېلىپ چىقىپ كېتىلدى. تاموژنا ئەزىمەتلىرى ئاشۇ ئەڭ قىممەتلىك، دۇنيادا كەم ئۇچرايدىغان، ئەمما مەڭگۈ يېڭى تۇرىدىغان گىلەمدىن 136 پارچىنى تۇتۇپ قالدى.

دۇنيادىكى ئەڭ ئۇلۇغ قولىيازما بىزدە

ھازىر دۇنيادا مۇقەددەس كالامىمىز قۇرئانى كەرىمنىڭ ئەڭ بالدۇرقى قولىيازمىسىدىن ئاران بەشى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈچىسى بىزنىڭ يۇرتىمىزدا. ئۇ دۇنيا ئىسلام تارىخىدىكى شۇنداقلا ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىسلام تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى قىممەتلىك ئەڭگۈشتەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دۇنيادىكى نۇرغۇن ئىسلام ئەللىرى، ئالىملىرى، ئۆلىمالىرى ئۇنى بىر كۆرۈشنى، ئىمكان كەلسە قولغا چۈشۈرۈشنى بەك ئارزۇ قىلىدۇ. ئاتا-بوۋىلىرىمىز ئۇنى جانلىرىدىن كېچىپ ساقلاپ كەلدى. شۇ قولىيازمىنىڭ بىرسى چەت ئەلگە ئېلىپ چىقىپ كېتىلىش ئالدىدا خۇنجىراپ ئەزىمەتلىرىنىڭ قولىغا چۈشتى.

قار كۆچكەندەك بېسىپ كەلدى

خۇنجىراپ تاموژنىسىدىن كىرىپ - چىقىۋاتقانلار ھەر خىل مەقسەت - مۇددىئادا بىلەن دۇنيانىڭ ھەر يەرلىرىدىن كەلگەن ھەر خىل ئىرق، مىللەت، دىن، قەبىلىلەرنىڭ ئادەملىرى بولۇپ، ئۇلار ئىچىدە قارا قوللار، سودىگەرلەر، ئەتكەسچىلەر، تەۋەككۈلچىلەرمۇ بار. شۇڭا، تاموژنىدىكى ھەر بىر ئادەم ھەر قانچە مۇشكۈلچىلىك، جىددىيلىك، ئاۋارىچىلىق ئىچىدە ياشىسىمۇ، ئىش بېجىرىشتە پرىنسىپچان، ئادىل، ئىشتىدا پاك بولۇپ، ھامان ئىنتايىن سەزگۈر تۇرۇشى كېرەك. بۇ يەردە ھە دېسىلا ئالتۇن ئۈزۈكلەر، ئالماس كۆزلۈك بىليانتلار، سىرلىق پارقىراپ تۇرغان كۆزلەر ئۇلارنىڭ مۇداپىئە ئىستېھكامىغا ھۇجۇم قىلىپ، ماللىرىغا باج ئالماسلىققا، ئەتكەس ماللارنى ئۆتكۈزۈۋېتىشتا كۆز سالماسلىققا ئۈندەيدۇ. ئالتۇن جابدۇقلار ئۇلارنىڭ روھىنى ئەسىرگە ئالالمىغاندا، يوغان، ھوپۇرلۇق قوللار

نومۇسنى قايرىپ قويۇپ، شارائلاپ تۇرغان ئامېرىكا دۆلىتىنى تەڭلەيدۇ. ھەتتا يانچۇغىغا تىقىپ قويۇشقا تۇرۇنىدۇ. ئادەتتىكى خادىملارنى باش ئەگدۈرمەي، ھەرقايسى بۆلۈم باشلىقلىرى ھەتتا تاموژنا باشلىقلىرىغا تۇرۇلۇپ - تۇرۇلۇپ كىلىشكە باشلايدۇ. ئەمما ئۇلار قانداق كەلگەن بولسا يەنە شۇنداق قايتىشقا مەجبۇر بولىدۇ.

ئەمەلدارلار باغىقى

باج ئېلىشقا ئېگىشلىك ھەرخىل ماللارغا قانۇن بويىچە باج قويۇلۇپ، پارا بېرىش ئاقسىنىدىن كېيىن، باج تۆلىگىنىچە تۇتۇپ تۇرۇلىدى؛ ھەرخىل ئەتكەس ماللار تۇتۇپ قېلىنىدى. پارا بېرىش بولىنى تاللىغان كىشىلەر تاموژنىدىن پارا يولىنى ئاچالىغاندىن كېيىن خام تاما، ئۆمۈچۈك تورىدەك مۇناسىۋەت يوللىرىغا ئەگىشىلىك بىلەن ئېتىلىپ، تەرەپ - تەرەپلەرگە پېتىراپ دىپلوماتىيە ئۇرۇشى قوزغىدى. تاموژنىدىكىلەرنىڭ دادىلىرى، ئانىلىرى، تاغىلىرى ھەتتا ئاۋۇ نازۇك دىلبەرلىرىنى ئارىغا قويۇش مەقسىتىدە ئېلىپ كەلگەن مال ئىگىلىرىگە ئۇلار سەۋرچانلىق، چىدام، يۈزسىزلىك بىلەن قانۇن تىلىدا مۇلايىم گەپ قىلىپ تۈگىگانلار ئارىسىدا ئاپا - ئەنگە، سىپسىق گەپكە قالدى. دىپلوماتىيە ئۇرۇشى بۇنىڭلىق بىلەن تۈگىمەي ئەكسىچە تېخىمۇ زور قۇربان بېرىشلەرگە دۇچ كەلدى. ۋىلايەتنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرى، ناھىيىلەر ھەتتا ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك چوڭ ئەمەلدارلار «خەلقپەرۋەر» بولۇپ، «خەلق تەرەپتە تۇرۇپ» تاموژنا بىلەن دىپلوماتىيە ئۇرۇشىغا قاتناشتى. ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنىڭ سىلىق بىشارەت، مۇلايىم تەھدىت تىللىرىدا يېزىلغان باغاقلىرى خۇنجەراپقا قاردەك ياغقىلى تۇردى. باغاقلاردىكى ھۆرمەتلىك ئىسىملار ھەممەيلەننىڭ كۆزلىرىنى چەكچەيتىپ، بۇژ - بۇژ تەرلىتىۋەتتى، مال ئىگىلىرى ئۇلارنىڭ ئالدىدا غالىبلارچە كۈلۈپ تۇردى. بۇ كۈلكە «ئالتۇن، دوللار سەن ئەخمەقلەرگە لازىم بولىدىغان بىلەن...» دېگەن مۇزىكىدەك تەكتىنى، تەسەۋۋۇر قىلىش تەس كۈلكە ئىدى. خۇنجەراپ ياپيېشىللىرى بۇغلار ئەخمەق قىلىپ ئورۇۋقسىز قالغاندەك ئۇيان - بۇيان تېپىرلاپ قېلىشتى. شىرە ئۈستىدىكى دۈۋىلىنىپ تۇرغان باغاقلار قاراپ ئۇزمەي تاماكا شوراپ، كۆزلىرى قىزىرىپ كەتكەن قاينام ئىمارەتشاھ كۈلۈمسىرەپ ئورنىدىن تۇردى-دە:

— ھەممىڭلار سىرتقا چىقىڭلار! — دەپ سىرتقا ماڭدى. باشقىلار ئۇنىڭغا ئەگەشتى. ئۇ ھەيۋەتلىك مۇز تاغقا ئېگىمكى بىلەن ئىشارەت قىلدى:

— بىز دەل ئۇنىڭ يىلتىزى ئۈستىدە ياشاۋاتىمىز. ئەسىرلەردىن بۇيان ئۇنى ھېچكىم، ھېچقانداق مەخلۇق ھەيبەتمە قىلىۋېتەلمىدى. بىز ئۇنى ئۇستاز تۇتساق دەيمەن.

قاينامنىڭ خاتىرجەم كۈلكىسى بىلەن خۇنجەراپ ئەزىمەتلىرىنىڭ چېھرىسىدە غالىبانە تەبەسسۇم پەيدا بولدى.

خاتىمە

خۇنجەراپ ھەققىدىكى گەپ تېخى تۈگىگىنى يوق. مىليونلىغان ئادەملەر تولىمۇ ئۇززۇن يوللارنى بېسىپ، بۇ «ۋىپەك يولى» ئېغىزىنى كۆرۈپ كېتىۋاتىدۇ. خۇنجەراپ ئېغىزى، قۇرۇم تاغلىرى، مۇزتاغ ئاتا، مىڭتېكە ئېغىزى ئەسىرلەرنىڭ تىرىك گۇۋاھچىسى بولۇشتىن قالغىنى يوق. بىزنىڭ ئادەملىرىمىزنىڭ مۇخ يولىدىكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ «بۈيۈك كارۋان يولى» ئۈچۈن قانداق ئىز سالغانلىقىنى كۆرۈپ كېلىشنى ئۈتۈنىمەن. ئۆزىمىزنى بىلىدىغاندەك، بۇ يەرنى بىلمەسلىكىمۇ بىر بەختسىزلىك، خالاس.

1982 - يىل سېنتەبىر ئوكتەبىر، قەشقەر

توك كېتىدۇ

ئابدۇللا ساۋۇت

توك ھەققىدە شېئىر يازدىم، باشلاش ھامان توك كېتىدۇ،
بارمۇ بىردە سەۋەن ماكى ئېمىر گۇناھى توك كېتىدۇ.
قاراڭغۇدا زار قاقشاپمىز چىقىپ كۆپ ئاھ توك كېتىدۇ.
ئاللا ئىگەم بۇنداق توكنا بەرسۇن ياداھ توك كېتىدۇ،
توك كەلسىمۇ دېگەن دۇئالار دولقۇن ئاگاھ توك كېتىدۇ.

بەچچە مىڭ كوي خەجلەندۇق بۇ توكقا بىز ئاسىي بولۇپ،
يولنى كۆرگەندە شۇ توك دىندىن، ئىمانى سالىن بولۇپ،
قاپشىلىر بىرمۇ شۇ توكقا زەپ دەلى لايىق بولۇپ،
ئەمسە ھېلىقى، تەھدىتكە ئۇنىمەك ئۈچۈن سادىق ولۇپ،
ئەمەلسى يۈزدى بۇ توك دولقۇن ئاگاھ توك كېتىدۇ.

بەچچە يەرنى كولىدۇق، كەلدۇق ئاغا بۇزۇپ ئاداپ،
مىلق جايدا ئارتتۇق تۆپتۆز، زىدىمۇ رەڭدار سېتالاپ،
تۈۋى شەھەردە، كوچىلاردا لامپا ئاستىدا يېتىپ،
توكمۇ كەلدى، نۇر - پورۇقلىرى كەنتى، ئەرياندا تاراپ،
ئاللىقاچان بىر كەم دېسە، دولقۇن ئاگاھ توك كېتىدۇ.

ۋە لېكىن نۇر ھادىسى ئاخىچە ئۇرۇپقىدا بارمىدى،
كەتسە توك، دېيىشىق يەنە، توك بار، يېراقتا بارمىدى،
بارسا ئەشىغەرگە دەرياغا يا توققۇزاقتا بارمىدى،
مەبلى بىر رەت كەتسە توك، ئىككى سائەتتا بارمىدى،
ئاشتى جەكتىن بۇ سادا، دولقۇن ئاگاھ توك كېتىدۇ

بىر ئۈچۈن كېلىمەيمىز توك، دەپ ئالىمىز دۇرمەك سوئال،
دېگەن جاۋاب كەلمەي تۇرۇپ، ئۇندە پېسى ئالىي سېيال،
يىغىلدۇق بىر قېتىم دارا ئىنتى، بۇ توكقا ئەلال،
دېيىشىپ توكمۇ يەيدىكەن ئۇزى، داغ، كۆرۈنچ ھەم جاۋۋا ھال،
قانمىسا شۇ ئېھتىياج دولقۇن ئاگاھ توك كېتىدۇ.

چارە تاپتۇق كەتسە توك بىرمۇ يوقۇرىدىن ئارقىدىن،
ئىزدىدىن كېچىتۇق، كۆزۈم، ئاپلارنى بەردىن ئارقىدىن،
توك ئۈچۈن ئوغرى دەپ چاپان، ئەنسە كۆزى ئۇرۇقىدىن،
كەلسە توك، بولدۇق خۇشال، كۆڭۈل ئەگەر بولمىسا قارقىدىن،
بولمىدى ئەرگەشكە زارى، دولقۇن ئاگاھ توك كېتىدۇ.

دوپ توختۇپ تۆۋراپ توكچىتو جىپ - يىكايتىلغ چاقلىرى،
كەنتنى يۇرتنىڭ بېھساپ باغاتۇي جىگدە، قاقلىرى،
ئالمىدى يالاقچىلىق ئۇل ھەم بېلى، پاچاقلىرى،
شۇنچە بەرسەڭ سەمرىمىدى توكنىڭ يەنە قورساقلىرى،
دەيتۇ دوغقۇن... بولمىسا، بولۇڭ ئاگاھ، توك كېتىمدۇ.

گەر بېرىپ ئالساق قورۇق،دەشتەم بېرىپ ھەيدەيدىكەن،
ئۇنى بەرسەڭ، بۇنى بەرسەڭ، يەنە بەرسەڭ دەيدىكەن،
دۆت ئەنەنىمىز، بىلمىدۇق توكمۇ نېمى دۆڭ بەيدىكەن،
قوشمىسى يۇقما ئۇلاي سىر زەررە توك كەلمەيدىكەن،
كۆپ ئۇلاي ناپىمانمۇ نەس، بولۇڭ ئاگاھ، توك كېتىمدۇ.

توخۇسىنى توك بىكەچكە قانچە ئىبرا دولدى گۆم،
ئەندى قانداق قىلغۇلۇقتۇ؟ بەرمىسەڭ توكتا توختۇم،
نەپ ئېلىش بوپقالدى توكتا ھەر قاچان ئادەت . ئۇددۇم،
قالدى سىردىن ئالمىغان ئاغىز ئاشۇ ئۇيراق ھەممە قۇم،
ئۇنى بەرسەڭمۇ، لېكىن... بولۇڭ ئاگاھ، توك كېتىمدۇ.

كېتىمدۇ توك دەۋېرىپ توكنى خىلىپ قويدۇم خاپا،
كېلمىدۇ دەي، كەلسە توك دوللاردا مارغىماستىن ساپا،
كەلدى راستە، كەلدى، بۇ توك، باركەن بۇ توكتا جىن ۋاپا،
كەلدى، ۋالاپ، قىلدى شۇئان، ئۆچتى ماغا، قىلماڭ ساپا،
ۋالاپ قا ئەتتەمدى ساقلىماي بولۇڭ ئاگاھ، توك كېتىمدۇ.

بەنە شۇ توك بوغۇزى ئىلسام بۇ تېكىرىمنى داۋام،
شائىر مۇۋات - ۋات ئەتكەن دەپ رەنجىمەڭلار خالىمۇ - ئام،
بولمىدى توك توغرىلىق قىلماقچى بولغان سۆز تامام،
سوكنى دەپ ھەر خىل بۇيۇم ئالدىم ئۆيدۈمگە، بوق چالام،
ئۇنىمىدىم، دوستلار دېسە بولۇڭ ئاگاھ، توك كېتىمدۇ.

ئاخشا ئاڭلاي دەپ سېلىپ ئۇنئالغۇغا سىر لېنتا كەر،
باسقىنىمدا ۋئاللا يارەي، ياگرىماي شوخ شۇ قەدەر،
ئۇگىمەي دۇئاي دادىيە توك ئىپپىدە قاچقاي بەدەر،
ئاڭلىماي بىر ناخشىنى باشتىن - ئاياغ، كەچ يا سەھەر،
ئۆز - ئۆزۈمگە ئېيتتىم مەن، بولۇڭ ئاگاھ توك كېتىمدۇ.

خوش ئىدىم قىممەت باھا كىرئالغۇنى ئالغان چېغىم،
بەك ئاسان يۇماق دېدىم ئەتتان - چاپان سالغان چېغىم،
چۆرگىلەپلا قالدى توختاپ زوتلىنىپ تۇرغان چېغىم،
كەلدى توك، داسقا چىلاپ كىرنى يۇيۇپ بولغان چېغىم،
كەلمىگەي كېتكەندە دەل، بولۇڭ ئاگاھ توك كېتىمدۇ.

توڭلىماي توڭلانغۇدەر گۆشلەر سېسىپتۇ، ئەت چىرىدى،
توك ئۇچاق ھەم توك كاۋاپدان بوپ ياستى، تۇختىدى،
دات بېسىپ توك دەزمەللى داشقانلا زەيمۇ تۇختىدى،
توك يوق بارچە سەرەمجان خىرمىشىدىن توختىدى،
كەلسە توك خوش بولىمەن، بولۇڭ ئاگاھ توك كېتىمدۇ.

مېلىپۇدرور باشلانسا كەچ دىققەتتە ئاڭلايمىز ھەۋەر،
توك كېتىپ قالغاندىمۇ ئېكراندا ئاشلايمىز نەزەر،
ئەككى سائەت كۆتىمىز ياسنۇقتا ئاخىر باش تېگەر،
توك كېلەر، ئۆچەر - قېتىپ قالغاندا دەزدىن سىغمۇەر،
بەنە نالە ئاقتان چېغ، بولۇڭ ئاگاھ، توك كېتىمدۇ.

كەتتى توك، قايناپ قازان پىشقان چېغىدا ئاش - تاماق،
چوكنى تۇتتۇم لېكىن تۇتمايتىمەن سۇندى داۋاق،
بەزى گۆش توغراپتىمۇ قوللارىمنى كەسكى پىچاق،
تەپچىپ رەت چېتتى چېدەل، تۇرۇلدى مەش ھەممە ئوچاق،
ئۇلشى كۆيدۈزدە ئېچتى، بولۇڭ ئاگاھ، توك كېتىمدۇ.

جابدۇنۇپ كەلسەم زىيابەتكە، ناشما دارىن ئېلىپ،
يورۇماس زالمۇ روشەن دوكىلىق كۆپى ئاچىر كېلىپ،
دەسسىدىم دەپ روسىماي يۇتقا يۇتتۇم دەسسەپ سېلىپ،
ۋەنجىگەن يار كەتسە مەن مەبدان ئارا يالغۇز قېلىپ،
كۆپ خىجىل بولدۇم ئەمەس، بولۇڭ ئاگاھ، توك كېتىمدۇ.

مەيلى ئاچىر بولسا بۇ توك، لاپ قىلىپ ئۇچقەن يامان،
دايقارالغۇ زالدا قىرغا ئېيتىپ سۆيگەن يامان،
ئارقىدا - ئوۋرمان ئامان سۆرەپ ئېلىپ كەتكەن يامان،
زال قۇرۇق، كەلگەندە توك، تارىسپ ئىزا ئۆلگەن يامان،
ئام ئەمەت رەسۋاچىلىق، بولۇڭ ئاگاھ، توك كېتىمدۇ.

كەتسە توك، چىققاي دەرار كىرىشتىن ھەم ساقچىماي،
باشقى يۇرسەت ئەپكىلەر تون توغرىغان ئالدامچىماي،
مال قۇلران بولغىلى دېدۇق سىر ساقچىمىز دا چالچىماي،
مال بوقالدى، چەمەدى ئوغرى قولى ئارقامچىماي،
ئۇندە ھوشيارلىق كېرەك، بولۇڭ ئاگاھ، توك كېتىمدۇ.

كەتسە توك شۇئان جىمىپ توختايدىكەن ئۇن زاۋۇتى،
ياختا زاۋۇت، تاختا زاۋۇت، شال، پەلەمپەي ياغ زاۋۇتى،
ئەچكىلەر گەر سۇمۇ ھەم بەرمەيدىكەن سۇ زاۋۇتى،
بوپ زاۋان، ئىشلىمايدىكەن رادىئو ئوزېل گەپ زاۋۇتى،
كەتسە توك، زاۋۇت ماتار، بولۇڭ ئاگاھ، توك كېتىمدۇ.

دەرھەر دېيدۇ، بۇ توك سەۋەبلىك سىنىمىدىم ئوقۇشىدى،
لاپ قىلىپ قاچتى ئانتى، داۋىسى مىچقىدەردە يوق ئىدى،
كەلدى. كەتتى، يانىدى ئۆچتى، سىرى ھېچ ئېنىقلانمىدى،
«ئۆزى كەلگەن، ئۆزى كەتكەن يارىمەي» گە ئوخشىدى،
گەر دېسەڭ ئانداقمۇ، راست، بولۇڭ ئاگاھ، توك كېتىمدۇ.

يۇرتىمۇ كەلگە بايلىقىمىز مول، دار توكقا كۆپلەپ ئېھتىياج،
توك بىلەن رونۇق تېپىپ كېتىمەكتىمىدۇق باشلارغا تاج،
ئار كېلىپ توك كەتتى كۆپلەپ، تايىمدۇق ھېچبىر ئىلاج،
ۋە لېكىن ياقمايمۇ توك كەلدۇق تولەپ ھەق ھەممە باج،
چاقچاق راستە دېيىشمەيمىز، بولۇڭ ئاگاھ، توك كېتىمدۇ.

كەلسە توك كۆپلەپ كېلىپ سۇئان كۆزۈلتى كۆلدۈرەر،
ۋە لېكىن ئۇنئالغۇنى ھەم تېلېۋىزورنى كۆيدۈرەر،
كەمسە توك، سىمدا چاقاي دەپ توكشىمانى ئۆلتۈرەر،
بىلمىدۇق بۇ توك يەنە قانچىلىك بەم كەلتۈرەر،
غەم بىلەن ئۆتسەكمۇ، ھەي... بولۇڭ ئاگاھ، توك كېتىمدۇ.

بەسلىشەر كۈندۈزلىرى موك كۈن نۇرى، ئاپتاپ بىلەن،
ياتسا كۈن توكمۇ كېتەر نۇرنۇڭ سەۋەپ ھەر باپ بىلەن،
ئۇندە نۇرغا نەتىجىلەرنى تولدى دۇ دىل زەرداپ بىلەن،
مەن بولار توك قايسى، داشلىق، قايسى، چوڭ ئەرباپ بىلەن،
شۇ سوئالدا دەر يەدائىپ، بولۇڭ ئاگاھ، توك كېتىمدۇ.

ئاچچىق ھېسلار

ياسىنجان سادىق

I

بۇ شەھەرنىڭ كىندىكىگە — ئادەملەر ئەڭ كۆپ توپلىنىدىغان، سودا - سېتىق ئىنتايىن قىزىيدىغان يېرىگە مەدەنىيەت ئۆيى جايلاشقان. بۇ يەردىن ھەر خىل كىتابلارنى ئارىيەت ئېلىشقا ۋە ھەر خىل كىتاب، گېزىت - ژۇرناللارنى خالىغانچە كۆرۈشكە، ئوقۇشقا بولىدۇ. مەدەنىيەت ئۆيىنىڭ ئالدىدىكى كىچىكرەك مەيدان — شەھەرلىك مەدەنىيەت يۇرتى تەرىپىدىن تەسىس قىلىنغان مەدەنىيەت سورۇنى. بۇ يەر بىليارت ئاختىلىرى بىلەن تولۇپ كەتكەن. ھەر بىر بىليارت ئاختىسىنىڭ ئەتراپىغا ئولىشىۋالغان ياشلار خۇددى نىجاسەتكە ئولاشقان چۈمۈلىلەردەك مىغ - مىغ. ئەنە شۇ بىليارچى ياشلارنىڭ پاراڭ - چۇرۇڭىنىڭ دەستىدىن مەدەنىيەت ئۆيىدە ئولتۇرۇپ خاتىرجەم كىتاب - ماتېرىيال كۆرۈش ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس.

مەن بۇ يەرگە داۋاملىق كېلىپ تۇرىمەن. ھەر دائىم قارىسام، بىليارت مەيدانىدا ياشلار مىغىلداپ تۇرغىنى بىلەن، شۇنچە يوغان مەدەنىيەت ئۆيىدە ئاران بەش - ئونلا ئادەم بار. بۇ ئۆينى باشقۇرىدىغان كېكەچ قېرىنىڭ تاماكىسىنى تارتىپ ئۆينىڭ ئىچىنى كەندىر پۇرىقىغا تولدۇرۇپ كۈن بويى مۈگدەپ ئولتۇرغىنى ئولتۇرغان. مېنىڭ كۆزۈم كىتابتا بولغىنى بىلەن، قۇلىقىم ھەر دائىم ئاشۇ بىليارت سورۇنىدا.

— ھوي ئاداش، ئالدىرىساڭلا. نۆۋەت ماڭا كەلدى.

— نېمە دەۋاتىسىلە ھوي ئاغىنە. مەن نۆۋەت كۈتۈپ تۇرغىلى قاق بىر سائەت بولدى. سىلىگە كېلىدىغان تەنىڭ نۆۋىتى كەن ئۇ.

— ئاداش، كۆكلىمەي ماڭدىغىراق تۇرۇڭلا. ئۆچرەت دېگەن نەرسىنى بىلىدىغانسىلە ھەقىچان. ھېلىغۇ بىر سائەتكەن، بىر كۈن ساقلاپ تۇرساڭلىمۇ كىمنىڭ چاتىقى. ھازىر نۆۋەت ماڭا كەلدى.

— تولا ئۇششۇقلۇق قىلما جۇمۇ!

— ھۆركىرىمە جۇمۇ ھەزىلەك.

— بولدى - بولدى، سەتلەشمەڭلار ئاغىنىلەر، مۇشۇنچىلىك ئىشتى تالىشىپ ياقا سىقىشقان بارمۇ؟

ھېرىسمەنلىك ئادەمنىڭ مەۋرى قاچىسىنى چاقىدۇ. جەمئىيەتتە پايدىلىق، ساۋابلىق ئىشلارغا ھېرىس قىلىدىغانلاردىن كۆرە، يامان ئىشلارغا، پايدىسىز نەرسىلەرگە ھېرىس قىلىدىغانلار كۆپ بولىدۇ. چۈنكى بۇ دۇنيا نادانلار دۇنياسى. شۇڭلاشقا، ئاقىللاردىن نادانلارنىڭ كۆپ بولۇشى دەر ھەقىقەت.

— چى... چىقمىغلار... ئىشكىنى... تا... تاقايمەن... ۋاقىت... تو... توشتى...

— ئىككى يەنە 40 مىنۇت بارغۇ ئاكا، مانا كىتابنىڭ پەقەت بەش بەتلا يېرى قالغانتى. شۇ ۋاقىتتا ئوقۇپ تۈگىتىۋالغان بولسام.

— بو... بولمايدۇ... چىقىڭ... ئە... ئەتىگەندىن بېرى... مى... مىدىرلىماي... كىتاب كۆرۈپ... كۆ... كۆزىڭىز سېسىپ... كە... كەتمىدى سىزنىڭ... چى... چىقىڭ!

بۇ كېكەچ قېرىنىڭ خۇيى ئاشۇنداق. ئۆزى بىر مەدەنىيەت ئۆيىنى باشقۇرغىنى بىلەن ئۆمرىدە كىتابنىڭ بىرنى تۈگىتىپ ئوقۇغىنىنى بىلمەيدۇ. ھەر كۈنى بۇ تۆت توكتوك بىچارە كىتاب خۇمارلارنى تۈزۈكرەك كىتاب ئوقۇغىلى قويمايلا، بىر-ئەر - يېرىم سائەت بۇرۇنلا ئىشىكنى تاقاپ ئۇدۇل ئىلىپەتلىرىنىڭ قېشىغا — چىلىمىنىڭ تۈۋىگە يۈگۈرۈيدۇ.

مەن دۇنيادا ھەر قانداق ئىشنى شۇ ئىشنىڭ، شۇ كەسىپنىڭ ئەھلى بولغان ئادەمنىڭ قىلىشىنى، مەسئۇل بولۇشىنى ئەڭ ئارزۇ قىلىپ كېلىمەن. چۈنكى كەچمىش سەھنىگە چىقىرىپ تۇرغاندا ئاندىن ھەقىقىي ناخشىچىنىڭ قەدىرىگە يەتكىلى بولىدۇ. ئېنىقكى، مۇنبەردە كۆرگەندە ئاندىن ھەقىقىي ئىلىم ئەھلىنىڭ ئىززىتى، ھۆرمىتى، ئەتىۋارى بولىدۇ. ئەتراپىڭنى پۈتۈنلەي پاقىنىڭ كۈركىرىشى، ئېشەكنىڭ ھاڭرىشى قاپلاپ كەتكەندە، بۇلبۇلنىڭ ئاۋازىغا شۇنچە تەشنا، شۇنچە زوقمەن بولىسەن.

مەدەنىيەت ئۆيى ئىككى كۈن ئولتۇرماي تۇرۇپلا تاقىلىپ كەتكەنتى، بىلەن مۇنۇ ... بايرت سورۇنى ئۇزۇن تەخىگىچە قىيناق بازاردەك قىزىپلا تۇردۇ. باشقۇرغۇچى تاكى «بولدى، ئەمدى ۋاقىت توشتى، ئەتە كېلىڭلار» دېمىگىچە بىليارت ئېلىشىپ ياقا سىقىشىشلار، ئېغىزلارغا ئالغۇسىز سەت گەپلەر بىلەن تىللىشىشلار تەكرارلىنىپ تۇرىدۇ.

— ئاداش، كۈن بويى بۇ ئالا-بۇلماچ ئاشلارنى بىرتال تاياق بىلەن ئۇيىاقتىن -

بۇياققا دومىلىتىپ ئوينىغان زېرىكمەمسىلە؟ — دەپ سورىدىم تەقەززالىق بىلەن نۆۋەت كۈتۈپ تۇرغان بىر يىگىتتىن.

— تازىمۇ بىر ئەخمەق ئاداش ئوخشىمامسىلە نېمە، — دېدى ئۇ باش - ئايىغىمغا ھەيرانلىق بىلەن قاراپ، — نېمە ئۇ زېرىكىش دېگەن. بىلەمسىلە، مۇشۇ يەردىكىلەرنىڭ ھەممىسى كەسىپىي قىمارۋازلار. قىمارنى بىلەمسىلە، ئويناپ باققان دەمسىلە؟ بىلىپ قويۇڭلا، قىمار دېگەننى ئوغۇل بالىنىڭ خۇۋەيىنىسى يەنى ھەقىقىي ئەركەك ئويناپدۇ، — ئۇ ماڭا مەسخىرىلىك نەزەرى بىلەن لاپپىدە قاراپ قويۇپ، يەنە سۆزىنى داۋاملاشتۇردى، — دەتتەڭلام دەپ ئوشۇق ئاتساق ساقچى دېگەن، قىلتاقلار خاتىرجەم قىلىسىدى. قولىمىزنى گاچگىرىزگە جەتۈردى. تارىساق، مەدەنىيەت سورۇنلىرىنى باشلىدۇرىمىز دەپ بۇ بورت (بىليارت دېمەكچى) دېگەن نەرسىنى پەيدا قىلدى. مۇندىقى قاراپ باقساق، بۇنىڭ ھېچ تۆت ئوشۇقتا ئوخشاش پۇل تىكىپ قىمار ئويناشقا بولىدىكەن؛ ئوشۇق ئاتىمىز دەپ تاۋكادا زوڭزىيىپ، يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ پۇتىمىز ئېلىپ، ئىشتىنىمىزنىڭ تىزى يىرتىلىپ كەتكىنى بىلەن بورنى ئۆرە تۇرۇپ، سالاپەت بىلەن ئوينايدىكەنمىز. شۇنىڭ بىلەن ئوشۇقنى تاشلاپ دەرھال بۇ نەرسىگە يېپىشتۇق.

— بۇ قانداقمۇ مەدەنىيەت سورۇنلىرىنى چاتلاندۇرغانلىق بولىدۇ، ئويۇنچۇق شەكلى ئۆزگەرگەن قىمارنى سورۇن ھازىرلاپ بەرگەنلىكقۇ بۇ ئۆزى؟

— راستىنلا كاللاڭلىنىڭ ئازراق سۇيى بار ئىكەن - ھە؟ — دېدى ئۇ كىپىنى ئاڭلاپ، مەسخىرىلىك كۈلۈپ، — سىلە ھازىرقى دەۋردە مەدەنىيەتنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلەمسىلە؟ گۆشىيىپ تۇرغىنىڭلىغا قارىغاندا، بىلمەيدىغان ئوخشايسىلە - ھە، ماقۇل،

مەن دەپ بېرەي، ئوبدانراق ئاڭلىۋېلىڭلار، ھازىرقى دەۋردىكى ئەڭ ئىلغار دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ جەۋھىرى بورت مەن دۇنيادا بورت ئويناشنى بىلمىگەن ئادەمنى ھەرگىزمۇ مەدەنىيەتلىك دېمەيمەن. مانا مەن مۇشۇ سورۇندا ھەممە گۈيىنىڭ ياللىرى قول قويىدىغان ئۇستا بورتچى. بىر كۈندە ئاز دېگەندە ئىككى-ئۈچ مىڭ كوينى قومۇرىمەن. دەسلەپتە بۇ ئىشنى ئۆگىنىپ بولغىچە خېلى زىيان تارتقانتىم. مانا ئەمدى پايدىسىنى كۆرۈۋاتىمەن. بىلىپ قېلىڭلار، مەدەنىيەت بىلەن قىمارنى بىرلەشتۈرۈش بىز ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ ھازىرقى دەۋردىكى ئەڭ بۈيۈك كەشپىياتى. ئەگەر مۇشۇنداق كەشپىياتقا نوبېل مۇكاپاتى بېرىشكە توغرا كەلسە، مانا بىزدەكلەرگە بەرسە بولىدۇ.

ئۇنىڭ بۇ سۆزلىرىدىن قاتتىق سەسكەندىم، غەزەپلەندىم، ھاكاۋۇرلۇق، پوچىلىق، ھەمەدانلىقىدىن نەپرەتلەندىم.

— يوق، نادانلىق، ئۇچىغا چىققان مەدەنىيەتسىزلىك! مەن مىللىتىمنىڭ تەقدىرىدىن ئەنسىرەۋاتىمەن.

— نېمە؟ نېمە دېدىڭلار. تېخى بۇنى نادانلىق دەمسىلە. كۆزۈڭلارنى يوغانراق ئېچىپ جاھانغا ئوبدانراق نەزەر سېلىپ بېقىڭلار. پۈتۈن يۇرتنىڭ ھەر بىر قىشلاق، بولۇڭ-پۇچقاقلىرىغىچە ھەممە يەردە بورت بار. ئەگەر بورت ئويناش نادانلىق بولسا، شۇنچىۋالا نۇرغۇن ئادەم ئۇنىڭ چۆرىسىگە جۈغلىشارمىدى؟ ھۆكۈمەتمۇ مەدەنىيەت سورۇنلىرىنى جانلاندۇرىمىز دەپ، ئۇنى پەيدا قىلارمىدى؟ سىنە ھېچنېمىنى بىلمەيدىغان دۆت يىگىتكەنسىلە. ئەگەر بىرسى ھازىرقى دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ جانلانغان ئوچىقى قەيەر دەپ سورىسا، گەپ-سۆز يوق بىزنىڭ مانا مۇشۇ يۇرتنى كۆرسىتىپ بەرسە بولىدۇ. قېنى، قايسى يۇرتتا بىزنىڭ يۇرتىڭىزدەك بورت ۋە بورتچىلار چىققەن؟

— ئۇنداقتا، ئېيتىپ بېقىڭلارچۇ، سىلەرنىڭ ئارزۇيىڭلار نېمە؟

— بىزنىڭ ئارزۇيىمىزما؟ — ئۇ تۇيۇقسىزلا سورىغان بۇ سوئالىمغا بىر ئاز ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن دېمىقىنى قېقىپ مەغرۇرلۇق بىلەن جاۋاب بەردى، — بىزنىڭ ئارزۇيىمىز — ھېلىقى بىر قىسىم ئەركەك تۈكى يوق خېنىم مىجەزلەرنىڭ ئىنسانىيەتكە بەخت يارىتىش، ئىلىم-مەدەنىيەت ئۆگىنىش، مىللەتنى نادانلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش دېگەندەك لاتا پاراڭلىرى بىلەن ھەرگىز چىقىشالمايدۇ. بىلىپ قېلىڭلار، بىزنىڭ ئارزۇيىمىز شۇكى، بىزگە كۈندە بورت، قاۋاق، ھاراق، جالاپ كېرەك. ئۆلۈمدىن باشقىسى تاماشا.

— ناھايىتىمۇ ئېسىل ئارزۇيىڭلار بار ئىكەن ئاداش، — دېدىم مەن غەزىپىمنى زورىغا بېسىۋېلىپ تۇرۇپ، — ئىشتىنمۇ ئارزۇيۇڭ نېمە دەپ سورىسا، ھەممە ئادەم ماڭا ئوخشاش گوداك يالىڭۇن، دەيدۇ ئەمەسمۇ؟

II

مەن ئەتىگەندە ئىشقا كېتىۋېتىپ، كۈتمىگەندە بىر ماجىراغا گۇۋاھ بولۇپ قالدىم. بۇ بىر توپ باققال، ناۋاي، لەڭپۇڭچى، تۇششاق ياپىمچىلارنىڭ جېدىلى ئىدى.

— ھوي، غالتەكلىرىنى مايلىغىراق ئارتسىلا، بۇ مېنىڭ جايىم.

— مېنىڭ جايىم؟ سىلى سېتىۋالغان يەر ئەمەستۇ بۇ ھەقچان. ھەر دائىم بازارنىڭ ئازا قىزىيدىغان يوقىرى تەرىپىدە سىلىلا ئولتۇرسىلا، بىزمۇ ئولتۇرۇپ باقايلى.

— بۇ مېنىڭ داۋاملىق ئولتۇرۇپ كەلگەن جايىم. سېتىۋالمىغان بىلەن بازار

باشقۇرۇشتىكىلەر ماڭا كۆرسىتىپ بەرگەن. چىرايلىقتىن تارتىپلا دېيەلمەن ماۋۇ ئەجەبەق غالتەكلىرىسى.

— سىلى تۆلىگەن بازار باشقۇرۇش ھەققىنى مەنمۇ تۆلىگەن. سىلى ماڭا تولا زوتالىق قىلمىسىلا، مېنىڭ مۇشۇ جايدا ئولتۇرغىنىم ئولتۇرغان. ھۆرمەتلىرىنى قىلىپ گەپ قىلىسام ئەجەب يالاڭ كۆكلەيلىيا. ماڭا قارىسىلا، مەن سىلىگە ئوخشاش يېزىدىن تېخى تۈنۈگۈن شەھەرگە كىرىپ ئولتۇرغان ئادەملەردىن ئەمەسمەن. ئۇزۇق - ئەۋلادىمىزدىن تارتىپ مۇشۇ شەھەرنىڭ كىندىكىدە چوڭ بولغان. ئەدىكى سەھرالىقلار تۈنۈگۈن شەھەرگە كىرىۋېلىپ بوزەك ئەتكىلى نۇردىغۇ ئادەمنى. ئىگىسى بار جاھان بۇ.

— ۋايىيەي، تېخى تۈنۈگۈن بىر لەگيۈك غالتىكى سۆرۈۋالغان ماۋۇ كاتتا تىجارەتچى بۈگۈن ئەجەب بىزغازلاپ كېتىپتۇيا. ماڭا قارىسىلا، مەنمۇ شەھەرگە كىرىپ ئولتۇرغىلى نوپۇتۇغرا ۰۵ يىل بولدى. ئاشۇ 30 يىلدىن بېرى مۇشۇ باققاللىقنى قىلىۋاتىمەن. مەندەك نامى چىققان 30 يىللىق باققالنى بۇ شەھەردە تونۇمايدىغان ئادەم يوق. مۇشۇ ئەتراپتىكى تىجارەتچىلەرنىڭ ئەڭ كونىسى مانا مەن بولىمەن. سىلىگە ئوخشاش تېخى تۈنۈگۈن تىجارەت قىلىشقا باشلىغان يوكال تىجارەتچىلەردىن ئەمەسمەن. شۇڭلاشقا مەن باشتا ئولتۇرسام، باشقا تىجارەتچىلەرنىڭ ھېچقايسىسى قارشى چىقمايدۇ. سىلىمۇ ئاتا - بوۋامدىن تارتىپ مۇشۇ شەھەردە چوڭ بولغان دەۋالمىسىلا. سىگىلىرىنى سۈرۈشتۈرۈپ كەلسە، بوۋىلىرىنىڭ بوۋىلىرى باشقا يۇرتتىن ئېقىپ كەلگەن خەق. مەن يېزىدىن كىرگەن بولسامىمۇ مۇشۇ يۇرتنىڭ ئادىمى. باشقا يۇرتلۇق پالانچىلارنىڭ ئەۋلادىدىن ئەمەسمەن. مېنىڭ زادى مۇشۇ جايدا ئولتۇرغىنىم ئولتۇرغان. تارتىپلا غالتەكلىرىنى، لەگيۈكلىرىنى نەگە ئاپىرىپ ساتسىلا ساتسىلا، بولمىسا ئۆزلىرىنىڭ ئەسلى يۇرتلىرىغا ئېلىپ ساتسىلا. بىزنى سەل چاغلىمىسىلا، باقا يۇرتلۇقلارغا بوزەك بولىدىغان ئادەم يوق بۇ يەردە.

— سىلىمۇ گۇناھ - قاقلىرىنى نەگە ئاپىرىپ ساتسىلا ساتسىلا. كونا باققال بولسىلا ئۆزلىرىگە. ھۆكۈمەتنىڭ لەگيۈكچى باققالنىڭ ئايىغىدا ئولتۇرسۇن دېيىدىغان قانۇنى يوق. مېنىڭ مۇشۇ جايدا ئولتۇرغىنىم ئولتۇرغان.

— راست دەيدۇ. كونا تىجارەتچىلەرنىڭ ئايىغىدا يېڭى تىجارەتچىلەر ئولتۇرسۇن دەيدىغان قائىدە نەدە بار ئىكەن. قاچانلا بولسا بازارنىڭ كۆزى مۇشۇلارنىڭ بولامدۇ زادى.

— ھوي، ئىنساب بىلەن گەپ قىلسىلى. ھەر قايسىلىرىغا تىجارەت قىلىشنى ئۆگەتكەنمۇ مانا بىزگە ئوخشاش تىجارەتچىلەر. ئەمدى ھۈنەرنى ئۆگىنىۋېلىپلا بېشىمىزغا چىقىۋالماقچى بولامتى.

— سىلىگە پۇل لازىم بولسا، بىزگىمۇ لازىم. ئۆيدىكى ئالتە جان مېنىڭ مۇشۇ لەگيۈكچىلىك ھۈنىرىمگە قاراشلىق.

— باشقا ئادەممۇ خەقنىڭ پۇلىنى بۇلىۋالمايدۇ، خۇددى سىلىدەك بىر تېيىننىڭ ئۈستىدە نەچچە نۆۋەت تىجارەت قىلىپ تاپىدۇ.

— باققال باققالنىڭ قېشىدا ئولتۇرسۇن، لەگيۈكچى لەگيۈكچىنىڭ قېشىغا بېرىپ لەگيۈكىنى ساتسۇن.

— بۇ يەردە نەك ئاۋۋال ناۋايلار تىجارەت قىلغان، باشقىلار نەگە بېرىپ تىجارىتىنى قىلسا قىلسۇن.

— ئىنساب، ئىنساب بىلەن گەپ قىلايلى تۇغقانلار، بىز مۇشۇ يۇرتقا تۇغما سۈرۈپ بىر - بىرىمىزنى پاتۇرمىساق، جېدەل - ماجىرا قىلىشساق سەت ئەمەسمۇ.

بىر - ئىككى غېرىچ يەر ئۈچۈن يېزىلىق - شەھەرلىك، كونا - يېڭى دەپ ئولتۇرۇشماي چىرايلىق كېلىشىپ تىجارىتىمىزنى قىلايلى. خۇي - پەيلىمىزنىڭ يامانلىقىدىن مۇشۇ كۈنگىچە قالغان خەق بىز. ئۇنداق قىلمايلى جېنىم تۇغقانلار، خۇشال بولايلى.

مەن سۆكۈتكە چۆمگەن جېدەل ئەھلىنىڭ قېشىدىن ئاستا سوغۇرۇلۇپ چىقىپ، خىيال سۈرۈشكە باشلىدىم:

ھېلىقى ئادەمنىڭ ئېيتقان گەپلىرى بار ھەق. قىستىغۇرلۇق، ئىچى يامانلىق، كۆرەلمەسلىك، ئىناقسىزلىق، بىر - بىرىنىڭ ئۇلىنى كولاش — بىز خەقنىڭ قىن - قىنىغا سىڭىپ كەتكەن مەرەز كېسەل. بىز ئاتا - بوۋىمىزدىن قالغان مۇنۇ تەمسىلنى ياخشىراق مۇلاھىزە قىلىپ باقساق بولغىدەك:

«چۆجىنىڭ شۇملىقىدىن توخۇنىڭ ئەمچىكى يوق».

ئەبجەش خىياللار

مەھمۇت سىدىق

قەدىمكى رىۋايەت

ئۆزىنىڭ كۆر ئاغزىغا يېقىنلاپ قالغانلىقىنى سەزگەن باي ئوغلىنى خاس خانىسىغا چاقىرتىپ تۆۋەندىكىلەرنى ئېيتىپتۇ:

— بالام، مەن باشقۇرۇپ كەلگەن ئىگىلىك ئەمدى سېنىڭ قولۇڭغا ئۆتىدۇ. ئاڭلاپ تۇر، سېنىڭ بوۋاڭنىڭ بوۋىسى ئەسلىدە قول ئىكەن، كېيىن قۇللۇقتىن قۇتۇلۇپ ئۆيلۈك - ئوچاقلىق بوپتۇ. كېچە - كۈندۈز ئىشلەپ ئاخىرى ئائىلىسىدىكىلەرگە ئازغىنە مال - دۇنيا قالدۇرۇپ ئارمان بىلەن ئۇ دۇنياغا سەپەر قىپتۇ. ئۇنىڭ ئوغلى يەنى مېنىڭ ئاتام بولسا جاپالىق ئىشلەپ دادىسى قالدۇرۇپ كەتكەن مال - دۇنيانى بىر ئاز كۆپەيتىپتۇ - دە، سودىگەرچىلىك قىلىپ باي بولۇشنى ئويلاپ، سەپەرگە ئاتلىنىپتۇ ۋە ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ، نۇرغۇن شەھەر، قەلئە، ئاۋۇللارغا بېرىپتۇ. جاھاننىڭ ئىچىكى كەڭ، تۈز ماڭا - ماڭا ئاخىرى قۇم - بورانلىرى ھۇشقۇيتۇپ تۇرغان بىر چۆلگە كېلىپ قاپتۇ. باشقا يولۇچىلاردىن ئۇقتۇپ كۆرگۈدەك بولسا، بۇ چۆلنىڭ بىر تەرىپى چەكسىز كەتكەن ئورمانلىق، يەنە بىر تەرىپى بىپايان دېڭىز ئىكەن. ئاتام قايسى تەرەپكە مېڭىشنى بىلەمەي ئىككىلىنىپ تۇرغىنىدا ئالدىغا بىر توپ قاراقچىلار پەيدا بولۇپ، ئۇنىڭ مال - دۇنياسىنى بۇلاپ كېتىپتۇ. مىڭبىر جاپادا يىغقان مال - دۇنياسىنى قاراقچىلارغا ئالدۇرۇپ قويغان ئاتام ئەلەم ئىچىدە قان - زەرداب يۇتۇپ بېشى قايغان، پۇتى تايغان تەرەپكە مېڭىپتۇ.

بىر چاغدا قارىغۇدەك بولسا، ئالدىدا ناھايىتى يوغان بىر چېدىر تۇرغۇدەك. ئاچلىق ۋە ئۇسسۇزلۇق ئازابىدىن ھالىدىن كېتەي دەپ قالغان ئاتام ئېرى - بېرىسىنى سۈرۈشتۈرمەي بۇ چېدىرنىڭ ئىچىگە كىرىپ قارىسا، چاچ - ساقاللىرى ئۇچىدەك ئاقارغان بىر بوۋاي چۆنچىلىرىگە مەرۋايىت ئۆتكۈزۈلگەن بىر پارچە پايانداز ئۈستىدە ئولتۇرغۇدەك. سالام - سەھەتتىن كېيىن ئاتام بۇ كىشىدىن يەيدىغان بىر نەرسە سېتىپ بېرىشنى ئىلتىماس قىپتۇ.

— بۇ يەرگە كىت، بېلىق، تۆگە ھەم قۇشلارنىڭ گۆشى كەلتۈرۈلىدۇ. ھازىر پەقەت كىت گۆشى بىلەن قۇشقاچ گۆشىلا بار، — دەپتۇ بوۋاي.

شۇ ئارىدا بىر ئارغۇن قىز بىر كومزەك مېۋە شەربىتىنى بوۋاينىڭ ئالدىغا قويۇپ بولۇپ، يەنە قەيەرگىدۇر غايىب بوپتۇ.

ئاتام ئويلىنىپ تۇرماستىنلا:

— قورسىقىم ئېچىپ ھالىمدىن كېتىۋىلا دېدىم، تېمىلا بولسا مەيلىتتى، — دەپتۇ.

بوۋاي مېۋە شەربىتى قۇيۇلغان ھېجىرنى ئاتامغا سۇنۇۋېتىپ:

— سىز نېمە ئادەم، ئالدى بىلەن بۇنى ماڭا ئېيتىپ بېرىڭ، — دەپتۇ.

— مەن سودىگەر، — دەپتۇ ئاتام ۋە ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن ئىشلارنى بوۋايغا سۆزلەپ بېرىپتۇ.

— ئۇنداق بولسا، — دەپتۇ بوۋاي، — سىز ھازىر قورساق تويغۇزۇشنى ئارزۇ قىلامسىز ياكى تەم، لەززەت ئېلىشنىمۇ؟

ئاتام بىر پەس ئويلىنىپ جاۋاب بېرىپتۇ:

— ھەر ئىككىلىسىنى.

شۇنىڭ بىلەن ئاتامنىڭ ئالدىغا بىر تاۋاقتا كىيىك گۆشى ھەم ئازراق قوشقاچ گۆشى كەلتۈرۈلۈپتۇ.

ئاتام بۇ گۆشلەرنى يېگۈدەك بولسا، كىيىك گۆشىنىڭ تەمى بۇزۇلغان، قوشقاچ گۆشى ناھايىتى مەززىلىك تېتىغۇدەك. ئاتام بۇنىڭ سەۋەبىنى بوۋايدىن سوراپتۇ.

— چۈنكى، — دەپتۇ بوۋاي، — كىيىك چوڭ، ئۇنىڭ گۆشىنى ئۇزۇن ساقلىسا تەمى كېتىپ قالىدۇ. قوشقاچ كىچىك، ئۇنىڭ گۆشىنىڭ تەمى ئاسان بۇزۇلمايدۇ. ئەمما كىشىلەر كىيىك گۆشىنىلا يېسە قورسىقى تويىمان بىلەن لەززەت ئالالمايدۇ، قوشقاچ گۆشىنىلا يېسە لەززەت ئالغان بىلەن قورسىقى تويمايدۇ.

ئاتام ھايات مۇساپىسىدىكى ئۆزى دۇچ كەلگەن تۈرلۈك مەسىلىلەرنىڭ جاۋابىنى ئېنىقلىۋالغانلىقىنى ھېس قىلىپ، بوۋايدىن يەنە سوراپتۇ:

— بۇنىڭدىن ئۆزگە يەنە باشقا سەۋەبلەرمۇ بارمۇ؟

— شۇنداق، — دەپتۇ بوۋاي، — قوشقاچ كىيىككە قارىغاندا تولىمۇ كىچىك جانىۋار. ئادەتتە ئۇنىڭ يۈرىكى مىنۇتىغا 70 — 80 قېتىم سوقىدۇ، كىيىكنىڭ كۆپ بولغاندا 7 — 8 قېتىم سوقىدۇ.

ئاتام قورسىقىنى تويغۇزۇپ بولۇپ بوۋاي بىلەن يەنە خېلىغىچە ھەمسۆھبەت بولۇپ ئولتۇرغاندىن كېيىن، ئاندىن چېدىردىن قايتىپ چىقىپتۇ. نەچچە ئون قەدەم مېڭىپ ئارقىسىغا قارىغۇدەك بولسا ھېلىقى چېدىرمۇ، ئادەممۇ يوق تۇرغۇدەك.

ئاتام بۇ سىرلىق كىرامەتتىن كېيىن تۈرلۈك مەسىلىلەرنى بىلىۋاپتۇ. تىجارىتى روناق تېپىپ چوڭ بايلاردىن بولۇپ قاپتۇ. مېنىڭ ئاتامنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە ھايات سەپىرىمدە گۈزەل باغۇ - بوستانلىقلاردا راھەتلىنىشنى، ئوتلۇق ھارارەت ئۆرلەپ تۇرغان قۇم بارخانلىرىغا كۆمۈلۈپ تەرلىتىشنى، شۇنىڭدەك دېڭىز سۈيىگە چۆمۈلۈشنى قولدىن بەرمەي كەلدىم. قورساق تويغۇزۇشنىلا بىلىپ تەم ئېلىشنى، لەززەتلىنىشنى تاشلاپ قويمىدىم. سەنمۇ شۇنداق قىل. ئاددىيسى سەن باشقىلارغا بىرەر قاچا سۇ بەرمەكچى بولساڭمۇ، ئۇنىڭغا ئازراق سۈت ئارىلاشتۇرۇپ بەر. مانا مەن دېگەندەك قىلساڭلا ئىشلىرىڭغا بەرىكەت ياغىدۇ.

يۈگەن

ئۇپۇقتىن كۆتۈرۈلگەن كۈننىڭ نۇرى كۆككە بوي سوزغان توغراق يوپۇرماقلىرى، يۇلغۇن چېچەكلىرىنى سۆيۈپ ئۆتۈپ، تۆۋەنگە چۈشكۈپ كىرگىنىدە، قومۇش، يانتاق، ئادىراسمان، چاكاندا ۋە باشقا چۆل ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ ئۈستىدىكى ئۆتكۈنچى يامغۇر تامچىلىرى بۆلەكچە يالتىراپ كەتتى. شاخلىرى بىر - بىرى بىلەن گىرەلىشىپ غايەت زور سايىۋەن ھاسىل قىلغان قېرى توغراق ئاستىدىكى بوشلۇقنى سېلىنچا قىلىپ ئۇخلاۋاتقان يىگىتنىڭ سۇلغۇن چېھرى، قىرلىق

بۇرنى پارقىرىدى. ئۇ قوزغىلىپ، گەز باغلاپ كەتكەن لەۋلىرىدىكى نۇرنى تامشىپ ئويغاندى ۋە ئاستا ئورنىدىن تۇرۇپ، ئوت ئەتراپىغا قاراپ بىر ئاز تۇرغاندىن كېيىن، بىلىنگىچە كەلگەن چىم - چاتقاللارنى يېرىپ ئالغا قاراپ ماڭدى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ يوغان قوي كۆزلىرى ئولتۇرۇشۇپ، چىرايى قوۋۇزىقى سويۇۋېلىنغان دەرەختەك ئاقىرىپ كەتكەنىدى.

بۇ يىگىت كىچىكىدە غەمسىز ۋە شوخ ئىدى، جىمى مەۋجۇداتقا ھەۋەس بىلەن قارايتتى. يېشىنىڭ چوڭىيىشىغا ئەگىشىپ خىيالچان بولۇپ قالدى. باش - ئاخىرى يوق خىياللار ئۇنىڭغا تېخى سىرىنى بىلىپ بولالمىغان تۇرغۇن ئىشلارنىڭ بارلىقىنى ھېس قىلدۇردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئاتا - ئانىسىنىڭ رازىلىقىنى ئالغاندىن كېيىن سەپەرگە ئاتلىنىپ، تۈرلۈك - تۈمەن مۆجىزە، سىر - ھېكمەتلەرگە تولغان بۇ دۇنيانى ئايلىنىپ ئاخىرى مانا مۇشۇ چۆلگە كېلىپ قالدى.

شۇ تاپتا ئۇ، بۇ يەردىن چىقىپ كېتىش ئۈچۈن ئالدىراش كېتىۋاتاتتى. چاتقاللار ئارىسىنى ماكان تۇتقان كېلە، چۆل چاشقىنى، قۇيرۇقلۇق ساللار ئۇنىڭ ئاياغلىرى ئاستىدىن ئۆزىنى قاچۇراتتى. ئۇ كۆز ئالدىدا چېپىشىپ يۈرگەن ياۋا توشقانلاردىن بىرەرسىنى ئېتىپ گۆشىنى ئوزۇق قىلىشنى ئويلىدى - يۇ، يەنە ئېتىقادى كۈچلۈك دىن مۇخلىسلىرىدا بولىدىغان بىر خىل ھېسسىيات ئۇنى بۇنداق قىلىشقا يول قويمىدى. ئاخىرى ئۇ ئاچلىق ئازابىغا بەرداشلىق بېرەلمەي توغراق، يۇلغۇن يىلتىزلىرى، ئۆسۈملۈك ئۇرۇقلىرىنى ئېلىپ يېدى. بىر تۈپ توغراقنىڭ يېرىقىغا يىغىلىپ قالغان ئازغىنە سۇنى كۆرۈپ، تەبىئەتنىڭ بۇ ساخاۋىتىگە ھەشقاللا ئېيتتى - دە، ئۇنى پاك - پاكىز ئىچىۋەتتى.

ئۇ ئۈمىد ئىچىدە ئارام ئالماي يول يۈرگەن بولسىمۇ، كەچتە يەنە ھېلىقى قېرى توغراق ئاستىغا كېلىپ قالدى. ئەتىسى، ئۆگۈنىسىمۇ ئىش يەنە بىر خىل تەرزدە داۋام قىلدى. لېكىن ئۇ ئۈمىدسىزلەنمىدى.

بىر كېچىسى ئۇ چۈش كۆردى. قارىسا، چىرايىدىن باھار ئاپتىپىدەك نۇر يېغىپ تۇرغان بىر بوۋاي ئۇنىڭدىن سوئال سوراۋاتقۇدەك:

— ئوغلۇم، بۇ سەپەردىن ساڭا قانداق مەنپەئەت باردۇر؟

يىگىت جاۋاب بەردى:

— يوقاتقىنىم بىلەن ئېرىشكىنىم تەڭ، بوۋا!

— نېچۈن تېنىم تاپماي بۇ يەردىن چىقىپ كېتىش ئۈچۈن تىرىشىسەن؟

— بۇنىڭدىن مۇددىئايىم شۇكى، جەننەت بىلەن دوزاخ ئارىلىقىدىكى بۇ ھاياتلىق ئالىمىدىكى مەۋجۇداتلارنى كۆپرەك كۆرۈپ، ئۇلارنىڭ سىر - ھېكمەتلىرىنى بىلىۋالاي دەيمەن.

— مۇرادىڭ ھاسىل بولغاي ئوغلۇم. مەن ساڭا بىر نەرسە يادىكار قىلاي، نېمە تەلەپ قىلىسەن؟

يىگىت بىر ئاز ئويلىنىپ تۇرغاندىن كېيىن بوۋاينىڭ سوئالىغا جاۋاب بەردى:

— ماڭا بىر ئۇچقۇر تۇلپار ئاتا قىلسىڭىز بوۋا!

— مۇرادىڭ ھاسىل بولغاي.

شۇئان يىگىتنىڭ ئالدىغا ئېگەر، جابدۇقلىرى قاشتېشىدىن ياسالغان، بىر - بىرىدىن پەرق قىلمايدىغان ئۈچ تۇلپار پەيدا بولدى. بوۋاي يىگىتكە قاراپ دېدى:

— ئوغلۇم، قايسىسىنى تاللىۋالىسەن؟

— ئاتىغانلىرىنى بوۋا!

— بۇ تۇلپارلارنىڭ ھەممىسى شامالدىن تېز يۈگۈرىدۇ. سەن كۆزۈڭنى يۇمۇپ - ئاچقىچە

ئوتلار لاۋۇلداپ تۇرغان جەڭگاھلارغا، گۈللەرنىڭ ھىدى بىلەن مەستخۇش بولغان قۇشلار ماكانىغا ئېلىپ باراتتى. ئەمما بۇ تۇلپار- لارنىڭ بىرسى بۇيرۇق بېرىلگەن ھامان قوزغالمايدۇ، شۇڭا ئۇنىڭ ئېگەر ـ جابدۇق- لىرىغا بىر قامچىمۇ قوشۇلغان. يەنە بىرى بۇيرۇق بېرىلگەن ھامان توختىمايدۇ، شۇڭا ئۇنىڭغا يۈگەن سېلىنغان. ئۈچىنچىسىگە قامچىمۇ، يۈگەنمۇ كەتمەيدۇ. قېنى، بۇلاردىن بىرىنى ئۆزۈڭ تاللىۋال.

يىگىت بۇ تۇلپارلارنىڭ ئۈچىنچىسىنى تاللىۋىدى، بوۋاي يەنە سورىدى:

— نېچۈن بۇنى تاللايسەن ئوغلۇم.

يىگىت جاۋاب بەردى:

— چۈنكى مەن قامچىمۇ، يۈگەنمۇ كەتمەيدىغان مانا مۇشۇنداق تۇلپارلارنىلا ياقتۇرىمەن.

— تۇلپار دېگەن بەرىبىر يۈگەنسىز مىنىلمەيدىغۇ؟

— مەن ئۇنداق قىلمايمەن، بوۋا.

بوۋاي يىگىتنىڭ بۇ جاۋابىنى ئاڭلاپ بىر ئاز تۇرۇپ قالدى، ئاندىن:

— ئۇنداقتا سەن مەڭگۈ قەھرىمان بولالىغۇدەكسەن، خەير-خوش ئوغلۇم، سەپىرىڭگە ئاق يول تىلەيمەن، — دېدى- دە، غايىب بولدى.

يىگىت ئويغىنىپ ئۆزىنىڭ يەنىلا ھېلىقى قېرى توغراق ئاستىدا ياتقانلىقىنى كۆردى. ئۇ چۈشىدە زاھىر بولغان ئىشلارنى ئويلاپ ياتاتتى، تۇيۇقسىز يېقىنلا بىر يەردە بىر تۇلپارنىڭ كىشنىگەن ئاۋازى ئاڭلاندى.

ئەجىر سىڭگەن نەرسىنىڭ قىممىتى

كەچلىك تاماقنى يەپ بولۇپ، قاچا ـ قومۇچلارنى يىغىشتۇراي دەپ تۇراتتىم، سارىخان موماي يىغلامسىرىغان ھالدا كىرىپ كەلدى. مەن ئۇنىڭ چىرايىغا قاراپلا بىرەر ئىشتىن كۆڭلى رەنجىگەنلىكىنى پەملىدىم- دە، نېمە ئىش بولغانلىقىنى سورىدىم. سارىخان موماي ياغلىقىنىڭ ئۇچى بىلەن كۆز يېشىنى سۈرتكەچ گەپ باشلىدى:

— نېمە ئىش بولاتتى سىڭلىم، بۈگۈن مەھەممەت يەنە قوشنىلارنىڭ بالىلىرى بىلەن جېدەل قىلىپ ماڭا بىرمۇنچە ئىزا ـ ئاھانەت تېپىپ بەردى. بىرتاللا بالا، ئۇنىڭ ئۈستىگە دادىسى يوق دەپ ئۆزۈم يېمەي يېگۈزۈپ، كىيمەي كىيگۈزۈپ چوڭ قىلسام، شۇنداق لايغەزەل بىر بالا بولدى. كونىلار: «ئانىسى باشلىمىغاننىڭ ئەمچىكى چوڭ، ئاتىسى باشلىمىغاننىڭ پوردىقى» دەپ بىكار ئېيتماپتىكەن، يا ئېتىز ئىشلىرىغا قاراشمايدۇ، يا ئۆيدىكى ئىشلارغا قولىنى ئەگرى قىلمايدۇ.

چاچلىرى تولۇق ئاقىرىپ ئوزلۇقباش بولۇپ قالغان 60 ياشلار چامىسىدىكى بۇ ئايال بىزنىڭ ئىشىمىزنى بېقىپ بېرەتتى. ئۇنىڭ ئوغلى بۇ يىل 15 ياشقا كىرگەن بولۇپ، ئۇ ئانىسى ئېيتقاندەك، ھەقىقەتەن لايغەزەل بىر بالا بولغانىدى. ھەر قېتىم نان ياققاندا ئۇنىڭغا ئاتاپ بىر ـ ئىككى گۆش نان يېقىپ بېرەتتىم. يولدىشىمنىڭ كىيىم- كېچەكلىرىنىڭ يەڭ ـ پۇچقاقلىرى قىسقىراپ قالسىلا ئۇنىڭغا بېرەتتىم. شۇنداقتىمۇ ئۇ بىز- نىڭ ئۆيگە كەلسىلا ئۈچ ياشلىق قىزىم بىلەنمۇ ئويۇنچۇق تالىشىپ جېدەل قىلىپ قولاق ـ مېڭەمنى يەيتتى. مەن سارىخان مومايىنى رەنجىتىشنى خالىماي:

— شۇنچە سۆزلىسەك بۇ بالىنى ئوقۇت- مىدىلا، ئەمدى بىرەر ئۇستىغا شاگىرتلىققا بەرسىلە ئۆگىنىۋېلىپمۇ قالار، — دېدىم.

— ۋاي بەرمەمدىغان، قوشنىمىز بارات ئاخۇنغا شاگىرتلىققا بېرىۋىدىم، ئىككى كۈن- دە ئەسۋابلىرىنىڭ بىرسىنى ئۇچۇرۇپ ئۇ ئادەمنىڭ ئىمانىنى قىرىق گەز ئۇچۇرۇۋەت- تى. ساۋۇر ئاخۇن سوۋاقچىغا ئاپىرىپ

بېرىۋىدىم، ھەپتە بارا ـ بارماستا ئۇ ئادەمنىڭ ئۈچ چېلەكنى ئۈستەڭگە ئېقىتىۋەتتى.

مەن گەپ ـ سۆز قىلماي، ئېشىپ قالغان خېمىر پىلتىسىنى سوزۇپ بىر قاچا ئاش سېلىپ داستىخانغا قويدۇم. سارىخان موماي مىسلداپ ئولتۇرۇپ ئاشتىن ئازراق يېدى ـ دە، — ھازىرلا تاماق يەپتىكەنمەن، بۇنى بالىغا ئالغاچ باراي، — دېدى.

— يېسىلە، يەنە خېمىر بار، بالىغىمۇ يېتىدۇ، — دېدىم مەن.

سارىخان موماي بۇ گېپىمگە ئىشەنچ قىلالماي مەن يەنە خېمىر سوزۇشقا باشلىغاندىلا ئاندىن ئاشنى يېدى.

ئارىدىن ئىككى ئاي ئۆتۈپ كەتتى. ھېيت كۈنى مەن سارىخان مومايىنىڭ ئۆيىگە ھېيتلاپ باردىم. ھويلىغا كىرىشىمگە ئۇنىڭ ئوغلى سارغىيىپ كەتكەن چىشلىرىنى كۆرسىتىپ ئالدىمدا پەيدا بولدى. مەن ئۇنىڭغا ئىككى سوم ھېيتلىق بېرىۋىدىم، ئۇ قولىمنىڭ كەينى بىلەن بۇرنىنى ئېتىقاچ، مېنىڭ كەلگەنلىكىمنى ئانىسىغا خەۋەر قىلمىش ئۈچۈن ئۆيگە يۈگۈرۈپ كىرىپ كەتتى.

ئۆيگە كىردىم، سارىخان موماي داستىخان راسلىدى. ئۇنىڭ ئوغلى مەن بەرگەن ھېيتلىقنىڭ خوشلۇقىدا تېخىچە پەگادا ماڭا قاراپ ھىجىيىپ تۇراتتى.

— مەھەممەتجان، بۇ ياققا كېلىپ ئولتۇرۇڭ، — دېدىم مەن.

ئۇ مېنىڭ گېپىمنى ئاڭلاپ سۇپا لېۋىگە كېلىپ ئولتۇردى. مەن ئۇنىڭ ئۈستىبېشىغا زەڭ قويۇپ قارىدىم، سارىخان موماي ئۇنى مۇشۇ كوچىدىكى قول ـ ئىلكىدە بار باياشات ئائىلىلەرنىڭ باللىرىدىنمۇ ياخشىراق ياساپ قويغانىدى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ ئوغلىغا ھەۋەس كەلگەن بولسا كېرەك، بىر ماڭا، بىر ئوغلىغا قاراپ كۈلەتتى. ئاخىرى ئۇ ئوغلىنى ئىشقا بۇيرۇدى:

— بالام، ئاۋۇ چېلەكتىكى سۇنى داسقا قۇيۇپ قويىلارغا بېرىۋەتكىنە.

ئوغۇل قاپىقىنى تۈرۈۋىدى، لېكىن ماڭا قاراپ ئورنىدىن ئىتتىك تۇرۇپ چېلەكنىڭ سۈيىنى داسقا قۇيماقچى بولۇۋىدى، سۇ يەرگە تۆكۈلۈپ كەتتى ـ دە، ئۇنىڭ چىرايلىق خورۇم بەتىنكىسىگە لاي يۇقۇپ قالدى. بالا بۇ ئىشتىن جىددىيلىشىپ كەتتى ۋە چېلەكنى يەرگە قويۇپ شەپكىسى بىلەن ئايىغىنى سۈرتۈشكە باشلىدى. بۇ ئىشنى كۆرگەن سارىخان مومايىنىڭ چىرايىدىكى بىر دەملىك خۇشاللىقمۇ ئاللىقاياقلارغا غايىب بولدى.

— نېمە قىلغىنىڭىز بۇ، باش كىيىم بىلەنمۇ ئاياغنى سۈرتەمدىكەن؟ — دېدىم مەن بالىغا.

لېكىن ئەمدى ئۇنىڭ راستىنلا جەھلى قاتقان بولۇپ، مېنىڭ گېپىمگە پەرۋاسىز ھالدا ئايىغىنى سۈرتۈۋەردى. سارىخان موماي بۇ ئىشقا بىردەم ھاڭۋېقىپ ئولتۇرۇپ قالدى، ئاندىن ئېسىگە كېلىپ قولىقىغا ئاستا پىچىرلىدى:

— مەن ئۇنىڭ ئۈستىبېشىدىكى كىيىم ـ كېچەكلىرىنى تەييارلاپ بېرىۋىدىم، ئايىغى چېنىپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئاياغ جېدەللىشىپ تۇرۇۋالدى. قوشنىمىز تۇرسۇنئاخۇن بۇنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭغا: مەن بىلەن بىللە جاڭگالغا بېرىپ ئوتۇن ئەكىلىڭ، ئۇنى ساتسىڭىز پۇل بولىدۇ، ئاشۇ پۇلغا ئاياغ ئېلىڭ، دەپ ئۇنى جاڭگالغا ئېلىپ بېرىپ ئوتۇن ئەكەلگەن. ئاشۇ ئوتۇننى سېتىپ ئاياغنى ئېلىپ كىرىپتىكەن، — دېدى ۋە ئېغىر ئۇھ تارتىپ قويدى.

مەن بۇ گەپنى ئاڭلاپ خېلىغىچە ئولتۇرۇپ قالدىم، ئاندىن سارىخان مومايغا قاراپ:

— بۇ بالا ئەسلىدە خېلى ئەقىللىق بالا ئىكەن، — دېدىم.

تەخەي، موزاي ۋە بوۋاي

بوۋاي جاينامازدىن چۈشۈۋېتىپ بىر ھازا يۆتىلىپ كەتتى. مومىي ئۇنىڭ دۈمبىسىگە شاپىلاقلىغاچ ھەسەل ئارىلاشتۇرۇلغان بىر پىيالە چاي تۇتتى. بوۋاي ئۇنى ھاسىراپ تۇرۇپ ئىچىۋەتتى ـ دە، ئېغىلغا قاراپ ماڭدى.

ئۇ ئىككى باغ پىچاننى قولتۇقىغا قىستۇرۇپ ئېغىلغا كىرگەندە موزاي ئېشەكنى، تەخەي بولسا سىيىرنى ئېمىۋاتاتتى. بوۋاي بۇ ئىشقا ھەيران بولۇپ تۇرۇپلا قالدى. ئۇ كۆز ئالدىدىكى بۇ كۆرۈنۈشكە قاراپ، ئىلگىرى ئانىسىدىن ئايرىلىپ قالغان ئىككى ئوغلاقنى بىر قوزىلىق قويغا ئەمدۈرۈپ باققانلىقىنى؛ ئوغلىمۇ، كېلىنىمۇ تاشلىۋەتكەن نەۋرىسىنى بولسا ماڭا مۇشۇ كالىنىڭ سۈتى بىلەن چوڭ قىلغانلىقىنى ئەسلىدى.

ئەمدى بۇلار نېمە سەۋەبتىن ئۆز ئانىلىرى يېنىدىلا تۇرۇپ ئالماشتۇرۇپ ئەمدىكىنە، بۇ قىزىقتىنىمىدۇ ياكى...

بوۋاي خىيالىدىن كېيىن گاڭگىراش خىياللاردىن باش ئالدى. يەنىلا موزاي ئېشەكنى، تەخەي بولسا سىيىرنى ئېمىۋېتىپتۇ... ھەي ئەمدى بۇلارنى نېمە دەپ ئاتىغۇلۇق؟... ھالال بىلەن ھارامدىن ئايرىدە بولغان ئەمما ئەۋلادى بولىغان ھايۋانمۇ كىشىلەر خېچىر دەپ ئاتىشىدۇ. ئەمدى بۇلارنىچۇ...؟

بوۋاي ئويلىدى، ئەسلىدى، خىيال سۈردى. ئەمما بۇ سوئالغا مۇۋاپىق بىرەر جاۋاب تاپالماي كۆڭلى غەش بولدى...

ئۇ يەنە قاتتىق يۆتىلىپ كەتتى ۋە بايام قولتۇقىدىن چۈشۈپ كەتكەن تومۇش پىچىنى تۇستىدە دەرمانسىز ھالدا ئولتۇرۇپ قالدى.

روھىم شامىدىن تارالغان نۇرلار

تالئەت جېلىل كەنجى

شۈكرى مېنىڭ رىزقىمنى كېمەيتتى، ياشاش يولۇمنى تارايتتى، بەخت گۈلۈمنى سولدۇردى، ئىرادە ـ ئېتىقادىمنى سۇلاشتۇردى، كۆزۈمنى خىرەلەشتۈردى. دېمەك، ئۇ مېنىڭ تەقدىرىمنى پۈتۈنلەي ئۆزگەرتىۋەتتى.

*　　*　　*

مەن خۇدادىن بەخت تىلىگەنىدىم، خۇدا مېنىڭ تىلىكىمنى قوبۇل كۆردى. مەن تاقەتسىزلىك بىلەن خۇدادىن يەنە سورىدىم: ئى خۇدا، بۇ مەرھەمەتىڭگە قاچان ئېرىشتۈرىسەن.

ـــ سەن باشقىلاردىن قاچان يالدۇرئويغىنالىساڭ مەن بەختنى ساڭا شۇ كۈنىلا بېرىمەن، ـــ دېدى خۇدا.

*　　*　　*

دۈشمەنلىرىم مېنىڭ گۈزەللىكىمنى، ئارتۇقچىلىقىمنى ئەمەس، مېنىڭ ئەيىب ـ نۇقسانلىرىمنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان ئەينەك.

*　　*　　*

بىرسى ئالىمدىن: سەن بۇ شان ـ شۆھرەتلەرنى قانداق قولغا كەلتۈردۈڭ؟ ـ دەپ سورىغانىدى، ئالىم ئۇنىڭغا: پەقەت ئۆزۈمنى بىلگەنلىكىمدىن، ـــ دەپ جاۋاب بەردى.

*　　*　　*

مەن ئۆزۈمنى باشقىلارغا چۈشەندۈرۈپ، ئونۇشتۇرۇپ ئولتۇرمايمەن. چۈنكى مېنىڭ چۈشەندۈرۈشلىرىم ھەرگىزمۇ مېنىڭ ئارتۇقچىلىقىم بولالمايدۇ. باشقىلارنىڭ ئۆزلىرى ئونۇپ، چۈشىنىپ يەتكەنلىرى مېنىڭ ھەقىقىي ئارتۇقچىلىقىم بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

*　　*　　*

كىشىلەر مېنىڭدىن ھايات نېمە بىلەن گۈزەل دەپ سورىغان بولسا، مەن ئۇلارغا تولۇم بىلەن دەپ جاۋاب بەرگەن بولاتتىم.

*　　*　　*

خۇدا: مەن بەندىلىرىم نېمىنى تەلەپ قىلسا شۇنى بېرىمەن دېگەنىدى، بىر

مۆمىن خۇدادىن سورىدى:

ـ ئى خۇدا، سەن ماڭا نېمە بېرىسەن؟

خۇدا دېدى:

ـ مەن ساڭا ئاش ۋە زۇۋان بېرىمەن.

مۆمىن سورىدى:

ـ مەن ئۇنى نېمە قىلىمەن؟

خۇدا دېدى:

ـ ئۆزۈڭنىڭ ئىنسانلىقىنى يارىتىسەن.

ئالجىشتىن خاتىرىلەر

مۇھەممەت خېۋىر

كىشىلەرنىڭ قۇياشنىڭ چىققىنىنى كۆرۈمىز دەپ ئېگىز چوققىلارغا چىقىۋېلىپ، دېڭىزغا قارايدىغان بىر مودېلىق ھەۋىسى بار ئىكەن.

قۇياش قەيەردىنلا چىقسا ئوخشاش ئەمەسمۇ؟ تاغدىن، چۆلدىن، ئېرىقى ھويلىدىن چىقسىمۇ، غەربتىن، شىمالدىن، جەنۇبتىن چىقسىمۇ، چىقسىلا بولىدىمۇ؟!

دېڭىزدىن چىققان قۇياش پاكىزە بولامدىكىن ـ يا؟!

ئۆز ھويلىسىدا كۆرگەن قۇياشلا ئەڭ يېقىملىق قۇياشتۇر. قۇياشتىن بۇرۇن ئويغانغانلار قۇياشنىڭ ئويغىنىشىنى كۆرەلەيدۇ.

*　　*　　*

مەن ئېسىمنى بىلسەملا «... شۇنداق قىلىپ ئۇلار مۇراد ـ مەقسىتىگە يېتىپتۇ» دەپ تۈگەللىنىدىغان چۆچەكلەر بار ئىكەن. بۇنداق چۆچەكلەر ھېلىھەم بار.

مەن مۇراد ـ مەقسىتىمگە يېتەلىسىدىم، لېكىن بۇ چۆچەكلەرنى مەنمۇ ئېيتىۋاتىمەن.

*　　*　　*

رىۋايەت: قاچانلاردىدۇر قىلغان بىر گۇناھى ئۈچۈن قۇشقاچنىڭ پۇتىغا كىشەن سېلىنغان، لېكىن بۇ كىشەن ناھايىتى تېزلا ئېلىپ تاشلانغان، بۇنىڭغا ناھايىتى ئۇزۇن زامانلار بولدى

بىچارە قۇشقاچ ھازىرمۇ پۇتۇمدا كىشەن بار دەپ ئويلاپ سەكرەپ ماڭىدۇ، ئاتلىيالمايدۇ.

*　　*　　*

مەن تىنىش بەلگىلىرى ئىچىدە پەشنى ياخشى كۆرىمەن. ئۇ مەدەتكە ئوخشايدۇ.

مەن تىنىش بەلگىلىرى ئىچىدە سوئال بەلگىسىنى ياخشى كۆرىمەن. ئۇ دەرمانسىز ئۈچۈن ھاسىغا ئوخشايدۇ.

مەن يەنە تىك چېكىتنىمۇ ياخشى كۆرىمەن. ئۇ يېگى بىر دۇنياغا ھامىلدار پېرسۇناژ.

مەن ئۇندەش، كۆپ چېكىتتىن ۋە چېكىتتىن بىزار.

ئۇندەش قان تېمىپ تۇرغان نەيزىگە، كۆپ چېكىت ۋەدىسى ئەلـۋەك ساختا يارغا، چېكىت جەسەتكە ئوخشايدۇ.

ئىشقا چۈشۈڭلار پەشلىرىم، سوئاللىرىم، تىك چېكىتلىرىم!

*　　*　　*

ئەينەك بەكمۇ سۈزۈك نەرسە. ئۇنىڭدىن ئۆز سايىمىزنى كۆرەلەيمىز. ئەينەك ئىچىگە دۇنيا سىغىدۇ.

لېكىن ئۇ كىچىككىنە زەربىنىمۇ كۆتۈرەلمەيدۇ.

*　　*　　*

قەبرىستانلىقنى ئۆتكەندە ئەرۋاھلارنىڭ روھى ئۈچۈن ئەمەس، تەقۋادارلىقنى ئىپادىلەش ئۈچۈن قورقۇپ دۇئا ئوقۇيدىغان ئادەملەر بار.

كېچىدە يالغۇز يول يۈرۈشتىن سۈر بېسىپ ناخشا ئېيتىدىغانلارمۇ بار.

ئىتتىن قورقۇپ تاش تاشلاپ بېرىپ ئالدىدىن ئۆتۈۋالىدىغانلار بار.

*　　*　　*

ئادەم:

ئۆملىگەندە ھايۋان، ئۆرە بولغاندا ئادەمدۇر.

ئەبەسسۇم قىلغاندا ھايۋان، قاپاق تۈرگەندە ئادەمدۇر.

* * *

ئېشەككە كۆچىمىز يەتمىدى، توقۇمىنى ئۇردۇق، ئېشەكلەر خۇدىنى بىلمەي ھاڭراشماقتا!

* * *

مېنىڭ جىسمىم ئېرىپ چۈشتى، سەن ئۇنى كۆرەلمىدىڭ، شۇڭا مەن بەختسىزمەن.
سەن ئېرىپ ئېقىپ كەتتىڭ، مېنىڭ ئۇنى كۆرگۈم كەلمىدى، شۇڭا سەن بەختسىزسەن.

* * *

مەستلەرگە مەستلىكى تارقالماسلىق ئېسىپ بولغاي، مەستلىكى يېشىلسىلا بۇ دۇنيانىڭ نەسەۋۋۇرىدىكىدەك رەزىل ياكى گۈزەل ئەمەسلىكىنى سېزىپ قالىدۇ.

* * *

خىيال بېكىتىدىن چىققان كارۋان خىيال بېكىتىدە توختايدۇ. ئۇنىڭ يۆكلەپ كەتكىنى لېۋىدىن گۈل تۆكۈلۈپ تۇرىدىغان نارەسىدە ئىدى. يۆكلەپ كەلگىنى بولسا قاقشال، ئاتمۋان، قانسىرىغان بوزاي.

* * *

ھەرقانداق ھەقىقەت ئارقىغا قاراشتىنمۇ جۇغلانغان بولىدۇ. ئالدىغا قاراشتىنلا ئەمەس.

* * *

ئېنىقلىما:
شائىر — قاسساپتۇر. ئۇ ئۆزىنى سويىدۇ.
شائىر — ياراتقۇچىدۇر. ئۇ باشقىلارنىڭ دۇنياسىغا ئوخشىمايدىغان دۇنيا يارىتىدۇ.
شائىر — سەييياھتۇر. ئۇ ئۆز ئالىمىنى كېزىدۇ.
شائىر — دانكودۇر. لېكىن ئۇنىڭ ياندۇرۇپ، ئېگىز كۆتىرىپ تۇرغىنى يۈرىكىلا ئەمەس، پۈتكۈل ۋۇجۇدىدۇر.

ھايات ھەقىقەتلىرى

* شەكىللىنىپ بولغان پاكىتنى قوبۇل قىلىش ئۇنىڭ كەينىدىن يۈز بېرىدىغان ھەرقانداق بەختسىزلىكنى يېڭىشنىڭ تۇنجى قەدىمى.

— **ۋىلىيام جېمس**

* سىزنى ھەممىدىن بەك كۆڭۈل ئازادىلىكى ۋە خۇشاللىققا ئېرىشتۈرىدىغان ئىشلار: مۇكەممەل ئېتىقاد، ئوقۇش، مۇزىكا ۋە شاد - خۇراملىق.

— **دالى كارنېگ**

* ھازىرقى زامان شەھەرلىرىدىكى قالايمىقانچىلىق ئىچىدە، كۆڭلىنى تىنچ تۇتالىغان ئادەملا نېرۋا كېسىلىگە گىرىپتار بولمايدۇ.

— **ئالېكسىس كوررېل**

* ئارام ئالغاندىن كېيىنمۇ خالىسى بولغىلى بولمايدىغان ھېرىپ - چارچاشنى قىيىن خىزمەت كەلتۈرۈپ چىقارمايدۇ... بەلكى غەم - قايغۇ، جىددىيلىك ۋە كەيپىيات جەھەتتىكى خاتىرجەمسىزلىكتىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ سەۋەب كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

— **مېتروپولىتان ئىستراخوۋانىيە شىركىتى**

* ئۇلۇغ ئادەملەرنىڭ ئۇلۇغلۇقى ئاددىي كىشىلەرگە مۇئامىلە قىلىش ئارقىلىق نامايان بولىدۇ.

— **كاللايل**

* غەم - قايغۇغا قانداق تاقابىل تۇرۇشنى بىلمىگەن كىشىنىڭ ئۆمرى كۆتە.

— **ئالېكسىس كوررېل**

* كىممەدە كىم كۆڭلۈم ئارامخۇدا ئۆتسۇن دېسە، ئۇششاق - چۈششەك ئىشلار ئۈچۈن پەرىشان بولۇپ يۈرمەسلىكى كېرەك.

— **دالى كارنېگ**

توپلىغۇچى: ھەبىبۇللا روزى

— بېيجىڭدا ئۆتكۈزۈلگەن جۇڭگو ئۇيغۇر مۇقامى پائالىيىتى توغرىسىدا

ئوبۇلقاسىم تۇرسۇن

1992 - يىلى نويابىرنىڭ باشلىرى، ئۈرۈمچىدە لەپىلدەپ قار يېغىپ ئالماچان قىش كىرىپ قالغان بولسىمۇ، پايتەختىمىز بېيجىڭ تېخى ئالتۇن كۈز مەۋسۇمىدە ئىدى، دەل - دەرەخلەرنىڭ يوپۇرماقلىرى تېخى تۆكۈلمىگەنىدى. جۇڭگو ئۇيغۇر مۇقامى پائالىيىتىگە قاتناشقان جۇڭگولۇق ۋە چەت ئەللىك ئالىملار، مۇتەخەسسىسلەر، ئاپتونوم رايونىمىز سەنئەتچىلىرىدىن بولۇپ 300دىن ئارتۇق كىشى قويىنى ئىللىق بۇ شەھەرگە جەم بولدى. تەبىئەتمۇ ئەزىز مېھمانلارنى ئۆزىنىڭ سېخىي، ئىللىق چىرايى بىلەن قىزغىن قارشى ئالدى.

مۇقام — بىباھا گۆھەر

مۇقامنىڭ لەرزان، يېقىملىق كۈيى بارا - بارا ئەۋجىگە كۆتۈرۈلۈپ، چوڭ نەغمە، داستان، ئارقىدىن مەشرەپ باشلاندى. قىز - يىگىتلەر ناخشا - سازغا جۆر بولۇپ، بەس - بەستە ئۇسسۇلغا چۈشتى. پايتەختتىكى «خەلق» سارىيى، بېيجىڭ مۇزىكا زالى، مەركىزىي مىللەتلەر ناخشا - ئۇسسۇل ئۆمىكىنىڭ زالى قاتارلىق ئورۇنلاردا شىنجاڭ مۇقام ئانسامبلى ۋە شىنجاڭ سىمفونىيە ئوركېستىرىدىكى سەنئەتچىلەر ئورۇندىغان مۇقام نومۇرلىرى ياڭراشقا باشلىدى. ئويۇن قويۇلۇۋاتقاندا بۇ ئورۇنلارغا جۇڭگولۇق ۋە چەت ئەللىك تاماشىبىنلار سەلدەك ئېقىشقا باشلىدى...

جۇڭگو ئۇيغۇر مۇقامى پائالىيىتى 16 - نويابىر ئەتىگەندە «خەلق» سارىيىنىڭ شىنجاڭ زالىدا باشلانغاندىن كېيىن، ئون مىڭ

(1993 - يىل 1 - سان، ئومۇمىي 14 - سان)

ئەتراپىدا مۇقامدىن پارچىلار كۆرسىتىلدى. ئويۇننى مەركەز، ئاپتونوم رايون ۋە مۇناسىۋەتلىك تارماقلارنىڭ مەسئۇللىرى ھەۋەس بىلەن كۆرۈپ، قىزغىن ئالقىش ياڭراتتى. شۇ كۈنى كەچتە «خەلق» سارىيىنىڭ كىچىك زالىدا ئۇنىۋېرسال مۇقام سەنئەت كېچىلىكى ئۆتكۈزۈلدى. سەيپىدىن ئەزىزى، ئىسمائىل ئەھمەد ۋە مەركەزدىكى مۇناسىۋەتلىك مىنىستىرلىك، ئىدارىلەرنىڭ مەسئۇللىرى ھەم 90 دىن ئارتۇق دۆلەتنىڭ بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق ئەلچىلىرى، مەدەنىيەت مەسلىھەتچىلىرى بولۇپ 200 دىن ئارتۇق كىشى سەنئەت كېچىلىكىگە تەكلىپ بىلەن قاتناشتى. زالدىكى 1000 كىشىلىكتىن ئارتۇق ئورۇن دۆلىتىمىزدە ئوقۇۋاتقان چەت ئەللىك ئوقۇغۇچىلار ۋە پايتەختتىكى تاماشىبىنلار بىلەن لىق تولدى. ئەرەب ئەللىرى ئىتتىپاقى، غەربىي ئاسىيا، ئافرىقىدىكى دۆلەتلەرنىڭ بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق ئەلچىلىرى تەشەببۇسكارلىق بىلەن تەلەپ قىلىپ، مۇقام نومۇرلىرىنى كۆردى.

سەنئەت كېچىلىكىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا شىنجاڭ سىمفونىيە ئوركېستىرى مۇقام سىمفونىيىسىنى ئورۇندىدى، ئالدى بىلەن ئوششاق مۇقامىدىن ئېلىنغان «ئوششاق مۇقامىنىڭ يۈرۈشلەشكەن كۈيلىرى» ئورۇنلاندى، ئۇنىڭدىن كېيىن مۇزىكىسىنى ئاتاقلىق كومپوزىتور جۇجى ئىشلىگەن، ئابدۇۋاھىدان ئايۇپ دىرىژورلۇق قىلغان «ناۋا مۇقامىنىڭ مۇقەددىمىسى ئىنتايىن رىتىملىق، نەپىس ئورۇنلاندى.

سەنئەت كېچىلىكىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا شىنجاڭ مۇقام ئانسامبلى «چەببيات» مۇقامىنىڭ چوڭ نەغمىسىنى ئورۇندىدى. ئاتاقلىق ناخشىچى رىسالەت ھاپىز، تۇرنىسا سالامىدىن، ئاپپار ئەخمەت، ئوسمان ئەمەت قاتارلىقلار ئېيتقان ناخشىلار ئاڭلىغانلارنى كىشىنىڭ يۈرەك تارىنى تىترەتتى.

بۇ قېتىمقى سەنئەت كېچىلىكى شەكلىنىڭ يېڭىلىقى، ئۆزگىرىشچانلىقى، مىللىي پۇرىقىنىڭ كۈچلۈكلۈكى بىلەن جۇڭگولۇق ۋە چەت ئەللىك تاماشىبىنلارنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشتى. ئويۇن ئارىلىقىدا 15 مىنۇت دەم ئېلىش توختىتىلغان بولسىمۇ، ۋاقىت توشا ـ توشماي ھەممەيلەن ئورۇنلىرىغا كېلىپ، ئويۇننىڭ داۋامىنى كۆرۈشكە ئالدىرىدى.

«12 مۇقام» ئۇيغۇر خەلقىنىڭ چوڭ ھەجىملىك كلاسسىك مۇزىكىسى بولۇپ، 12 يۈرۈش مۇقام مۇزىكىسى، 365 ئاھاڭ، 2500 مىسراغا يېقىن شېئىرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بىر قېتىم تولۇق ئورۇنداشقا 24 سائەت كېتىدۇ. ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ سەنئەتچىلىرى پايتەختكە كەلگەندىن كېيىن، جۇڭگو ئۇيغۇر مۇقامى پاناليستىگە بىرلەشتۈرۈپ، «12 مۇقام»نىڭ «چەببيات» قىسمىنىلا ئالغىرى- ئاخىر بولۇپ «خەلق» سارىيى، بېيجىڭ مۇزىكا زالى، مەركىزىي مىللەتلەر ناخشا ـ ئۇسسۇل ئۆمىكىنىڭ زالىدا ۋە پايتەخت پولات ـ تۆمۈر شىركىتىدە توققۇز مەيدان كۆرسەتتى، ئويۇن قىزغىن ئالقىش سادالىرىغا كۆمۈلۈپ تۇردى. سىمفونىيە ئورۇنلانغان تۇنجى كۈنى 30 دىن كۆپرەك تيەنجىنلىك خەيخې دەرياسى بويىدىن ئاپتوبۇس بىلەن بېيجىڭغا كېلىپ، سىمفونىيىنى ئاڭلىدى ۋە كېچىلەپ تيەنجىنگە قايتتى. ئۇلار خۇشاللىق بىلەن: «شىنجاڭدا مۇشۇنداق سىمفونىيىنىڭ بارلىقىنى ئويلاپ باقمىغانىكەنمىز، سەۋىيىسى ئىنتايىن يۇقىرى ئىكەن» دېيىشتى. مەدەنىيەت مىنىستىرلىكىنىڭ دائىمىي

Altun...

نىشلارغا مەسئۇل مۇئاۋىن مىنىستىرى گاۋ جەنشياڭ ئويۇننى كۆرگەندىن كېيىن تەسىرلىنىپ: «12 مۇقامدىن ئىبارەت بايلىقنى ئۈزۈلدۈرمەي سەھنىگە ئېلىپ چىقىش دۇنيادا ئاز ئۇچرايدۇ. ئويۇنۇڭلار ناھايىتى ئۇتۇقلۇق بولدى، يەنىمۇ تىرىشىڭلار» دېدى.

ئۇيغۇر «12 مۇقام»نى كۆرگەن چەت ئەللىك تاماشىبىنلار بەكمۇ ھاياجانلىنىپ، ئۈزۈلدۈرمەي چاۋاك چېلىپ تۇردى. پاكىستانلىق بىر دىپلوماتىيە ئەمەلدارى: «مەن بۇرۇنلا مۇقامنىڭ بارلىقىنى ئاڭلاپ، بىر كۆرۈشنى بەكمۇ ئارزۇ قىلغانىدىم. بۇ قېتىم كۆرۈپ ئىنتايىن ھاياجانلاندىم» دېدى. كورېيىدىن كەلگەن چوڭ ئەپەندى مۇقامنى ياخشى كۆرىدىغانلىقىنى، ئۇنىڭ مۇزىكىسى، ئۇسسۇلى ئۆزىدە چوڭقۇر تەسىرات قالدۇرغانلىقىنى ئېيتتى. ئۇ مۇقام نومۇرلىرىنى بىر تەرەپتىن كۆرۈپ، بىر تەرەپتىن سىنئالغۇسىغا ئېلىۋالدى. چوڭ ئەپەندى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا «12 مۇقام»نىڭ كورېيە مۇزىكىسىغا كۆرسەتكەن تەسىرىنى سۆزلەپ، ئۆزى ئېلىپ كەلگەن ئۈنئالغۇ لېنتىسىنى كۆپچىلىككە قويۇپ بەردى. «چەبىيات» مۇقامى مەركىزىي مىللەتلەر ناخشا ـ ئۇسسۇل ئۆمىكى زالىدا كۆرسىتىلگەندە شىنجاڭلىق كادىرلار، ئوقۇغۇچىلار، كەسىپداشلار ئىنتايىن قىزىقىپ كۆردى. ئورۇن يېتىشمىگەندە ئۆرە تۇرۇپ كۆردى. ئىسمائىل ئەھمەد چاۋاك چېلىپ ئالقىش ياڭراتقاندا، تاماشىبىنلار ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ گۈلدۈراس ئالقىش ياڭرىتىپ، ئويۇننى مەدھىيىلىدى. ئويۇن ئاخىرلاشقاندا بىر نەچچە قىز ئوقۇغۇچى سەھنىگە چىقىپ ئارتىسلارغا گۈل تەقدىم قىلدى. «خەلق گېزىتى»، مەركىزىي خەلق رادىئو ئىستانسىسى، مەركىزىي تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى، رەسىملىك ژۇرناللارنىڭ مۇخبىرلىرى، شىنجاڭدىن بارغان ئاخبارات مۇخبىرلىرى مۇقام پائالىيىتىنى زىيارەت قىلىپ تونۇشتۇردى. سەھنىدە ئويۇن كۆرسىتىلىۋاتقاندا مۇخبىرلارنىڭ سۈرەت تارتىش ئاپپاراتىدىن چاقنىغان چاقماق چىراغنىڭ نۇرلىرى سەھنىنى بەس-بەستە يورۇتۇۋەتتى. ئويۇن قويۇلغان بىر نەچچە كۈندە مۇقام نومۇرلىرى پايتەخت سەھنىلىرىنى زىلزىلىگە كەلتۈردى. سەيپىدىن ئەزىزى، ئىسمائىل ئەھمەد، قېيۇم باۋۇدۇن قاتارلىق كىشىلەر ئويۇننى باشتىن ـ ئاخىر كۆردى ۋە ئويۇن ئاياغلاشقاندا سەھنىگە چىقىپ، ئارتىسلارنى قوبۇل قىلىپ، ئويۇننىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغانلىقىنى تەبرىكلىدى.

مۇھاكىمە ۋە ئىزدىنىش

دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى، مەدەنىيەت مىنىستىرلىكى قاتارلىق ئالتە ئورۇن ۋە ئاپتونوم رايونىمىز بىرلىكتە ئۇيۇشتۇرغان جۇڭگو ئۇيغۇر مۇقامى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىغا قازاقىستان، ئۆزبېكىستان، كورېيە، گېرمانىيە، تۈركىيە قاتارلىق دۆلەتلەردىن ۋە شياڭگاڭ، تەيۋەندىن كەلگەن مۇتەخەسسىس، ئالىملار مەملىكىتىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن، جۈملىدىن ئاپتونوم رايونىمىزدىن بارغان ئالىم، مۇتەخەسسىسلەر بىلەن بىرلىكتە ئىلمىي مۇھاكىمە ئېلىپ باردى. مەركىزىي مۇزىكا ئىنستىتۇتى، جۇڭگو مۇزىكا ئىنستىتۇتى، شاڭخەي مۇزىكا ئىنستىتۇتى، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى قاتارلىق ئورۇنلار مۇتەخەسسىس، ئالىملارنى ئەۋەتىپ، مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ مەزمۇنىنى بېيىتتى.

مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن ۋەييۈەنجاڭى سەيپىدىن ئەزىزى مۇھاكىمە يىغىنىدا مەخسۇس تېمىدا سۆز قىلىپ، مۇقام تەتقىقاتى ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىش، ئۇنى راۋاجلاندۇرۇش، ئۆستۈرۈش توغرىسىدىكى تەلەپ ۋە ئۈمىدلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ مۇنداق

دېدى: «بۇ قېتىمقى جۇڭگو ئۇيغۇر مۇقامى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا، پۈتكۈل جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا، ھەتتا ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدا مۇقەررەر خاتىرە قالدۇرىدۇ. مۇقام — ئۇيغۇر مىللىي مەدەنىيەت تارىخىدىكى غايەت زور بايلىق، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ پارلاق مەدەنىيىتىگە قوشقان تۆھپىسى، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ سەنئەت خەزىنىسىدىكى گۆھەرلەرنىڭ بىرى. دەل مۇشۇ سەۋەبتىن، مۇقام مەملىكەت ئىچى ۋە خەلقئارا ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى جەلپ قىلىۋاتقان تېمىغا ئايلاندى. ھەم مۇشۇ ئاساستا يېڭى بىر خىل ئىلىم - مۇقامشۇناسلىق ئىلمى شەكىللەندى.»

قېيۇم باۋۇدۇن تۆمۈر داۋامەتنىڭ يىغىنغا ئەۋەتكەن يازما نۇتقىنى ئوقۇپ ئۆتتى. يازما نۇتۇقتا ئۇيغۇر مۇقامىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە بېسىپ ئۆتكەن ئۇزاق تارىخى مۇساپىسى ئەسلەپ ئۆتۈلگەندىن كېيىن مۇنداق دېيىلگەن: «ئازادلىقتىن كېيىن، «12 مۇقام» يېڭى ھاياتقا ئېرىشتى. پارتىيە 11- نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3- ئومۇمىي يىغىنى مەدەنىيەت ئىشلىرىغا جۇشقۇن ھاياتىي كۈچ ئاتا قىلدى. «12 مۇقام»نى توپلاش، رەتلەش خىزمىتىنىڭ سۈرئىتى تېز بولدى. ئون يۈرۈش مۇقام مۇزىكىسى يېڭىباشتىن نوتىغا ئېلىندى، بارلىق داخىنا تېكىستلىرى رەتلىنىپ چىقىلدى. «ناۋا مۇقامى»، «پەنجىگاھ مۇقامى»، «چەببىيات» مۇقامى قاتارلىق 12 يۈرۈش مۇقام قوشتىلىق ئۈنئالغۇ لېنتىسى قىلىپ ئىشلەپ تارقىتىلدى. نۆۋەتتە مۇقام تەتقىقات ئىشخانىسى ئامېرىكا، فرانسىيە، ئەنگلىيە، گېرمانىيە، ياپونىيە، ئاۋستىرالىيە، تۈركىيە، ئىران، كورىيە ھەم تەيۋەن، شياڭگاڭلار بىلەن ئالاقە ئورنىتىپ، ئۇيغۇر مۇقامىنى ئورتاق تەتقىق قىلماقتا. بۇنىڭ بىلەن مۇقام خەلقئارادا كەڭ ئالاقە ئورنىتىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى، ئۇيغۇر مۇقامى خەلقئارا مۇنبەرگە، خەلقئارالىق چوڭ سەھنىگە چىقتى.»

ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى قىزغىن، جۇشقۇن كەيپىياتتا ئېلىپ بېرىلدى. فېڭ داجىن، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، ئىمىن تۇرسۇن، مۇھەممەت زۇنۇن، ئىبراھىم تۇردى، لىيۇ زىشياۋ، ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن، ئابدۇشۈكۈر تۇردى، ۋېن تۇڭشۇ، جەمالە قادىر قاتارلىق ئالىم، مۇتەخەسسىسلەر، چەت ئەلدىن ۋە ئىچكى ئۆلكىلەردىن كەلگەن مۇقامشۇناسلار مۇقامنىڭ پەيدا بولۇشى، شەكىللىنىشى، تەرەققىياتى، تارىخى، مۇقامنىڭ سەنئىتى، مۇزىكا قۇرۇلمىسى، ئىپادىلەش ئۇسۇلى، نامى، بەدىئىي تىلى قاتارلىق تەرەپلەردىن تارىخىي يوسۇندا، ئەتراپلىق ئىزدەندى. مۇقامنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە كۆپلىگەن ئالىملار ئىلمىيلىكى كۈچلۈك يېڭى قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇلار مۇنداق دېيىشتى: «ئۇيغۇر مۇقامى ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا بارلىققا كەلگەن، تەدرىجىي تەرەققىي قىلغان، يېتىلگەن، ئۇ خەلق ئاممىسىنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنىڭ جەۋھىرى. مۇقام رەسمىي شەكىللەنگەندىن كېيىن زور دەرىجىدە تۇراقلاشتى، شۇنداقلا ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيا، ھەتتا كورىيىگىچە كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتتى.» ئالىملار سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەتنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلىپ، مۇقام مۇزىكىسى، سەنئىتى، مۇقامنىڭ نامى، مەشرەپ قاتارلىق مەسىلىلەر توغرىسىدا يېڭى قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ قېتىمقى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ ئۇتۇقى ئالدىنقى يىغىنلاردىكىدىن خېلىلا ئۈستۈن بولدى، ئوقۇلغان 32 پارچە ئىلمىي ماقالىنىڭ سەۋىيىسى بىر قەدەر

يۇقىرى بولدى، ئۇلاردا بىر مۇنچە يېڭى ماتېرىيال، يېڭى كۆز قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

كۆرگەزمىدىكى يارقىن ئوبراز

16 - نويابىردىن تارتىپ، مىللەتلەر مەدەنىيەت سارىيىنىڭ كۆرگەزمە زالى ئۇيغۇر مۇقامىنىڭ كۆرگەزمە ماتېرىياللىرى بىلەن بېزىلىپ، باشقىچە تۈسكە كىردى. شىنجاڭدىن كەلگەن خەلق سەنئەتچىلىرىنىڭ توختىماي ياڭراتقان ناغرا - سۇناي ئاۋازى كىشىگە ھېيتگاھتىكى نەغمە - ناۋانى ئەسلىتىپ، كۆرگەزمە زالىنى زىلزىلىگە كەلتۈردى. كۆرگەزمىنى كۆرۈشكە كەلگەن جۇڭگو ۋە چەت ئەللەردىكى مۇقامشۇناسلار مەكىت ۋە پىچان ناھىيىسىدىن كەلگەن خەلق سەنئەتچىلىرى ياڭراتقان ناغرا - سۇناي ئاۋازىغا، مۇقام مۇزىكىسىغا تەڭكەش قىلىپ ئىختىيارسىز ئۇسسۇلغا چۈشۈپ، كەيپىياتنى تېخىمۇ جانلاندۇرۇۋەتتى.

كۆرگەزمە زالىنىڭ مەركىزىگە شائىرە، ئاتاقلىق مۇقامشۇناس ئامانىنساخان ۋە تۇردى ئاخۇن ئاكا، مەھەممەت موللىلارنىڭ چوڭايتىلغان سىزما سۈرەتلىرى ھەم غازى ئەمەت سىزغان «مۇقام» ناملىق رەسىم قويۇلغانىدى. بۇ يارقىن ئوبرازلار ئېكسكۇرسىيىچىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلدى.

ئۇيغۇر «12 مۇقام»نى قېزىش، توپلاش، رەتلەش ئىشلىرىنى نامايان قىلىش مەقسىتىدە ئېچىلغان بۇ كۆرگەزمىدە پارتىيە، دۆلەت رەھبەرلىرى ۋە ئاپتونوم رايون رەھبەرلىرىنىڭ «12 مۇقام»نى قېزىش، توپلاش، رەتلەش خىزمىتىگە كۆڭۈل بۆلگەنلىكى ۋە ئۇنى قوللىغانلىقى، مۇقام ئۇستازى تۇردى ئاخۇن ئاكىنىڭ پائالىيەتلىرى، مۇقامنىڭ سەھنىلەردە ئوينىلىشى، دۇنياغا يۈزلىنىشى سۈرەتلەر ئارقىلىق ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈلدى. جۇڭگو ئۇيغۇر مۇقامىغا دائىر پائالىيەت كۆرگەزمىسى 40 يىلدىن بۇيانقى تۇنجى قېتىملىق كۆرگەزمە. شىنجاڭ سەنئەت تەتقىقات ئورنى بۇ كۆرگەزمىنى تەييارلاشقا ئالاھىدە كۈچ سەرپ قىلىپ، ئەتراپلىق ئىزدەندى. ئۇلار مۇقام يۇرتلىرىنى كېزىپ، 10 مىڭ كىلومېتىردىن كۆپرەك يول يۈرۈپ، كۆرگەزمىگە دائىر ماتېرىياللارنى توپلىدى. كۆرگەزمىگە «12 مۇقام»غا دائىر 183 پارچە رەڭلىك، رەڭسىز سۈرەت، 25 دانە ھەر خىل چالغۇ ئەسۋابى، 55 قۇر قەدىمكى كىيىم - كېچەك ۋە سەھنە كىيىملىرى، 61 سىنئالغۇ، 105 ئۈنئالغۇ لېنتىسى، 94 پارچە كىتاب ۋە يازما ماتېرىيال قويۇلدى. سۈرەت، چالغۇ ئەسۋابلىرى، كىيىم - كېچەكلەرنى كۆرگەزمە قىلىش ئارقىلىق، قەشقەر، دولان مۇقامى، تۇرپان، قۇمۇل، ئىلى مۇقامى قاتارلىق مۇقاملارنىڭ ئورۇندىلىش ئەھۋالى ئوخشاش بولمىغان ئۇسلۇب بويىچە ئوبرازلىق، تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلدى. چەت ئەللىك مېھمانلار كۆرگەزمىدىكى سۈرەتلەر بولۇپمۇ چالغۇ ئەسۋابلىرىنى قىزىقىپ كۆرۈپ، بەكمۇ زوقلاندى. كۆرگەزمە بۇيۇملىرى ۋە ئۇنىڭدا قىزىتىلغان مەشرەپ كىشىلەرنىڭ كۆز ئالدىدىن ئۇزۇنغىچە كەتمىدى.

ھېكمەتلەر

* ماختىماقچى بولساڭ، سېخىينى ماختا! ھەممە تىل سېخىينى ماختايدۇ. سېخىيلىق ھەممە ئەيىبنىڭ كىرىنى يۇيىدۇ. ئېگىلمەس كۆڭۈلنى سېخىي ئادەم ئېگىدۇ. يەتكىلى بولمايدىغان مۇرادقا سېخىي ئادەم يېتىدۇ.

— ئەھمەد يۈكنەكى

* مەردلىكنىڭ ئاساسى ئۈچ نەرسىدۇر: بىرى، سېخىيلىق. يەنى بىر ئىشقا كىرىشسەڭ ئۇنى ۋۇجۇتقا چىقىرىشنىڭ لازىم، بىر گەپنى قىلساڭ ئۇنى ئەمەلگە ئاشۇرغايسەن؛ يەنە بىرى، ساداقەتلىك — توغرىلىقتۇر. ھەر قانداق شارائىتتا توغرا — راست سۆزدىن باشقىنى سۆزلىمىگەيسەن؛ يەنە بىرى، ھەر قانداق ئىشتا سەۋرچان، بەرداشلىق، ئېغىرچىلىقنى كۆتۈرگۈچى بولۇشنى ئادەت قىلغايسەن. ھەر قانداق سۈپەت — سېنىڭ قەلبىڭگە تەئەللۇق بولغان بۇ ئۈچ سۈپەتتىن كېلىدۇ.

— شەمسۇلمەئالىي قابۇس

* تۆت نەرسە، يەنى بەدپېئىللىق، قوپاللىق، تەكەببۇرلۇق ۋە زوراۋانلىق كىشىگە خارۇ - زارلىق كەلتۈرىدۇ.

— جەئفەر سادىق

* پالاكەتكە دۇچار بولۇشنى خالىمىساڭ، مەغرۇر ۋە تەكەببۇر بولما!

— سەئىد ئەلى

* بىردانىشمەننىڭ شاگىرتى ئۇستازىدىن:

— ئاتا - ئانام ۋاپات بولۇپ كەتتى. ئەمدى قانداق قىلسام ئۇلارنىڭ قەرزىنى ئادا قىلغان بولىمەن؟ — دەپ سورىدى.

— ئاتا - ئانائىڭنىڭ ۋەسىيەتلىرىنى ئورۇندا، ئۇلارنىڭ ئەل - ئاغىنە، دوستلىرىنى ھۆرمەت قىل، ئاكا - ئۇكا، ئۇرۇق - تۇغقانلىرىڭنى سۆي، قولۇڭدىن كېلىشىچە ئۇلارغا ياردەم قىل، ئۆزەڭ قانىدە - يوسۇن، ئەدەب دائىرىسىدىن چەتنىمە! — دېدى دانىشمەن.

نەشرگە تەييارلىغۇچى: مۇتەللىپ پالتاجى

چەت ئەل ماقال - تەمسىللىرىدىن

ئالدىدا ماختىغان، كەينىدىن داتلىغان.
ئىش قىلمىغان خاتالاشمايدۇ.
ھەقىقەت ئۆزىنى ئۆزى ئاقلىۋالىدۇ.
چىداپ - چىداپ تاشمۇ بىر كۈن يېرىلار.
ھاراق بىلەن دوستلاشماق،
ئەقىل بىلەن خوشلاشماق.
ئاچچىقتىن قىزىرىسەن، كېيىنكىدىن ياشىرىسەن.
ساغلام بەدەن، ئازاد ئەقىل، ئادىل نىيەت —
ئۈچى بىلەن بەختلىكتۇر ئۆمۈر ئەبەد.

— رۇس

پۇختا گەپ — ئالتۇن مىق.

— ئۇكرائىن

ئادەمنىڭ تىزگىنى — ئەقلى.
ئابرويۇڭ — سۆلىتىڭ،
ئەمگىكىڭ — دۆلىتىڭ.
ئادىل سۆز — ئەقىل تارازىسى.
ئاتىلارنىڭ سۆزى — ئەقىلنىڭ كۆزى.

— ئۆزبېك

خاپىغان باشتا ئەقىل تۇرمايدۇ.
دۈشمىنىڭنىڭ دۈشمىنى — سېنىڭ دوستۇڭ.
ئەقىللىق دۈشمەندىن قورقما،
يارىماس دوستۇڭدىن قورق.
يېتىلگەن باتۇردىن قىرسىق يىلدا بىرسى چىقار.
ئادەمنى ئادەم قىلىپ تۇرغان — توغرا نىيەت، ئادىللىق.
جىلىخور ئەڭ ئاۋۋال تېرىيدۇ.

— ئەزەربەيجان

ئەر ئەلگە ئەمگىكى بىلەن تونۇلار.

— داغىستان

ئەل نادان بولسا توڭگۇز ئۈستەلگە چىقار.
پەخسىتنىڭ ئۆيى — جەھەننەم.
ئۆزىنى ئۆزى چۈشەنگەن — دانىشمەن.
ئاناڭ ئۆگەي بولسا،
ئاتاڭ ئۆزۈڭنىڭ بولماس.

— تۈركمەن

دوست يىغلىتىپ ئۆگىتەر،
دۈشمەن كۈلدۈرۈپ ئۆگىتەر.
خۇشاللىق كەلسە، ھودۇقما،
ھەسرەت كەلسە، چۆچۈمە.

— باشقىرت

ئۇستازىڭ — ئىككىنچى ئاتاڭ.
گۇناھكار — كۆزىدىن بەلگىلىك.

— موردۋا

بۆرە قەرزىنى تېرىسى بىلەن ئۆتەر.
ئاتىلارنىڭ ئەقلى قىسقارسا،
ئاغزىدىكى گېپى كۆپىيەر.
مەن ئۆلۈم — ئابروي.

— ئوسېتىن

ئۇستازنىڭ ئالدىدا قولۇڭنى يىغ،
ئۇستازىڭنىڭ ئالدىدا تىلىڭنى يىغ.
يىگىت سۆيسە ئالار،
قىز سۆيسە قورۇق قالار.
كۆرۈپ يۈرگەن چىرايلىقنى ئالغىچە،
كۆرۈپ بىلگەن سەتنى ئال.
تېرى بويتاقتىن ئەقىل سورىما.
ئادەمنىڭ مېۋىسى — پەرزەنت.
ھايات ھەممىنى ئۆگىتەر،
ئۆگەنمىسەڭ، ئۆگىتەر.
ھاراق ئېغىزغا چۈمۈلە بولۇپ كىرىپ،
ئېغىزدىن بۆرە بولۇپ چىقىدۇ.
چەكچەيگەن كۆزدە ئەقىل كەم.
ساقال ئۆچكىدىمۇ بار،
بۇرۇت مۈشۈكتىمۇ بار.
ئۆيىگە ئۆزىنىڭ بەختى قىسقا.
خەقنىڭ يەرىنى تاچىغانىڭ ئۆز ئابرويى تۆكۈلەر.
نومۇس قىلمىغان ئادەم ئۈچۈن ئۇياتچانلىقنىڭ يۈزى قىزىرار.
خەلقتىن ئۇيال،
خۇدادىن قورق.
خەيرلىك ئىشنى تېزلەتمىسەڭ، شەيتان ئارىلار.

AltunOq

ئىشلىمەيدىغان كىشىدىن،
تۇخۇم تۇغقان توخۇ ئارتۇق.
پۇلۇڭ تۈگىمەي ئەقىل كىرمەس.
جەننەت — زۇلۇم يوق يەردە.
ھۆركىرەپ كەلگەن دۈشمەندىن، ھىجىيىپ
كەلگەن دۈشمەن يامان.
ئۈمىدسىزگە ھايات — تۈرمە.
قول ئۈچۈن باش جاۋابكار.
ئاچچىقلانمايدىغان ئادەم قېرىماس.
ئەر ئاۋۋال جاپا كۆرمەي،
كېيىن ۋاپا كۆرمەس.
ئۆتكەنگە كۆزى يەتكەننىڭ، كېلەچەككىمۇ
كۆزى يېتەر.
شەيتانغا كېرەك بولسا، قۇرئاندىن دەلىل
كەلتۈرەر.
ئىشانغا قول بەرگەن،
شەيتانغا قول بەرگەن.

— تاتار

پىتنە زەھەردىنمۇ بەتتەر،
خۇشامەتچى كۆپەيسە،
تۈگەشكەننىڭ بەلگىسى.

— تۇۋا

خەقنىڭ ئالدىدا ئۆزىنى بىلگەن ئېغىر -
بېسىق بولار.
قېرى كەلسە، ئەقىلنىڭ قوشۇلغىنى،
ياش كەلسە، باتۇرنىڭ قوشۇلغىنى.
ئەقىلدىن ئالجىغان ھەقىقەتنى تونۇماس.
ئەيقاچتى كەپتە يۈگەن بولماس.
ئۆچمەنلىك ئەۋج ئالغان يەردە جىم يۈر-
گەن ئەۋزەل.

— موڭغۇل

قاتتىق كۈلگەن قاتتىق يىغلار،
ئۇستازنى ھۆرمەتلىگەن ئۇستاز بولار.

— ۋيېتنام

ھاياتنىڭ تاتلىقلىقىنى ئۆلەر ۋاقتىڭدا
بىلەرسەن.

سۆزلەش زۆرۈر بولغاندا ئۈندىمەي ئولتۇ-
رۇش — قىپقىزىل جىنايەت.

— نېمىس

قىڭغايغان دەرەخ غۇلىماي قالماس.

— چاۋشيەن

ئاقچىنىڭ قىممىتىنى ئاقمىغىدىن ئۆتكەن
ئالغاندا بىلەرسەن.

نېز ئۆلسەڭ تېز غۇلار.
كۈنىگە بىر ئالما يېسەڭ، تېۋىپ ئىزدىمەيسەن،
جان دوستنى قانداق ئىزدىسەڭ،
يازغۇچىنىمۇ شۇنداق تاللا.

— ئېنگلىز

ئەيىبلىگۈچىنىڭ ياش، ئاقلىغۇچىنىڭ تېرى
بولغىنى ياخشى.
قەرزدىن قۇتۇلغان باي بولۇر.

— فرانسۇز

قانۇنى ئاجىز ئەلدىن ئاھۇ - زار تۈگىمەس.
زالىمنىڭ غەلىبىسى ئۇزۇنغا بارماس.
خاتالىشىپ كۆرمىگەن — ھەقىقەتنى
بىلمىگەن.

— فىن

ئېچىرقىغان نېمە يېمەيدۇ،
ئېچىنغان نېمە دېمەيدۇ.

— بېنگال

ھاراق ئىچكەن سىرىنى يوشۇرماس.
مەردلىك — يىلىندۇرماي بەرگەنلىك.

— پارس

ئۇخلىغاننىڭ نېسىۋىسىنى ئۇخلىمىغان
يەيدۇ.

— ھىندونېزىيە

ئادەمنى ئادەم قىلىدىغان ئەقلى.

— ماداگاسكار

دېھقان بېيىماي، ئەل بېيىماس.

— تامىل

سەۋر — ئاڭلىق ئادەمنىڭ ئىستىھكامى.

— تات

ئويناقلىغان ئايالغا،
بىخالىغان ئەرگە ئىشەنمە،
كەمچىلىكىڭنى ئېيتقان — غەمخورۇڭ،
كۆپچۈكلەنگەن — دۈشمىنىڭ.
— ئەلوگرو

ئۇلۇغ ئادەمنىڭ ئاغزىدىن ئۇقەت.

بىكارغا كەلگەن تېز تۈگەر.
ئامالسىزلىقتىن ئەخمەقنىمۇ خۇشامەت قىلى-
دىغان چاغ بولىدۇ
— ھىندى

قازاقچىدىن ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: ئابدۇۋەلى خەلپەت

ھېكمەتلەر

* ئەمەلىيەتنىڭ كۆپىنچە نادانلىقتىن بولىدۇ.

* ئاۋام ئۆزىنىڭ بىلمىگەن نەرسىسىنى يا مۇقەددەس دەپ بىلىدۇ، يا كۇپۇرلۇق دەپ بىلىدۇ.

* يامان ئىشلار يا بەك ئاچلاردىن ۋە ياكى بەك توقلاردىن كېلىدۇ.

* بوزۇقلۇقنى تۇغدۇرغان «ئانا»سى — ھورۇنلۇقتۇر.

* ئادەملەرنىڭ ئەڭ زەبۇنى — ئۆز سىرىنى ساقلىيالمايدىغانلاردۇر، ئەڭ كۈچلۈكى — ئاچچىقىنى يەڭگۈچىلەردۇر، ئەڭ ياخشىسى — ئۆزىنىڭ مۇھتاجلىقىنى يوشۇرغۇچىلاردۇر.

* دوست بولساڭ ئوتتۇراھال بولغىن، ئېھتىمال بىر كۈن كېلۇر دوستۇڭ دۈشمەن بولۇر. كىشىلەرگە غەزەپ قىلساڭمۇ ئۆزۈڭنى تۇتقىن، ئېھتىمال شۇ ئادەم بىر كۈنى دوستۇڭ بولۇر.

تەييارلىغۇچى: نىزامىددىن ھۈسەيىن

ھېكمەتلەر

مۇھەممەد بىننى ئابدۇللا خاراباتى

△ قايسى ئەلدە كەم تولا بولسا، بەرىكەت ئاز، قايسى ئەلدە كىشى تولا بولسا بەرىكەت ساز بولۇر.

△ زۇلۇمنى كۆپ قىلغۇچى دۆلەتتىن ئايرىلۇر، سۆزنى كۆپ قىلغۇچى ئىززەتتىن ئايرىلۇر.

△ ئۇستازنى ھۆرمەت قىلغان كىشى، ئەزىزلىك مەرتىۋىسىگە ئېرىشىدۇ.

△ يامانغا ياخشىلىق قىلىش ئۆز يولىغا ئورا قازغانلىقتۇر.

△ [illegible] ئىززەتلىسە، خەلقنى ئالەمگە كۆپرەك ياخشىلىق قىلى.

△ ياخشىلىقنى لەنەت ۋە كۈلپەتتىن ئۇنتۇلمايدۇ.

△ پىتنىخورلۇق ناھەق قان تۆككۈشتىنمۇ يامان.

△ ئالدى بىلەن ئۆز نەپسىڭنى ئۆلتۈرمىسەڭ، ئاخىرى ئۇ سېنى ئۆلتۈرىدۇ.

△ پادىشاھ ئادىل بولسا، شەھەرىگە نېمەت ياغار، پادىشاھ زالىم بولسا، شەھەرىگە لەنەت ياغار.

△ نادانىنىڭ سۆھبىتىدىن زىندانىنىڭ ئازابى ياخشىراق.

△ ئۆز قەدرىنى بىلگەن كىشى ھېچقاچان خار بولمايدۇ.

△ كىشىلەرگە قىلغان ياخشىلىقىڭنى ئۇنتۇت، لېكىن ئۆز نەپسىڭگە دائىما كۆز - قۇلاق بولغىن.

△ كىمكى ئۆز نەپسىگە زالىم بولسا، ئۇ ئالىم بولىدۇ.

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئۆمەر ھەمدى

ھۆسنخەتلەرنى ئىبراھىم مۇھەممەت يازغان

گۈزەللىك كۆيى (ماي بوياق رەسىم) ئابدۇشۈكۈر كېرىم سىزغان

《新疆文化》 综合性文学双月刊
（维吾尔文）

«شىنجاڭ مەدەنىيىتى» (قوش ئايلىق ئۇنىۋېرسال ئەدەبىي ژۇرنال) 1993 - يىل 1 - سان

编辑：《新疆文化》编辑部 • 出版：新疆维吾尔自治区群众艺术馆 • 印刷：新疆新华印刷三厂 • 发行：乌鲁木齐市邮局 • 订阅：各地邮局（所）•

«شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمى تۈزدى.
ش ئۇ ئا ر ئاممىۋىي سەنئەت يۇرتى نەشر قىلدى.
شىنجاڭ شىنخۇا 3 - باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى. ئۈرۈمچى
شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسىدىن تارقىتىلىدۇ. جايلاردىكى
پوچتىخانىلار مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ.

国内統一刊号：CN 65- 1073/1
本刊代号：58 – 22 定价：伍角

مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن ژۇرنال نومۇرى: CN 65 - 1073/1
ۋاكالەت نومۇرى: 22 - 58. باھاسى: 0.50 يۈەن